

NO: 21424, 171E
IΩE: 21293

Η Πέραν του Ιορδάνου Βηθανία
(Ιωάν. α' 28) και οι άλλες πόλεις της
Περαίας κατά τους
Πρωτοχριστιανικούς χρόνους

της

Jihad Abu Ali

Διδακτορική Διατριβή
ενώπιον του Πανεπιστημίου Αθηνών

Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αφιέρωση

Είμαι ειλικρινά εργνώμων απέναντι στον Αλλάχ μας, που η φιλευσπλαχνία του μου χάρισε την επιτυχία.

Στον πατέρα μου, χωρίς την απέραντη αγάπη, πίστη και εμπιστοσύνη του οποίου η προσπάθειά μου δεν θα είχε πραγματοποιηθεί.

Στην πολυαγαπημένη μου μητέρα, για την υπομονή και τη συνεχή της ενθάρρυνση.

Στους υπέροχους αδελφούς μου, για το ενδιαφέρον και την υποστήριξή τους.

Στις πολυαγαπημένες μου αδελφές, γιατί πάντα βρίσκονται στο πλευρό μου..

Σε όλους τους πραγματικούς μου φίλους...

Αφιερώνω αυτήν την εργασία,
Jihad Abu Ali

Περιεχόμενα

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	13
Η ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΑΣ : ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	20
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ	20
Α. Οι διαφορετικές ονομασίες των θέσεων “Πέραν του Ιορδάνου Βηθανία” και “Tell Mar Elias (Tell El-Kharrar)”.....	20
1. <u>Πέραν του Ιορδάνου Βηθανία – Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)</u>	20
2. Tell Mar Elias (Tell El-Kharrar).....	22
2.1 Χειμάρρος Χορράθ.....	22
2.2 Όρος Ερμωνίμ.....	23
Β. Οι θρησκευτικές πηγές.....	24
-Εδάφια της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.....	24
Γ. Οι προσκυνητές, οι περιηγητές και οι ερευνητές.....	28
1.Οι προσκυνητές (260-1400).....	29
2.Οι περιηγητές (1869-1899).....	35
3.Οι ερευνητές (1902-1999).....	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	40
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ	40
<u>1. Θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)</u>	40
- Τα ερείπια του Ναού 1.....	40
- Τα ερείπια του Ναού 2.....	41
- Τα ερείπια του Ναού 3.....	42
1. Η θύρα του Ναού 3.....	42

2. Τα τρία κλίτη του Ναού 3.....	43
3. Η Αγία Τράπεζα του Ναού 3.....	44
4. Η αιθουσα με τα λείψανα του υποστρώματος του επιδαπέδιου μαρμαροθετήματος (<i>opus sectile</i>) του Ναού 3.....	45
-Η μαρμάρινη κλίμακα.....	46
-Ο βόρειος τοίχος.....	47
-Ο νότιος τοίχος.....	48
-Τα ερείπια του Παρεκκλησίου.....	48
-Οι πεσσοί.....	49
<u>2. Wadi El-Kharrar</u>	52
-Η πηγή του Ιωάννου του Βαπτιστή.....	53
-Η μεγάλη δεξαμενή.....	54
-Το φράγμα.....	56
-Ο στάβλος.....	56
-Ο σταθμός των προσκυνητών (Καραβάν-Σεράι).....	58
-Διο σπήλαια στην κατώτερη περιοχή του χειμάρρου Χαράρ (Ασκητήρια).....	59
1. Το πρώτο σπήλαιο.....	59
2. Το δεύτερο σπήλαιο.....	60
-Το επονομαζόμενο οικοδόμημα της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας.....	61
<u>3. Tell El-Kharrar</u>	63
-Το προστατευτικό τείχος.....	64
-Η είσοδος στο Tell.....	65
-Ο ναός του Σπηλαίου (Δυτικός ναός).....	65
-Ο βόρειος ναός (ναός Ρητορίου).....	66
-Το βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο.....	69
-Ο νότιος ναός του Tell El-Kharrar (Αψιδωτός ναός).....	70
-Το νότιο ψηφιδωτό δάπεδο.....	71
-Η νότια δεξαμενή αποθήκευσης νερού.....	72
-Οι δυο βόρειες δεξαμενές αποθήκευσης νερού.....	73
-Η δεξαμενή.....	75

-Η μικρή απόσχημη στέρνα.....	75
-Το μεγάλο κυλινδρικό πηγάδι.....	76
-Το σύστημα παροχής νερού.....	76
-Τύποι αγωγών ύδρευσης.....	77
1. Οι πύλινοι αγωγοί.....	77
2. Το λίθινο κανάλι.....	78
3. Το τοξωτό υδραγωγείο.....	78
-Τα τρία σπήλαια στο Tell El-Kharrar.....	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV.....	82
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ.....	82
I. Η κεραμεική.....	82
A. Ρωμαϊκή περίοδος.....	83
1. Κύπελλα (1-2).....	83
2. Φλασκιά προσκυνητών (3-4).....	83
3. Αγγεία (5-7).....	84
4. Στάμνοι (8-10).....	85
5. Μαγειρικά σκεύη (11-12).....	86
6. Λύχνοι (13-16).....	87
7. Βάσεις (17-20).....	89
B. Βυζαντινή περίοδος.....	90
1. Πινάκια (21).....	90
2. Κύπελλα (22-29).....	90
3. Φλασκιά προσκυνητών (30-31).....	93
4. Αγγεία (32-34).....	94
5. Στάμνοι (35-39).....	95
6. Μαγειρικά σκεύη (40-42).....	96
7. Λύχνοι (43-45).....	98
8. Κάλυμμα (46).....	99
9. Λαβές (47-50).....	99
10. Βάσεις (51-54).....	101
Γ. Πρώιμη Ισλαμική περίοδος.....	102

1. Κύπελλα (55-57).....	102
2. Αγγεία (58-62).....	103
3. Στάμνος (63).....	105
4. Λύχνοι (64-66).....	105
5. Δισκοειδές κάλυμμα (67).....	106
6. Βάση αγγείου (68).....	107
7. Διάφορα όστρακα (69-70).....	107
2. Τα λίθινα αγγεία (1-3).....	108
3. Οι επιγραφές.....	109
Α. Οι επιγραφές από τη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)(1-5).....	109
Β. Οι επιγραφές από το Tell El-Kharrar (1-3).....	112
4. Τα νομίσματα.....	114
1. Ρωμαϊκά (1-6).....	114
2. Βυζαντινά (7-18).....	117
3. Ισλαμικά (19-26).....	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V.....	126
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΟΥΔΑΪΚΗΣ ΠΕΡΑΙΑΣ.....	126
1. Γαδώρα της Περαιάς (Es-Salt).....	129
2. Μαδηβά (Madaba).....	129
3. Εσεβών (Hisban).....	132
4. Φρούριο της Μαχαιρούντος (Mukawer).....	135
5. Καλλιρρόη (Ez-Zara).....	138
6. Λιβιάς (Er-Rameh).....	141
7. Αμπίλα (Tell El-Kuffrein).....	144
8. Βεθνήμρα (Nimrin).....	144
9. Αρνών (Wadi el-Mujeb).....	145
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	147
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	152
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	154
ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΑΣ.....	171
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	172
Χάρτες σχέδια, και πίνακες (αρχιτεκτονικά λείψανα, κεραμική, νομίσματα, επιγραφές)	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αυτή η διδακτορική διατριβή ασχολείται με τον τόπο όπου ο Ιωάννης ο Πρόδρομος βάπτισε τον Ιησού και στον οποίο παρέμεινε μετά από αυτό το γεγονός. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν πως η θέση της Βάπτισης βρίσκεται στη δυτική όχθη του Ιορδάνη ποταμού. Ορισμένοι θεολόγοι μελετητές πιστεύουν, επίσης, πως κατά τη Βυζαντινή περίοδο οι Χριστιανοί ανέγειραν στη θέση αυτή ένα ναό στη μνήμη του Ιωάννη του Προδρόμου και ισχυρίζονται πως αυτή ήταν η τοποθεσία της Βάπτισης του Ιησού.

Στην Ιορδανία, η Αρχαιολογική Υπηρεσία έφερε στο φως τρεις θέσεις στην ανατολική όχθη του ποταμού, οι οποίες είναι πιθανό να σχετίζονται με τον τόπο της Βάπτισης. Η πρώτη θέση, τα Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) βρίσκεται κοντά στον Ιορδάνη και ταυτίστηκε με την “πέραν του Ιορδάνου Βηθανία”. Η δεύτερη θέση είναι το γνωστό ρυάκι Wadi El-Kharrar και η τρίτη το ύψωμα Tell El-Kharrar (ή Tell Mar Elias). Η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε στην πρώτη θέση, Al-Maghtas, τρεις ναούς, ένα παρεκκλήσιο, μια μαρμάρινη κλίμακα και δυο τοίχους μόλις 200 μέτρα από τον Ιορδάνη. Στη δεύτερη θέση, Wadi El-Kharrar, αποκαλύφθηκαν ένας στάβλος, ένας σταθμός καραβιανών, μια μεγάλη δεξαμενή, ένα φράγμα νερού και δυο σπήλαια (ασκητήρια). Τέλος στην τρίτη θέση Tell El-Kharrar (ή Tell Mar Elias), ήρθαν στο φως τρεις ναοί, ένα πηγάδι και δεξαμενές νερού κλπ.

Ορισμένοι μελετητές αμφισβητούν τη γνησιότητα των θέσεων αυτών και θεωρούν πως το σημείο, όπου έλαβε χώρα η Βάπτιση, βρίσκεται στη δυτική όχθη του Ιορδάνη στη θέση Βηθαβαρά, ταυτίζουν δε τη θέση με αυτή του χάρτη της Μαδηβάς. Αυτός είναι ένας ψηφιδωτός χάρτης στο δάπεδο του ναού του Αγίου Γεωργίου της πόλης Μαδηβάς, που χρονολογείται στον 6^ο αι. μ.Χ. και απεικόνιζε τη Βηθαβαρά στη δυτική όχθη και την Αινών (Σαπσαφάς) στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη.

Σύμφωνα με το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο (α' 28), η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία, ή Βηθαβαρά κατά τον Ωριγένη, βρισκόταν στην ανατολική όχθη. Η παρούσα μελέτη επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής της άποψης.

Η συγγραφή και η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την βοήθεια πολλών ανθρώπων, προς τους οποίους θα ήθελα να απευθύνω και από αυτή τη θέση τις θερμές ευχαριστίες μου.

Πρώτα από όλα επιθυμώ να εκφράσω την βαθύτατη εκτίμησή μου σε όλους τους επιβλέποντες καθηγητές, για τη στήριξη και καθοδήγηση που μου προσέφεραν καθόλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Οι πιο ειλικρινείς μου ευχαριστίες απευθύνονται στα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής στον πρόεδρό της, Καθηγητή κ. Νικόλαο Γκιολέ, στην Καθηγήτρια κα. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μειμάρη, καθώς και στον Διευθυντή Ερευνών του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δρα. Ιωάννη Μειμάρη, για τις χρήσιμες υποδείξεις, τα εύστοχα σχόλια και τις ενδιαφέρουσες προτάσεις τους για την βελτίωση του κειμένου της διατριβής.

Οφείλω να εκφράσω επίσης την εκτίμησή μου στον Δρα Mohammad Waheeb και τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Rustom Mkhjian, καθώς και σε όλο το προσωπικό των ανασκαφών στις θέσεις AI-Maghtas και Tell El-kharrar, για την βοήθεια που μου παρείχαν και για τις εγκαταστάσεις που έθεσαν στη διάθεσή μου, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή αυτή η εργασία.

Ευχαριστώ επίσης την Δρα Khairiah 'Amr και τον κ. Adeib Abu Shmeis για τις πολύτιμες πηγές και πληροφορίες που μοιράστηκαν μαζί μου. Είμαι ευγνώμων στο Αμερικανικό Κέντρο Ανατολικών Ερευνών (American Center for Oriental Research, ACOR) στην Ιορδανία και θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερω την κυρία Humi Ayoubi για τη βοήθειά της.

Ευχαριστίες οφείλω στην ερευνήτρια του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ερευνών του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κυρία Καλλιόπη Κρητικάκου-Νικολαροπούλου, την Fawzia Gilani και τον Robert Williams για τις διορθώσεις που μου πρότειναν. Επιθυμώ να ευχαριστήσω ακόμα την κυρία Safinaz Kubagah για τα σχέδια της κεραμεικής και τον Saleh 'Arabiat για την φωτογράφιση των αρχιτεκτονικών λειψάνων, καθώς και τον κ. Jihad Momani από τη γραμματεία του Τμήματος Αρχαιολογίας για τη βοήθειά του.

Δράττομαι της ευκαιρίας για να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών της Ελλάδος για την οικονομική υποστήριξη που μου παρείχε για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής. Τέλος ένα μεγάλο χρέος οφείλω στα μέλη της

οικογένειάς μου για τη συνεχή τους ενθάρρυνση. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στις αγαπημένες μου αδελφές Sahera and Sajida και στον αγαπημένο μου αδελφό Maher για τη βοήθειά τους.

Ειδικές ευχαριστίες ανήκουν σε όλους τους συναδέλφους μου και στην αγαπημένη μου φίλη Riham Mirdadi, για την υποστήριξη και την συμπαράστασή τους καθ όλη τη διάρκεια αυτής της εργασίας, σε αυτά τα επικοινωνιακά χρόνια της ζωής μου.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ όλους όσους βρίσκονταν στο παρασκήνιο και μου παρείχαν το ερέθισμα, την υποστήριξη και τη βοήθειά τους, χωρίς τα οποία αυτή η εργασία δεν θα είχε πραγματοποιηθεί.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία αποκαλείται και Βηθαβαρά σε ορισμένα εδάφια της Παλαιάς Διαθήκης. Πρόκειται για τη μοναδική θέση των Αγίων Τόπων από την οποία πέρασαν ο Αβραάμ, ο Ιακώβ, ο Μωϋσής,¹ ο Ιησούς του Ναυή, οι προφήτες Ηλίας και Ελισαίος, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής και ο Ιησούς Χριστός.

Ο Ιησούς του Ναυή διέσχισε θαυματουργικά τον Ιορδάνη ποταμό στο μέρος που βρίσκεται κοντά στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία.² Μετά από αιώνες, οι προφήτες Ηλίας και Ελισαίος σταμάτησαν με τη σειρά τους τα νερά του ποταμού και πέρασαν στην αντίπερα όχθη,³ ενώ ο Ελισαίος γιάτρευσε έναν λεπρό και έκανε σιδερένιες κεφαλές από πελέκεις να επιπλεύσουν στα νερά του Ιορδάνη.⁴ Παραδόσεις, που επιζούν εδώ και χιλιετίες, ταυτίζουν τον μικρό λόφο στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία με τον τόπο όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανούς μέσα στο πύρινο άρμα με τα πύρινα άλογα και όπου ο Θεός εμφανίστηκε ενώπιον του προφήτη Ηλία και του Ελισαίου μέσα σε ανεμοστρόβιλο.⁵ Σχεδόν μια χιλιετία αργότερα, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος έρχεται στο προσκήνιο στον ίδιο χώρο, εγκαινιάζοντας το μυστήριο της Βάπτισης και της μετανοίας ως μέσο άφεσης αμαρτιών, ξεκινώντας την προφητική του αποστολή από το ίδιο μέρος όπου ο Ηλίας ολοκλήρωσε τη δική του.⁶

Η περιοχή κοντά στον Ιορδάνη, απέναντι από την Ιεριχώ (πέραν του Ιορδάνου Βηθανία), έχει ταυτιστεί με την περιοχή όπου ζούσε ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, όταν

¹ Ο Αβραάμ πέρασε στα νότια της κοιλάδας του Ιορδάνη στο ταξίδι του από τη Μεσοποταμία προς τη γη Χαναάν (Γένεσις κγ' 1-17). Επίσης, από τις πεδιάδες του Μαάβ, γύρω από τη Βηθανία και πέραν του Ιορδάνου, κατακλήθηκε ο Μαΰσης μετά την Έξοδο και ανέβηκε στο κοντινό Όρος Νεβό (Αριθμοί λε'-λε').

² Ιησούς Ναυή δ' 14-16: "Έν εκείνη τή ημέρα ηύξησεν Κύριος τόν Ίησοῦν τοῦ Ναυή ἐναντίον τοῦ παντός γένους Ἰσραήλ, καὶ ἐφοῦοντο αὐτὸν ὡσπερ Μαΰσῃν, ὅσον χρόνον ἔζη. Καὶ εἶπε Κύριος τῷ Ίησοῦ λέγων· Ἐντείλει τοῖς ἱερεῦσιν τοῖς αἵρουσιν τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης τοῦ μαρτυρίου Κυρίου ἐκβῆναι ἐκ τοῦ Ἰορδάνου."

³ Βασιλειῶν Δ' Β' 6-8: "Καὶ εἶπεν αὐτῷ Ἥλιος κάθου δὴ ὅδε, ὅτι Κύριος ἀπέσταλκε με ἕως τοῦ Ἰορδάνου. Καὶ εἶπεν Ἐλισαίε, ζῆ Κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου, εἰ εγκαταλείψω σὲ καὶ ἐπορεύθησαν ἀμφότεροι, καὶ πενήτηντα ἄνδρες υἱοὶ τῶν προφητῶν, καὶ ἔστησαν ἐξέναντιος μακρόθεν· καὶ ἀμφότεροι ἔστησαν ἐπὶ τοῦ Ἰορδάνου. Καὶ ἔλαβεν Ἥλιος τὴν μηλωτὴν αὐτοῦ καὶ εἴλησεν καὶ ἐπάταξεν τὸ ὕδωρ, καὶ διηρέθη τὸ ὕδωρ ἔνθα καὶ ἔνθα, καὶ διέβησαν ἀμφότεροι ἐν ἔρημῳ."

⁴ Ὁπ. ε' 1-4

⁵ Βασιλειῶν Δ' Β' 9-11: "Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ διαβῆναι αὐτοὺς, καὶ Ἥλιος εἶπεν πρὸς Ἐλισαίε, αἰτήσαι τί ποιῆσω σοὶ πρὶν ἢ ἀναληθῆναι με ἀπὸ σου· καὶ εἶπεν Ἐλισαίε, γεννητῆα δὴ διπλά ἐν πνεύματι σου ἐπ' ἐμέ. Καὶ εἶπεν Ἥλιος ἐσκληρυνσε, τοῦ αἰτήσασθαι ἐν ἴδῃ με ἀναλαμβάνομενον ἀπὸ σου, καὶ ἔσται σοὶ οὕτως· καὶ ἂν μὴ, οὐ μὴ γένηται. Καὶ ἐγένετο αὐτῶν πορευομένων, ἐπορεύοντο καὶ ἐλάλουν· καὶ ἴδου ἄρμα πυρός· καὶ ἵπποι πυρός, καὶ διέστειλεν ἀνάμεσον ἀμφοτέρων, καὶ ἀνέληθη Ἥλιος ἐν συσσειμῷ ὡς εἰς τὸν οὐρανόν."

⁶ Μάρκος α' 4-8: "Ἐγένετο Ἰωάννης βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν· καὶ ἐξεπορεύετο πρὸς αὐτὸν πᾶσα ἡ Ἰουδαία χώρα καὶ οἱ Ἱεροσολυμίται, καὶ βαπτίζοντο πάντες ἐν τῷ Ἰορδάνη ποταμῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐξομολογούμενοι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν. Ἦν δὲ ὁ Ἰωάννης ἐνδεδυμένος τρίχας καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφύν αὐτοῦ, καὶ ἐσθίων ἄκριδας καὶ μέλι ἄγριον. Καὶ ἐκήρυσσε λέγων· ἔρχεται ὁ ἰσχυρότερός μου ὀπίσω μου, οὗ οὐκ εἰμὶ ἰκανὸς κύψας ἴδσαι τὸν ἱμᾶντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ. Ἐγὼ μὲν ἐβάπτισα ὑμᾶς ἐν ὕδατι, αὐτὸς δὲ βαπτίσει ὑμᾶς ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ."

βάπτισε τον Ιησού Χριστό.⁷ Και το εδάφιο του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου (ι' 40) κάνει λόγο για το ίδιο αυτό μέρος, λέγοντας πως ο Ιησούς, αναζητώντας ασφάλεια μετά την απειλή λιθοβολισμού που είχε δεχθεί στην Ιερουσαλήμ, ήρθε πέραν του Ιορδάνου.⁸

Σε αυτή την περιοχή σηματοδοτείται η έναρξη του δημοσίου κηρύγματος του Ιησού ως λυτρωτού. Υπό πολλές έννοιες, επρόκειτο για τον χώρο όπου ο Χριστιανισμός άρχισε να αποκτά συγκεκριμένη μορφή, από τη στιγμή που ο Ιησούς βαπτίστηκε και η παρουσία του επιβεβαιώθηκε από τον Θεό, και αφού άρχισε πια να αγγίζει τις ζωές των απλών ανθρώπων.

Στόχος αυτής της διδακτορικής διατριβής είναι η ταύτιση της θέσης Βηθαβαρά με την “πέραν του Ιορδάνου Βηθανία”, δηλαδή τον τόπο όπου ο Ιωάννης ο Πρόδρομος βάπτισε τον Ιησού, σύμφωνα με τα οδοιπορικά προσκυνητών και ταξιδιωτών των Αγίων Τόπων, υπέρ των οποίων συνηγορούν και τα σχετικά χωρία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνουν και οι πρόσφατες ανασκαφές και τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής αυτής.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια ιστορική αναδρομή της περιοχής αλλά και των επαρχιών Παλαιστίνης και Αραβίας από την πρώιμη Ρωμαϊκή μέχρι την πρώιμη Ισλαμική περίοδο. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις ιστορικές πηγές που αναφέρονται στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία. Αυτό το κεφάλαιο περιλαμβάνει αποσπάσματα από γραπτές μαρτυρίες προσκυνητών, περιηγητών και ερευνητών για την περιοχή, τις διάφορες ονομασίες για την πέραν του Ιορδάνου Βηθανία και το ύψωμα του προφήτη Ηλία (Tell El-Kharrar) και τα σχετικά εδάφια από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη.

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις που έχουν γίνει και στις τρεις αυτές θέσεις, συγκεκριμένα γίνεται λόγος για τις τρεις διαδοχικές φάσεις του ναού κοντά στον Ιορδάνη ποταμό, για το παρεκκλήσιο, την μαρμάρινη κλίμακα και τους τοίχους υποστήριξης στη θέση των βαπτιστηρίων (Al-Maghtas), καθώς και για τους τρεις ναούς, τις τρεις δεξαμενές αποθήκευσης νερού, τις μεγαλύτερες δεξαμενές, τα σπήλαια, τα συστήματα παροχής νερού και τα καταλύματα των προσκυνητών, λείψανα των οποίων βρέθηκαν στο χείμαρρο Χαράρ και στο Tell El-Kharrar.

⁷ Ιωάννης α' 28: "Ταῦτα ἐν Βηθανίᾳ ἐγένετο πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων."

⁸ Ιωάννης ι' 40: "Καὶ ἀπῆλθεν πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ."

Το τέταρτο κεφάλαιο παρέχει λεπτομέρειες σχετικά με τα ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφών. Ειδικότερα ασχολείται με την κεραμική, που χρονολογείται από την πρώιμη Ρωμαϊκή έως την πρώιμη Ισλαμική περίοδο, με τα λίθινα αγγεία, αλλά και τις επιγραφές και τα νομίσματα που βρέθηκαν στις τρεις αυτές θέσεις.

Το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην περιοχή της Περαίας, στην οποία ανήκε η Βηθανία και η οποία αποτελείται από τα ερείπια των παρακάτω θέσεων : Γαδώρα της Περαίας (Es-Salt), Μαδηβά (Madaba), Εσεβών (Hisban), φρούριο της Μαχαϊρούντος (Mukawer), οικισμό της Καλλιρρόης (Ez-Zara), Λιβιάς (Er-Rameh), Αμπίλα (Tell El-Kuffrein), οικισμό της Βεθνήμρα (Tell Nimrin) και μεγάλο φαράγγι Αρνών (Wadi El-Mujeb) (Χάρτης 1).

Ακολουθούν τα συμπεράσματα, οι συντομογραφίες και η βιβλιογραφία, το παράρτημα με τους χάρτες, τα σχέδια και τους πίνακες προς κατανόηση των θεμάτων, τα οποία πραγματεύεται αυτή η διδακτορική διατριβή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΡΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΑΣ : ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Σύμφωνα με το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, το κήρυγμα του Ιησού δεν ξεκίνησε παρά μόνο μετά τη σύλληψη του Ιωάννου του Προδρόμου και είχε τη Γαλιλαία ως σημείο αφετηρίας⁹: “ Ακούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς ὅτι ὁ Ἰωάννης παρεδόθη, ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Καὶ καταλιπὼν τὴν Ναζαρέτ ἔλθων κατέκησεν εἰς Καπερναοὺμ τὴν παραθαλασσίαν ἐν ὄρεσι Ζαβουλῶν καὶ γῆ Νεφθαλείμ.”¹⁰ Σε αυτή την περίοδο τοποθετείται η εκδίωξη των εμπόρων από το Ναό από τον Ιησού, η επιλογή του κύκλου των μαθητών Του και η επίσκεψη στην Κανά.¹¹

Κατά τη διάρκεια του κηρύγματός του, ο Ιησούς επισκέφθηκε την Χοραζίν (Khirbet Keraze) στα βορειοανατολικά της Τιβεριάδας, την Καισάρεια Φιλίππου (Πανιάδα), την ἄνω Γαλιλαία, το δυτικό ἄκρο της Γαλιλαίας, την Δεκάπολη, την Περαιά και ακόμα ανατολικότερα.¹²

Η φήμη του απλώθηκε σε ολόκληρη τη Συρία και μεγάλα πλήθη τον ακολουθούσαν από τη Γαλιλαία, τη Δεκάπολη, την Ιερουσαλήμ, την Ιουδαία και την πέραν του Ιορδάνου χώρα.¹³

Ο Ιησούς ολοκλήρωσε το ταξίδι του διασχίζοντας την Περαιά: διέσχισε και πάλι την πέραν του Ιορδάνου χώρα σε μια μικρή απόσταση βόρεια της Νεκράς Θάλασσας και από εκεί πέρασε στην Ιεριχώ,¹⁴ μέσω της Νιμρίν ή της διάβασης Νουάιμε (κοντά στην Βηθνέμα, η οποία βρίσκεται σχεδόν απέναντι από την Ιεριχώ στην είσοδο του Wadi Shu'eib). Ο Χριστός και οι μαθητές του περνούσαν τον Ιορδάνη ακριβώς από αυτή τη διάβαση του ποταμού, ερχόμενοι από την Περαιά στην Ιερουσαλήμ. Ο Ιησούς, ο οποίος εκείνη την περίοδο βρισκόταν στην Περαιά, παρέμεινε εκεί για δυο ημέρες, όταν πληροφορήθηκε τα σχετικά με την ασθένεια του Λαζάρου.¹⁵

⁹ Major *et al* 1938, 33.

¹⁰ Ματθαίος 8' 12-13.

¹¹ Major *et al* 1938, 33.

¹² Noth 1958, 429

¹³ Ματθαίος 8' 25

¹⁴ Major *et al* 1938, 125.

¹⁵ Ιωάννης ι' 40, ια' 6 - Stewart 1899, 284.

Το όνομα που δίνει ο Ευαγγελιστής Ματθαίος για αυτή τη θέση είναι : “εις τὰ ὄρια τῆς Ἰουδαίας πέραν τοῦ Ἰορδάνου.”¹⁶ Η ονομασία στο κείμενο του Μάρκου είναι “εις τὰ ὄρια τῆς Ἰουδαίας διὰ τοῦ πέραν τοῦ Ἰορδάνου”,¹⁷ ενώ το όνομα που δίνει ο Ιωάννης είναι “πέραν του Ἰορδάνου.”¹⁸ Το κήρυγμα του Ιησού στην Περαιά, όπου “ἐκύκλωσαν οὖν αὐτὸν οἱ Ἰουδαῖοι”¹⁹ και από την οποία τον κάλεσαν στο προσκεφάλι του ἄρρωστου Λαζάρου,²⁰ προφανώς ἔλαβε χώρα νοτιότερα τῆς πέραν του Ἰορδάνου Βηθανία (Βηθαβαρά), όπου βάπτιζε ο Ιωάννης.²¹ Η πέραν του Ἰορδάνου Βηθανία βρισκόταν κάπου στα ανατολικά του Ἰορδάνη, βόρεια τῆς Νεκράς Θάλασσας και αποτελοῦσε ἓνα σημαντικό πέρασμα κοντά στην Ιεριχώ.

Η συντομότερη διαδρομή από τη Γαλιλαία στην Αγία Πόλη (Ιερουσαλήμ) βρίσκεται στη δυτική ὄχθη, μέσα από τους λόφους τῆς Σαμάρειας. Ο δρόμος περνά μεταξύ των ορέων Γαρεζίν και Γεβάλ, από την αρχαία Σιχέμ και στη συνέχεια μέσω τῆς Βεθήλ στο κέντρο τῆς Ἰουδαίας. Πρόκειται για τὴν παλαιά οδὸ που ἀκολούθησε ο Αβραάμ με τὴν οἰκογένεια και τα κοπάδια του. Ο Κύριος πιθανότατα θα ἐπέλεγε αὐτὸ τὸ δρόμο μέσω Σαμάρειας,²² επειδὴ ὅμως γνώριζε τὸ ἀντιιουδαϊκὸ αἶσθημα που ἐπικρατοῦσε μεταξύ των Σαμαρειτῶν, ἀπέφυγε τὴν διαδρομὴ αὐτή. Σε μια περίπτωση, για να διαπιστώσει κατὰ πόσο θα μπορούσαν να περάσουν με ἀσφάλεια, ἔστειλε πρῶτα τοὺς μαθητῆς του Ἰάκωβο και Ἰωάννη και πράγματι οἱ Σαμαρείτες ἀρνήθηκαν. Ο Ἰησοῦς και οἱ μαθητῆς του πέρασαν ἐπομένως ἀπὸ τα ὄρια τῆς Γαλιλαίας και τῆς Ἰουδαϊκῆς Περαιάς στην κυρίως Ἰουδαία δια τῆς πέραν του Ἰορδάνου οδοῦ.²³ Ἀπὸ τὴν αρχαία διάβαση του ποταμοῦ, ἀπὸ ὅπου κάποτε τα τέκνα του Ἰσραὴλ ὑπὸ τὴν ηγεσία του Ἰησοῦ του Ναυῆ εἶχαν περάσει με ἀσφάλεια, ο Ἰησοῦς διέσχισε τὸν Ἰορδάνη και ἔφτασε στην Ιεριχώ.²⁴ Ἀπὸ ἐκεῖ πήρε τὸν δρόμο για τὴν Ἰερουσαλήμ, περνώντας ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Βηθανίας (τὸ ὁποῖο βρισκόταν

¹⁶ Ματθαῖος 19' 1 "Καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους μετῆεν ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἦλθεν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἰουδαίας πέραν τοῦ Ἰορδάνου."

¹⁷ Μάρκος 1' 1 "Καὶ ἐκεῖθεν ἀναστὰς ἔρχεται εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἰουδαίας διὰ τοῦ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, καὶ ἀμφορεύονται πάλιν ὄχλοι πρὸς αὐτόν, καὶ ὡς εἴθαι, πάλιν ἐδίδασκεν αὐτούς."

¹⁸ Ἰωάννης 1' 40 "Καὶ ἀπῆλθεν πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ."

¹⁹ Ἰωάννης 1' 24.

²⁰ Ὁ.π. ια' 3.

²¹ Ὁ.π. α' 28.

²² Λουκάς 9' 51-56.

²³ Μάρκος 1' 1.

²⁴ Λουκάς 19' 1. Keller 1956, 350-351.

κοντά στην Ιερουσαλήμ)²⁵ και έφτασε στην πόλη μέσω του Όρους των Ελαιών όπου και αναπαύθηκε.²⁶

Γενικότερα ο 1^{ος} αι. μ.Χ. υπήρξε για την Παλαιστίνη περίοδος ταραχών και εξεγέρσεων. Η κρίση κορυφώθηκε με την εξέγερση των Ιουδαίων κατά των Ρωμαίων το 66 μ.Χ. (πρώτη Ιουδαϊκή εξέγερση). Μέχρι το 70 μ.Χ. η επανάσταση είχε κατασταλεί αποτελεσματικά, με τους Ρωμαίους να καταλαμβάνουν την Ιερουσαλήμ και να καταστρέφουν το Ναό.²⁷

Το 106 μ.Χ., κατά τη βασιλεία του Τραϊανού, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αναδιοργανώθηκε σημαντικά. Το βασίλειο των Ναβαταίων της Πέτρας κατελήφθη και ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία με την ονομασία “επαρχία της Αραβίας”, η οποία δημιουργήθηκε και από ένα τμήμα της Συρίας, με την προσάρτηση των Βόστρων. Η στρατηγική σημασία της περιοχής ήταν μεγάλη, με τον Τραϊανό να επιβλέπει τη δημιουργία της *Via Nova Traiana* (Νέας Τραϊανικής Οδού), η οποία θα επέτρεπε στα ρωμαϊκά στρατεύματα να κινούνται με ταχύτητα ανάμεσα στα Βόστρα και την Ερυθρά Θάλασσα.²⁸ Το 111 μ.Χ. οι Ρωμαίοι ολοκλήρωσαν την *Via Nova Traiana*, που οδηγούσε από την Αϊλά (Ακαμπα) στα νότια μέχρι τα Βόστρα στα Βόρεια.²⁹ Ακολούθησε η δεύτερη Ιουδαϊκή εξέγερση (ή εξέγερση του Bar Kokhba) μεταξύ 132 και 135 μ.Χ., η οποία κατεστάλη βιαιότερα από την πρώτη.³⁰ Πολυάριθμα στρατιωτικά οχυρά, στρατόπεδα και παρατηρητήρια κατασκευάστηκαν και κατά την ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο (135-324 μ.Χ.) για την προστασία της οδού, η οποία εξασφαλιζόταν και μέσα από τη δημιουργία κατοικημένων περιοχών στα δυτικά. Γενικά, η ύστερη Ρωμαϊκή περίοδος υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ειρηνική για τον χώρο που καταλαμβάνει σήμερα η Ιορδανία, και η χώρα γνώρισε ευημερία κατά τη διάρκεια αυτής της *Pax Romana*. Η ακμή της περιόδου των Ρωμαίων αλλά και των Ναβαταίων μαρτυρείται μέσα από πολυάριθμες αρχαιολογικές θέσεις στην Ιορδανία, όπως το φρούριο της Μαχαρούντος, τα ερείπια της πόλεως Εσεβών και Σιγιάγκα.³¹

Στα βόρεια της σημερινής Ιορδανίας, οι ελληνίδες πόλεις της Δεκαπόλεως (Φιλαδέλφεια, Γέρασα, Καπιτωλιάδα, Γάδαρα και Πέλλα) αντιπροσώπευαν τον ελληνικό πολιτισμό κατά την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο. Μετά την προσάρτηση του Ναβαταϊκού βασιλείου το 106

²⁵ Μάρκος ια' Γ.

²⁶ Pritchard 1987, 167.

²⁷ *Ο.π.* 180.

²⁸ Mannheim 2000, 336.

²⁹ Sauer 1980, 27.

³⁰ Mannheim 2000, 336.

³¹ Sauer 1980, 27.

μ.Χ. και την εξορία των Ιουδαίων από την Ιερουσαλήμ το 135 μ.Χ. (κατά την Δεύτερη Επανάσταση), οι πόλεις που απέμειναν δέχτηκαν την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού και έτσι ένας αρκετά ομοιόμορφος ρωμαϊκός πολιτισμός κυριάρχησε κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο (μολονότι στην Πέτρα οι παραδόσεις των Ναβαταίων παρέμεναν ισχυρές, πιθανότατα καθόλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου).

Στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. η σημασία της πόλης Πέτρας άρχισε να φθίνει. Το εμπόριο άρχισε να κινείται περισσότερο στον άξονα Ανατολής-Δύσης και το εμπορικό κέντρο μετατέθηκε προς τα Βόστρα. Η νότια περιοχή της σημερινής Ιορδανίας έμεινε εκτεθειμένη στις πιέσεις που ασκούσαν οι νομάδες της ερήμου. Ταυτόχρονα, ο έλεγχος της Ρώμης σε αυτή την περιοχή είχε αποδυναμωθεί και η ευημερία της επαρχίας άρχισε να παρουσιάζει κάμψη.³²

Η χριστιανική κοινότητα στα εδάφη της σημερινής Ιορδανίας αναπτύχθηκε αρχικά με αργούς ρυθμούς, παρουσιάζοντας στη συνέχεια ευημερία και δημογραφική έκρηξη. Ο αγώνας μεταξύ Χριστιανισμού και ειδωλολατρείας κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο (324-491 μ.Χ.) οδήγησε σε συγκρούσεις στην περιοχή και αλλού. Το αποτέλεσμα ήταν πως πολλοί ειδωλολατρικοί ναοί σε όλη την έκταση της Εγγύς Ανατολής καταστράφηκαν ή μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς.³³ Ο τρίτος και ο τέταρτος αιώνας ήταν περίοδοι ευημερίας και η Βυζαντινή περίοδος επρόκειτο να αποτελέσει χρυσή εποχή για τη Συρία και κυρίως για την Παλαιστίνη.³⁴

Στα 307 μ.Χ. ο Μ.Κωνσταντίνος έγινε αυτοκράτορας και πείσθηκε για την αλήθεια του Χριστιανισμού. Εξέδωσε το διάταγμα των Μεδιολάνων το 313 μ.Χ.,³⁵ σύμφωνα με το οποίο οι Χριστιανοί και οι λαοί άλλων θρησκειών είχαν την πλήρη ελευθερία να ακολουθήσουν οποιοδήποτε δόγμα επιθυμούσαν.

Ο Μ.Κωνσταντίνος, επηρεαζόμενος από τη μητέρα του Ελένη, επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Παλαιστίνη.³⁶ Μετά από εντολή του ίδιου και της Αγίας Ελένης ξεκίνησε μια προσπάθεια ανάπτυξης της Παλαιστίνης και άλλων μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας με την ανέγερση υπέροχων ναών. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής,

³² Shwadrán 1959, 73.

³³ Sauer 1980, 31.

³⁴ Cleveland 1979, 75.

³⁵ Boade 1974, 43.

³⁶ Burckhardt 1967, 293.

ανεγέρθηκε ο Ναός της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, ο Ναός της Αναλήψεως στο Όρος των Ελαιών,³⁷ καθώς και ο Ναός της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ.³⁸

Περί το 358 μ.Χ. η επαρχία της Παλαιστίνης διαιρέθηκε σε βόρεια και νότια. Η νότια επαρχία λεγόταν Palaestina Salutaris και είχε πρωτεύουσά της την Πέτρα. Περί το 400 μ.Χ. τα υπόλοιπα εδάφη της Παλαιστίνης διαιρέθηκαν εκ νέου σε τρεις επαρχίες:

- Η Πρώτη Παλαιστίνη διατήρησε την Ιουδαία, την Ιδουμαία, τη Σαμάρεια και την Περαιά με πρωτεύουσά της την Καισάρεια Maritima.
- Η Δεύτερη Παλαιστίνη περιελάμβανε την Γαλιλαία και τις πόλεις της Δεκαπόλεως που είχαν παραμείνει στην Παλαιστίνη, καθώς και την Γαυλανίτιδα με πρωτεύουσα την Σκυθόπολη (Beth Shean).³⁹
- Η Τρίτη Παλαιστίνη περιελάμβανε ολόκληρο το Νέγκεβ, το Σινά και τη Ναβαταία με πρωτεύουσα την Πέτρα. Την Παλαιστίνη υπερασπιζόταν ένας στρατιωτικός διοικητής που έφερε τον τίτλο του Δουκός της Παλαιστίνης, ενώ τις εκτάσεις πέραν του Ιορδάνου, στα βόρεια της Νεκράς Θάλασσας, ανάλογος διοικητής που έφερε τον τίτλο του Δουκός της Αραβίας.⁴⁰
- Η Επαρχία της Αραβίας, με πρωτεύουσα τα Βόστρα, εκτεινόταν μέχρι το φαράγγι Αρνών (Wadi El-Mujib) και περιελάμβανε την ορεινή περιοχή του Γκιλάντ, τη γη των Αμμωνιτών και το βόρειο Μωάβ.⁴¹ Αρκετές πόλεις της επαρχίας Αραβίας έγιναν έδρες επισκοπών και αρχιεπισκοπών. Μεταξύ των επισκόπων, που συμμετείχαν στις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους συγκαταλέγονταν, μεταξύ άλλων, οι επίσκοποι της Φιλαδελφείας, της Μαδηβάς και άλλων πόλεων.⁴² Στην περιοχή του Μωάβ βρίσκονταν οι επισκοπές της Αρεσπόλεως-Ραμπάτ Μωάβ και της πόλης Χαράχμωβας-Κάρακ, ενώ στη γη των Αμμωνιτών (Αμμών), επίσκοποι υπήρχαν στην Μαδηβά, την Εσεβών (Hisban), τη Φιλαδέλφεια και τα Γέρασα. Στην Τρίτη Παλαιστίνη υπήρχαν επίσκοποι στην Πέτρα, την Αϊλά ('Ακαμπα), τη Φαινώ και την Ζοάρα.

Στην Δεύτερη Παλαιστίνη αναφέρονται επίσκοποι στις πόλεις Αμπίλα, Γάδαρα, Καπιτωλιάδα και Πέλλα. Τέλος στην Περαιά, που ανήκε στην Πρώτη Παλαιστίνη,

³⁷ Hunt 1984, 37.

³⁸ Boade 1974, 44.

³⁹ Avi Yonah 1977, 120.

⁴⁰ Weiss and Fitton 1969, 174.

⁴¹ Piccirillo 1982A, 291.

⁴² Shwadrán 1959, 74.

υπήρχαν επίσκοποι στην Λιβιάδα, την Γαδώρα της Περαίας, την Αμαθούντα και τη Βακάθα.⁴³

Την περίοδο αυτή είχε αναπτυχθεί και ένα εμπόριο το οποίο, διαμέσου της ερήμου, εκτεινόταν από την Μεσόγειο έως την Αϊλά (Άκαμπα) της Ερυθράς Θάλασσας. Οι πόλεις της ερήμου Νέγκεβ, που βρίσκονταν σε αυτό τον εμπορικό δρόμο, γνώρισαν ιδιαίτερη ακμή.⁴⁴ Και επειδή αυξήθηκε ο αριθμός των προσκυνητών, οι κάτοικοι των κωμών και των πόλεων των επαρχιών Παλαιστίνης και Αραβίας έθεσαν ως στόχο την εξασφάλιση των απαραίτητων για να καλύψουν τις υλικές και πνευματικές τους ανάγκες. Έκτισαν ξενώνες και μετέτρεψαν τα σπίτια τους σε πανδοχεία, κατασκεύαζαν και πουλούσαν ενθύμια, διέθεταν φιαλίδια με νερό από τον Ιορδάνη ποταμό και έλαιο από τους λύχνους του Παναγίου Τάφου, κλπ.⁴⁵

Κατά τον 6^ο αιώνα, όταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεχόταν συνεχείς επιθέσεις από τους Πέρσες και τους νομάδες της ερήμου, η εμπορική αυτή οδός μετακινήθηκε από τη νότια περιοχή της επαρχίας Αραβίας στην Παλμύρα της Συρίας και επομένως οι πόλεις της Αραβίας που στηρίζονταν στο εμπόριο άρχισαν να συρρικνώνονται. Σύντομα, δεν απέμεινε παρά μόνο η σκιά του αλλοτινού τους μεγαλείου και της ευμάρειας.⁴⁶

Μετά το θάνατο του Ιουστινιανού το 565, ο θρόνος του Βυζαντίου έγινε έρμαιο στα χέρια μιας σειράς ανίκανων ηγεμόνων, γεγονός που οδήγησε στην περαιτέρω εξασθένηση της αυτοκρατορίας.⁴⁷

Οι Σασσανίδες, ηγεμόνες της Περσίας, οι οποίοι ήδη από τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁸ πραγματοποιούσαν επιδρομές στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, εποφθαμιούσαν ιδιαίτερα τις επαρχίες της Παλαιστίνης και Αραβίας.⁴⁹ Έτσι η Δαμασκός και η Ιερουσαλήμ, συμπεριλαμβανομένης της επαρχίας Αραβίας, κατακτήθηκαν από τους Πέρσες (614) και παρέμειναν υπό περσική κατοχή για ένα μικρό διάστημα (614-629).⁵⁰ Εκείνη την περίοδο καταστράφηκαν οι περισσότεροι ναοί στην Ιερουσαλήμ και στα περίχωρά της, συμπεριλαμβανομένου και του Ναού της Αναστάσεως.⁵¹

⁴³ Piccirillo 1982A, 291.

⁴⁴ Wilken 1992, 179.

⁴⁵ *Ο.π.*

⁴⁶ Shwadrān 1959, 74.

⁴⁷ Pasha 1958, 33.

⁴⁸ Bienkowski 1996, 52.

⁴⁹ De Vries 1988, 233.

⁵⁰ Sauer 1980, 32.

⁵¹ Weiss and Fitton 1969, 181.

Το 629 ο Ηράκλειος ξεκίνησε επιτυχημένες διαπραγματεύσεις με την Περσία, με σκοπό να εξαγοράσει την αποχώρηση των περσικών στρατευμάτων από την Αίγυπτο και την Βυζαντινή μικρά Ασία. Το 630 ο ίδιος ο Ηράκλειος επέστρεψε στην Ιερουσαλήμ τον Τίμιο Σταυρό που είχαν αφαιρέσει οι Πέρσες από την το 614.⁵²

Στη συνέχεια εμφανίσθηκαν στο προσκήνιο οι Άραβες, τα στρατεύματα των οποίων κυρίευσαν το 635 την Φιλαδέλφεια, τη Δαμασκό και άλλες πόλεις. Το 636 νίκησαν τις δυνάμεις του Βυζαντίου σε μάχη κοντά στον ποταμό Ιερομούκη (Yarmouk) και δυο χρόνια αργότερα κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ.⁵³

Μέχρι το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. (650-750) οι Άραβες είχαν αποκτήσει τον έλεγχο των πλουσιότερων εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δηλαδή της Αιγύπτου, της Συρίας και τη Παλαιστίνης.⁵⁴

Οι Άραβες επικράτησαν ως αποτέλεσμα της κόπωσης που επέφεραν οι μακροχρόνιοι πόλεμοι μεταξύ Βυζαντινών και Περσών. Επιπλέον οι εντόπιοι πληθυσμοί τους δέχθηκαν πιστεύοντας ότι θα ζούσαν κάτω από καλύτερες οικονομικές συνθήκες.

---

⁵² Kaegi 1992, 26.

⁵³ Abrahams, 1922: 41

⁵⁴ Mannheim, 2000: 337-338

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΡΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ

A. Οι διαφορετικές ονομασίες των θέσεων “Πέραν του Ιορδάνου Βηθανία” και “Tell Mar Elias (Tell El-Kharrar)”

1. Πέραν του Ιορδάνου Βηθανία – Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

Ο ποταμός Ιορδάνης είναι περισσότερο γνωστός ως ο τόπος όπου ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βάπτισε τον Ιησού Χριστό. Σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη, ο Ιωάννης ζούσε εκεί μian απλή ζωή, μεταδίδοντας το μήνυμα της μετάνοιας και της εξιλέωσης από την αμαρτία.⁵⁵

Δυο χιλιόμετρα περίπου στα ανατολικά του Ιορδάνη βρίσκεται ο σημαντικός χώρος που συνδέεται με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή και τον Ιησού Χριστό, “Η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία, όπου ο Ιωάννης ζούσε και βάπτιζε”. Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης (α΄ 28) αναφέρεται σε αυτό ξεκάθαρα λέγοντας: “Ταῦτα ἐν Βηθανίᾳ ἐγένετο πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων.” Και στο Κατά Ιωάννην γ΄ 40, αναφέρεται ως το μέρος στο οποίο κατέφυγε ο Ιησούς αποζητώντας καταφύγιο μετά την απειλή λιθοβολισμού που δέχθηκε στην Ιερουσαλήμ:

“Καὶ ἀπῆλθεν πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ.”

Επίσης, ο Ιωάννης καθιστά προφανές το γεγονός ότι:

“Καὶ ἦλθον πρὸς τὸν Ἰωάννην καὶ εἶπον αὐτῷ· ραββί, ὃς ἦν μετὰ σου πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ὃ σὺ μεμαρτύρηκας, ἴδε οὗτος βαπτίζει καὶ πάντες ἔρχονται πρὸς αὐτόν.”⁵⁶

Στα αραβικά η λέξη Βηθανία σημαίνει “η οικία (τόπος) της διαβάσεως”. Και οι μεταφράσεις στην Αραβική της Καινής Διαθήκης την αποκαλούν Beit ‘Anya.⁵⁷ Ἴσως μάλιστα η ίδια περιοχή να ονομαζόταν Βηθαβαρά στην Παλαιά Διαθήκη και να ταυτιζόταν με τη θέση όπου ο Γεδεών νίκησε τους κατοίκους της Μαδιάμ και έσφαξε δυο από τους πρίγκιπές τους.⁵⁸ Επίσης, αυτή η παλαιά θέση διάβασης του Ιορδάνη

⁵⁵ Ματθαίος γ΄ 1-17

⁵⁶ Ιωάννης γ΄ 26

⁵⁷ Bishop 1955, 275. Στην εβραϊκή η λέξη σημαίνει “οικία του πτοχού” (Beyers 2001, 35).

⁵⁸ Κριταί ζ΄ 24-25

ποταμού ίσως να αναφέρεται στους “Κριτές”, στο σημείο όπου ο Ιεφθάε ο Γαλααδίτης πέρασε τον ποταμό κατά τη μάχη του εναντίον των Εφραιμιτών.⁵⁹

Η περιοχή της πέραν του Ιορδάνου ήταν γνωστή ως Βηθανία κατά την πρόωμη Ρωμαϊκή περίοδο.⁶⁰

Ο Ωριγένης ήταν πεπεισμένος πως η Βηθανία στο εδάφιο α΄ 28 του Ιωάννου θα έπρεπε να διαβάζεται ως “Βηθαβαρά”. Γνώριζε τη Βηθανία μόνο ως την πατρίδα του Λαζάρου. Ο Ωριγένης ταξίδεψε σε ορισμένες περιοχές της Παλαιστίνης με την οπτική του προσκυνητή που αναζητά τα ίχνη της ιστορικής Βίβλου.⁶¹ Επίσης ο Ευσέβιος Καισαρείας αναφέρει τη Βηθανία ως το χωριό του Λαζάρου.⁶²

Κατά τον 6^ο αιώνα, ο ψηφιδωτός χάρτης της Μαδηβάς στη δυτική όχθη του Ιορδάνη εμφανίζει το όνομα Βηθαβαρά, ενώ στη θέση της πέραν του Ιορδάνου Βηθανία γράφει “*Αινών ένθα νύν δ Σαπσαφάς*” (Σχέδιο 2). Η λέξη Σαπσαφάς προέρχεται από την Αραβική λέξη που σημαίνει “ιτιά” (επίσης Σαφσαφάς, Σαψαφάς ή Σαψάς),⁶³ ενώ η λέξη Αινών προέρχεται από την Αραβική λέξη ‘Αϊν που σημαίνει “πηγή”.⁶⁴ Επίσης ο χάρτης της Μαδηβάς απεικονίζει δυο ομόκεντρους κύκλους στη θέση αυτή, που έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, ως σύμβολα του Λόφου του προφήτη Ηλία (Tell El-Kharrar) και / ή ως σπήλαια και πηγές που απαντούν στη θέση αυτή. Ο χάρτης απεικονίζει και μια βάρκα που διασχίζει τον ποταμό, ακριβώς βορειώς της πέραν του Ιορδάνου Βηθανία, στο σημείο που ανταποκρίνεται στη θέση της σημερινής Γέφυρας του Βασιλιά Χουσεϊν⁶⁵ (Σχέδια 1 και 2).

Η τοποθεσία αυτή είναι σήμερα γνωστή και ως τα Βαπτιστήρια (Al-Maghtas στα αραβικά).⁶⁶

⁵⁹ Ο.π. β' 4-6. Η θέση του περάσματος που πραγματοποιήσαν οι Ισραηλίτες υπό την καθοδήγηση του Ιησού του Ναυή τοποθετείται επίσης στον ίδιο χώρο με αυτόν της Βάπτισης του Ιησού. Το σημείο αυτό βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την Ιεριχώ και στις δυο πλευρές του περάσματος και είναι το πιο πρόσφορο για τη διάβση μεγάλου αριθμού ανθρώπων – η αρχαία παράδοση συμφωνεί με αυτό.

⁶⁰ Ιωάννης α΄ 28

⁶¹ Hoade 1966, 97. Hunt 1984, 92-93

⁶² Finegan 1969, 9. Πρέπει όμως, να συγχέουμε τη Βηθανία με το χωριό της Βηθανίας που βρίσκεται 3 χλμ. ανατολικά των Ιερουσαλύμων, όπου σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη ο Κύριος ανέστησε τον Λάζαρο (Deverell 1899, 58).

⁶³ Donner 1992, 38-39.

⁶⁴ Avi-Yonah 1954, 35. Ο προσκυνητής Αντωνίνος κάνει λόγο για την ύπαρξη μιας (άνωνυμης) πηγής, δυο μίλια ανατολικά του Ιορδάνου, και μεταγενέστεροι προσκυνητές αναφέρουν ένα σπήλαιο του Ιωάννη του Βαπτιστή στην ίδια περιοχή. Επίσης, ο προσκυνητής Αρκούλφος και άλλοι αναφέρουν την πηγή της περιοχής αυτής.

⁶⁵ Bishah 2001, 2. Γνωστό από μερικούς συγγραφείς και ως Γέφυρα Allenby.

⁶⁶ Al-Maghtas σημαίνει: η κατάδυση στο νερό, η Βάπτιση (Al-Bustani 1670, 611).

2. Tell Mar Elias (Tell El-Kharrar)

2.1 Χείμαρρος Χορράθ

Το Tell El-Kharrar (Tell Mar Elias) ταυτίζεται με τον προφήτη Ηλία τον Θεοσβίτη,⁶⁷ γιατί εκεί ο προφήτης ανήλθε στους ουρανοὺς “μέσα σε ένα πύρινο ἄρμα”. Αυτὸς ο μικρὸς φυσικὸς λόφος, ανατολικά του Ιορδάνη ποταμοῦ, αποτέλεσε τον πυρήνα του αρχαίου οικισμού που λεγόταν “πέραν του Ιορδάνου Βηθανία” στην Καινὴ Διαθήκη (Ιωάννης α΄ 28). Και το φυσικὸ ρυάκι της περιοχῆς, που σήμερα αποκαλεῖται χείμαρρος Χαράρ, εἶναι ο επικρατέστερος υποψήφιος για την ταύτισή του με το ρυάκι Χορράθ (ἢ το ρέμα Χορράθ), το ρυάκι “ανατολικά της Ιορδανίας”, ὅπου ο Θεὸς ἔδωσε την εντολή στον προφήτη Ηλία να ζητήσει καταφύγιο ἀπὸ τον βασιλιά Αχάβ.⁶⁸

Ο ἀνόνημος προσκυνητῆς του Μπορντώ, που ταξίδευε ἀπὸ το Μπορντώ στην Ιερουσαλήμ το 333 μ.Χ., μετὰ την περιγραφή της Νεκράς Θάλασσας, συνεχίζει γράφοντας πως ἀπὸ εκείνο το σημεῖο ἕως τον Ιορδάνη, ὅπου ο Κύριος βαπτίστηκε ἀπὸ τον Ιωάννη, ἡ ἀπόσταση εἶναι πέντε μίλια. Εκεί υπήρχε ἕνα σημεῖο κοντὰ στο ποτάμι, ἕνας μικρὸς λόφος στην πέρα ὄχθη, ἀπ’ ὅπου ο προφήτης Ηλίας ἀνῆλθε στους ουρανοὺς.⁶⁹

Στα 530 μ.Χ., ο προσκυνητῆς Θεοδοσίος ἀναφέρει ὅτι στον τόπο της Βάπτισης του Κυρίου πέραν του Ιορδάνου βρίσκεται ἕνα μικρὸ βουνὸ με το ὄνομα Ερμωνίμ,⁷⁰ ὅπου ἀνῆλθε στους ουρανοὺς ο προφήτης Ηλίας. Σε αὐτὸ το σημεῖο ἀναφέρει και την ἀνατολικὴ ὄχθη του ποταμοῦ ὅπου βρισκόταν ο μικρὸς λόφος.⁷¹

Οι πληροφορίες του προσκυνητῆ του Μπορντώ και του Θεοδοσίου εἶναι σαφεῖς σχετικὰ με το γεγονός πως ο τόπος Βάπτισης του Κυρίου γειτνίαζε με τον λόφο Tell El-Kharrar, ο ὁποῖος βρισκόταν στην ἀνατολικὴ πλευρὰ του ποταμοῦ Ιορδάνη, ἀπ’ ὅπου ο προφήτης Ηλίας ἀνῆλθε στους ουρανοὺς.

⁶⁷ Θεοσβίη: το χωριὸ, ἀπὸ το ὁποῖο προερχόταν ο προφήτης Ηλίας (Βασιλειῶν Α΄ ἱζ΄ 1), σήμερα εἶναι το Khirbet Listib που βρίσκεται στους λόφους Ἰλνιπ πάνω ἀπὸ το Wadi Al-Yabis στα βόρεια της Ιορδανίας (Zayadine 2000A, 22).

⁶⁸ Βασιλειῶν Γ΄ ἱζ΄ 3-6 “Πορεύου ἐντεῦθεν κατὰ ἀνατολᾶς, καὶ κρύβηθι ἐν τῷ χειμάρρῳ Χορράθ τοῦ ἐπὶ προσώπου τοῦ Ἰορδάνου. Καὶ ἔσται ἐκ τοῦ χειμάρρου πίεσαι ὕδωρ, καὶ τοῖς κόραξιν ἐντελοῦμαι διατρέφειν σὲ ἐκεῖ. Καὶ ἐποίησεν Ἡλιοῦ κατὰ τὸ ῥῆμα κυρίου, καὶ ἐκάθισεν ἐν τῷ χειμάρρῳ Χορράθ ἐπὶ προσώπου τοῦ Ἰορδάνου. Καὶ οἱ κόρακες ἔφερον αὐτῷ ἄρτους τὸ πρωὶ καὶ κρέα τὸ δείλῃς, καὶ ἐκ τοῦ χειμάρρου ἔπινεν ὕδωρ”.

⁶⁹ Stewart 1887, 26. Η ἀπόσταση πέντε ρωμαϊκῶν μιλίων εἶναι τεσσεράμισι βρετανικὰ μίλια.

⁷⁰ Μάλλον πρόκειται για το μικρὸ λόφο στα ἀνατολικά του Ιορδάνη, ἀπέναντι ἀπὸ τον λόφο ὅπου βρίσκεται ἡ Μονὴ του Ἰωάννη του Προδρόμου (Stewart 1896A, 8).

⁷¹ Bernard 1893A, 1-14.

Ο προσκυνητής Αντωνίνος ο Μάρτυς στα 570 μ.Χ. ανέφερε το λόφο και την πηγή, σε απόσταση δυο ρωμαϊκών μιλίων (ενάμισι βρετανικό μίλι) από τον Ιορδάνη, τα οποία αποτελούσαν το σημείο όπου βάπτιζε ο Ιωάννης. Και άλλοι προσκυνητές κάνουν παρόμοιες αναφορές, όπως ο Ευσέβιος Παμφίλου που γράφει για την Αγία Ελένη, ο Ιερώνυμος και ο Σαιβούλφος. Στον ίδιο αυτό χειμάρρο Χορράθ βρισκόταν ο προφήτης Ηλίας όταν τα κοράκια του έφερναν ψωμί και κρέας.⁷²

Όταν ο προφήτης Ηλίας ανελήφθη στους ουρανούς μέσα σε ανεμοστρόβιλο και ο προφήτης Ελισαίος ήθελε να περάσει στην αντίπερα όχθη του Ιορδάνη, ο προφήτης Ηλίας του πέταξε την μηλωτή του στη γη καθώς ανέβαινε στους ουρανούς. Ο προφήτης Ελισαίος την πήρε και τη χρησιμοποίησε για να χωρίσει τα ύδατα του Ιορδάνη, και πέρασε στη δυτική όχθη του ποταμού για να αρχίσει το προφητικό του έργο.⁷³

2.2. Όρος Ερμωνίμ

Το Tell El-Kharar συνδέεται με τον μικρό λόφο που αποκαλείται “Ερμωνίμ” και αναφέρεται στον Ψαλμό μα’ 7-8

“Πρός έμαυτὸν ἡ ψυχὴ μου ἐταράχθη διὰ τοῦτο μνησθήσομαί σου ἐκ γῆς Ἰορδάνου καὶ Ἐρμωνίμ, ἀπὸ ὄρους μικροῦ ἄβυσσος ἄβυσσον ἐπικαλεῖται εἰς φωνὴν τῶν καταρρακτῶν σου, πάντες οἱ μετεωρισμοὶ σου καὶ τὰ κύματά σου ἐπ’ ἐμέ διήλθον.”

Αλλά και ο προσκυνητής Θεοδοσίος στα 530 μ.Χ. αναφέρει πως στον τόπο της Βάπτισης του Ιησού, στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία, βρίσκεται ένα μικρό όρος που αποκαλείται Ερμωνίμ,⁷⁴ απ’ όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανούς, κάνοντας έτσι αναφορά στην ανατολική όχθη του ποταμού, όπου βρισκόταν ο λοφίσκος αυτός.⁷⁵

Ο Αντωνίνος ο Μάρτυς που έζησε στην περιοχή μεταξύ 560 και 570 μ.Χ. αναφέρει πως έφτασε στον τόπο της Βάπτισης του Κυρίου. Σε αυτό ακριβώς το μέρος οι Ισραηλίτες διέσχισαν τον Ιορδάνη και έχασαν τον πέλεκυ τους. Εδώ βρίσκεται και ο μικρός λόφος του Ερμών, που αναφέρει ο Ψαλμός⁷⁶ και αυτό είναι το μέρος απ’ όπου ανήλθε στους ουρανούς ο προφήτης Ηλίας. Σε αυτή την περιοχή της σημερινής

⁷² Wilkinson, 1977, 81-82. Βλ. το τμήμα των περιγραφών του προσκυνητή στη σελ. 29 της διατριβής.

⁷³ Βασιλειῶν Δ’ Β’ 7-14. Ο προφήτης Ελισαίος είπε κάποτε στον Σύριο στρατηγὸ Ναμάν να πλυθεῖ επτά φορές στον Ιορδάνη για να ελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ λέπρα του (Βασιλειῶν Δ’ ε’ 1-14). Αυτό το περιστατικὸ των μέσων του 9^{ου} αἰ. π.Χ. ἀπετέλεσε ἕναν πρόμοιο συμβολισμό του ιεροῦ ποταμοῦ ὡς τόπου βάπτισης καὶ πνευματικὸ καθαρισμὸ στην Καινὴ Διαθήκη.

⁷⁴ Πιθανότατα πρόκειται για τον μικρὸ λόφο στα ανατολικά του Ιορδάνη, ἀπέναντι ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου βρίσκεται ἡ Μονὴ του Ιωάννου του Προδρόμου (Sterwart 1896A, 8).

⁷⁵ Bernard 1893A, 1-14.

⁷⁶ Stewart 1896A, 8-12.

Ιορδανίας βρίσκεται μια πηγή όπου βάπτισε ο Πρόδρομος, και η οποία απέχει δυο μίλια από τον Ιορδάνη.⁷⁷

Ίσως σε αυτό το σημείο οι προσκυνητές εννοούσαν τον μικρό λόφο “Ερμωνίμ”, που αναφέρει ο Ψαλμός μα’ 7 και ο προσκυνητής Θεοδόσιος, και όχι το όρος Ερμών που βρίσκεται στο Λίβανο. Εδώ, το “Ερμωνίμ” ταυτίζεται με το Tell El-Kharfar στα ανατολικά του Ιορδάνη, στην αντίπερα πλευρά από την Ιεριχώ.

Β. Οι Θρησκευτικές πηγές

Οι στίχοι της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, που αναφέρονται στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία είναι οι ακόλουθοι:

Παλαιά Διαθήκη

Βασιλειών Γ’ ιζ’ 3-7

“Πορεύου έντεϋθεν κατά άνατολās, και κρύβηθι έν τῷ χειμάρρῳ Χορράθ του επί προσώπου του Ιορδάνου. Καί ἔσται έκ του χειμάρρου πίεσαι ὕδωρ, και τοίς κόραξιν έντελοῦμαι διατρέφειν σε έκει. Καί έποίησεν Ἡλιού κατά τὸ ρήμα κυρίου, και εκάθισεν έν τῷ χειμάρρῳ Χορράθ επί προσώπου του Ιορδάνου. Καί οί κόρακες ἔφερον αὐτῷ ἄρτους τὸ πρωί και κρέα τὸ δείλις, και έκ του χειμάρρου ἔπινεν ὕδωρ. Καί ἐγένετο μεθ’ ἡμέρας και ἐξηράνηθι ὁ χειμάρρος, ὅτι οὐκ ἐγένετο ὑετός επί τῆς γῆς.”

Είναι φανερό πως ο “Χορράθ” του χωρίου είναι η πηγή του Ιωάννου του Βαπτιστή στο χειμάρρο Χαράρ και πως ο κοντινός λόφος είναι το μέρος, από το οποίο ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανοῦς.

Βασιλειών Δ’ β’ 6-14

“Καί εἶπεν αὐτῷ Ἡλιού κάθου δὴ ὠδε, ὅτι Κύριος ἀπέσταλκεν με ἕως του Ιορδάνου. Καί εἶπεν Ἐλισαιέ, ζῆ Κύριος και ζῆ ἡ ψυχή σου, εἰ εγκαταλείψω σέβ και ἐπορεύθησαν ἀμφότεροι, και πενήκοντα ἄνδρες υἱοί τῶν προφητῶν, και ἔστησαν ἐξεναντίας μακρόθεν και ἀμφότεροι ἔστησαν επί του Ιορδάνου. Καί ἔλαβεν Ἡλιού τὴν μηλωτὴν αὐτοῦ και εἶλεσεν και ἐπάταξεν τὸ ὕδωρ, και διηρέθη τὸ ὕδωρ ἔνθα και ἔνθα, και διέβησαν ἀμφότεροι έν ἐρήμῳ. Καί ἐγένετο έν τῷ διαβῆναι αὐτοῦς, και Ἡλιού εἶπεν πρὸς Ἐλισαιέ, αἴτησαι τί ποιήσω σοί πριν ἢ ἀναληφθῆναι με ἀπό σου και εἶπεν Ἐλισαιέ, γεννηθῆτω δὴ δικλά έν πνεύματί σου ἐπ’ ἐμέ. Καί εἶπεν Ἡλιού ἐσκήρυνας, του

⁷⁷ Wilkinson 1977, 81-82.

αιτήσασθαι ἐὰν ἴδῃς μὲ ἀναλαμβάνομενον ἀπὸ σου, καὶ ἔσται σοὶ οὕτως· καὶ ἐὰν μὴ, οὐ μὴ γένηται. Καὶ ἐγένετο αὐτῶν πορευομένων, ἐπορεύοντο καὶ ἐλάλουν· καὶ ἰδοὺ ἄρμα πυρός καὶ ἵπποι πυρός, καὶ διέστειλεν ἀνάμεσον ἀμφοτέρων, καὶ ἀνελήφθη Ἥλιος ἐν συσσεισμῷ ὡς εἰς τὸν οὐρανόν. Καὶ Ἐλισαιέ ἐώρα, καὶ ἐβόα, πάτερ πάτερ, ἄρμα Ἰσραὴλ καὶ ἵππεὺς αὐτοῦ· Καὶ οὐκ εἶδεν αὐτὸν ἔτι καὶ ἐπελάβετο τῶν ἱματίων αὐτοῦ, καὶ διέρρηξεν αὐτὰ εἰς δύο ῥήγματα. Καὶ ὕψωσεν τὴν μηλιωτὴν Ἥλιου, ἣ ἔπεσεν ἐπάνωθεν Ἐλισαιέ καὶ ἐπέστρεψεν Ἐλισαιέ, καὶ ἔσθη ἐπὶ τοῦ χεῖλους τοῦ Ἰορδάνου καὶ ἔλαβεν τὴν μηλιωτὴν Ἥλιου ἣ ἔπεσεν ἐπάνωθεν αὐτοῦ, καὶ ἐπάταξε τὸ ὕδωρ, καὶ εἶπεν πρὸς τὸν Θεὸν Ἥλιου ἄφωφ· καὶ ἐπάταξε τὰ ὕδατα, καὶ διερράγησαν ἔνθα καὶ ἔνθα, καὶ διέβη Ἐλισαιέ.”

Ἰησοῦς του Ναυή γ' 14-16

“Καὶ ἀπῆρεν ὁ λαὸς ἐκ τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν διαβῆναι τὸν Ἰορδάνην, οἱ δὲ ἱερεῖς ἤροσαν τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης κυρίου πρότερον τοῦ λαοῦ. Ὡς δὲ εἰσεπορεύοντο οἱ ἱερεῖς οἱ αἶροντες τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην καὶ οἱ πόδες τῶν ἱερέων τῶν αἰρόντων τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης Κυρίου ἐβάψαν εἰς μέρος τοῦ ὕδατος τοῦ Ἰορδάνου ” ὁ δὲ Ἰορδάνης ἐπλήρου. Καθ’ ὄλην τὴν κρηπίδα αὐτοῦ ὡσεὶ ἡμέραι θερισμοῦ πυρῶν ”, καὶ ἔσθη τὰ ὕδατα τὰ καταβαίοντα ἄνωθεν, ἔσθη πῆγμα ἐν ἀφεστηκὸς μακρὰν σφόδρα σφοδρῶς ἕως μέρους Καραθαρίμ, τὸ δὲ καταβαῖνον κατέβη εἰς τὴν θάλασσαν Ἀραβα θάλασσαν ἄλός, ἕως εἰς τὸ τέλος ἐξέλειπεν· καὶ ὁ λαὸς εἰσῆκει ἀπέναντι Ἰεριχῶ.”

Ψαλμός μα' 7-8

“Πρὸς ἐμαυτὸν ἡ ψυχὴ μου ἐταράχθη· διὰ τοῦτο μνησθήσομαι σου ἐκ γῆς Ἰορδάνου καὶ Ἑρμωνίμ, ἀπὸ ὄρους μικροῦ ἄβυσσος ἐπικαλεῖται εἰς φωνὴν τῶν καταρρακτῶν σου, πάντες οἱ μετεωρισμοὶ σου καὶ τὰ ἄβυσσον κύματά σου ἐπ’ ἐμὲ διήλθον. ”

Σε αὐτὸ τον στίχο το Tell El-Kharrar συνδέεται με το μικρὸ λόφο, που αποκαλεῖται Ἑρμωνίμ, στην ανατολικὴ ὄχθη του Ἰορδάνη ποταμοῦ.

Καينὴ Διαθήκη

Στα Ευαγγέλια γίνεται αναφορά στην Βάπτιση του Ἰησοῦ, που συντελέσθηκε σε κάποιον σημεῖο του Ἰορδάνη.

Ματθαῖος γ' 13

“Τότε παραγίνεται ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην πρὸς τὸν Ἰωάννην τοῦ βαπτισθῆναι ὑπ’ αὐτοῦ.”

Μάρκος α' 9

“Και ἐγένετο ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις ἦλθεν Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρετ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐβαπτίσθη ὑπὸ Ἰωάννου εἰς τὸν Ἰορδάνην.”

Λουκάς γ' 21

“Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ βαπτισθῆναι ἅπαντα τὸν λαὸν καὶ Ἰησοῦ βαπτισθέντος καὶ προσευχομένου ἀνεῴχθη τὸν οὐρανόν.”

Ματθαίος γ' 14-15

“Ὁ δὲ Ἰωάννης διεκώλυεν αὐτὸν λέγων· ἐγὼ χρεῖαν ἔχω ὑπὸ σοῦ βαπτισθῆναι, καὶ σὺ ἔρχῃ πρὸς με; ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν πρὸς αὐτὸν· ἄφες ἄρτι· οὕτω γὰρ πρέπει ἡμῖν πληρῶσαι πᾶσαν δικαιοσύνην· τότε ἀφήσιν αὐτόν.”

Μάρκος α' 5

“Καὶ ἐξεπορεύετο πρὸς αὐτὸν πᾶσα ἡ Ἰουδαία χώρα καὶ οἱ Ἱεροσολυμίται καὶ ἐβαπτίζοντο πάντες ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐξομολογούμενοι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν.”

Ματθαίος γ' 5-6

“Τότε ἐξεπορεύετο πρὸς αὐτὸν Ἱεροσόλυμα καὶ πᾶσα ἡ Ἰουδαία καὶ πᾶσα ἡ περὶχωρος τοῦ Ἰορδάνου, καὶ ἐβαπτίζοντο ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐξομολογούμενοι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν.”

Οἱ ἄνθρωποι ἐσπεύδαν σε αὐτὸν (ενν. τὸν Ἰωάννη τὸν Βαπτιστή) γιὰ νὰ βαπτιστοῦν στὸν Ἰορδάνη.

Ἰωάννης α' 23-28

“Ἐφη· ἐγὼ φωνῆ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· εὐθύνετε τὴν ὁδὸν Κυρίου, καθὼς εἶπεν Ἡσαίας ὁ προφήτης. Καὶ οἱ ἀπεσταλμένοι ἦσαν ἐκ τῶν Φαρισαίων! καὶ ἠρώτησαν αὐτὸν καὶ εἶπεν αὐτῷ· τί σὺν βαπτίζεις, εἰ σὺ οὐκ εἶ ὁ Χριστὸς οὔτε ὁ Ἠλίας οὔτε ὁ προφήτης; ἀπεκρίθη αὐτοῖς ὁ Ἰωάννης λέγων· ἐγὼ βαπτίζω ἐν ὕδατι μέσος δὲ ὑμῶν ἐστῆκεν ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε· ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ὃς ἐμπροσθέν μου γέγονεν, οὗ ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἵνα λύσω αὐτοῦ τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος. Ταῦτα ἐν Βηθανία ἐγένετο πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων.”

Βάσει αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος, μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε πὼς ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος βάπτιζε τοὺς πιστοὺς στὴν ἀνατολική ὄχθη τοῦ Ἰορδάνου καὶ πὼς ὁ χαρακτηρισμὸς “πέραν τοῦ Ἰορδάνου” σημαίνει τὴν πλευρά στὴν ἀνατολική ὄχθη τοῦ ποταμοῦ.

Ματθαίος γ' 7

“*Ἰδὼν δὲ πολλοὺς τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων ἔρχομένους ἐπὶ τὸ βάπτισμα οὗτοῦ εἶπεν αὐτοῖς· γεννήματα ἔχιδῶν, τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς;*”

Ἰωάννης ι' 39-42

“*Ἔζητουν οὖν πιᾶσαι αὐτὸν, καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς χειρὸς αὐτῶν. Καὶ ἀπῆλθεν πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ καὶ πολλοὶ ἦλθον πρὸς αὐτὸν καὶ ἔλεγον·*”*ὅτι Ἰωάννης μὲν σημεῖον ἐποίησεν οὐδέν, πάντα δὲ ὅσα εἶπεν Ἰωάννης περὶ τούτου, ἀληθῆ ἦν· καὶ πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν ἐκεῖ.*”

Όταν οι Ιουδαίοι ακολούθησαν τον Ιησού, εκείνος επέστρεψε στον τόπο όπου βάπτιζε ο Ιωάννης και στον οποίο είχε βαπτιστεί και ο ίδιος.

Ἰωάννης γ' 26-27

“*Καὶ ἦλθον πρὸς τὸν Ἰωάννην καὶ εἶπεν αὐτῷ. ῥαββί, ὃς ἦν μετὰ σου πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ᾧ σὺ μαρτύρηκας, ἴδε οὗτος βαπτίζει καὶ πάντες ἔρχονται πρὸς αὐτόν· ἀπεκρίθη Ἰωάννης καὶ εἶπεν· οὐ δύναται ἄνθρωπος λαμβάνειν οὐδέν, ἐὰν μὴ ἡ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.*”

Ἰωάννης γ' 23-24

“*Ἦν δὲ καὶ Ἰωάννης βαπτίζων ἐν Αἰῶν ἔγγυς τοῦ Σαλεῖμ, ὅτι ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ, καὶ παρεγίνοντο καὶ ἐβαπτίζοντο· οὐκ ἂν γὰρ ἦν βεβλημένος εἰς τὴν φυλακὴν Ἰωάννης.*”

Στο Κατὰ Ἰωάννην Ευαγγέλιο, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βάπτιζε και στην Αινών κοντά στην Σαλείμ,⁷⁸ επομένως μετακινούνταν από μέρος σε μέρος συνεχίζοντας την αποστολή του, μέχρις ότου να φυλακισθει.

Λουκάς α' 80

“*Τὸ δὲ παιδίον ἤξανε καὶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι, καὶ ἦν ἐν ταῖς*

⁷⁸ Η Αινών αναφέρεται μόνο στο Κατὰ Ἰωάννην γ' 23 ως κοντά στη Σαλείμ. Η ακριβής θέση δεν έχει ακόμα καθοριστεί, όμως τα πρώτα στοιχεία προέρχονται από τον Ευσέβιο, ο οποίος αναφέρεται στην “Αινών κοντά στη Σαλείμ”, που φαίνεται πως βρισκόταν στα οκτώ μίλια από την Σκυθόπολη. Η μαρτυρία αυτή συμφωνεί με τον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδιβάς, στον οποίο απεικονίζεται η “Αινών η ἐγγὺς τῆς Σαλήμ” (Kerper and Knox 1962, 52).

ἐρήμοις ἕως ἡμέρας ἀναδείξεν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ.”

Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής ζούσε στην ερημιά μακριά από την πόλη όπου είχε γεννηθεί.

Λουκάς γ' 1-3

*“Ἐν ἔτει δὲ πεντεκαιδεκάτῳ τῆς ἡγεμονίας Τιβερίου Καίσαρος,
ἡγεμονεύοντος Ποντίου Πιλάτου τῆς Ἰουδαίας, καὶ τετραρχούντος
τῆς Γαλιλαίας Ἡρώδου ἐγένετο ῥῆμα Θεοῦ ἐπὶ Ἰωάννην τοῦ
Ζαχαρίου υἱὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ· καὶ ἦλθεν εἰς πᾶσαν τὴν περιχώρον τοῦ
Ἰορδάνου κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν.”*

Πριν από τον Ιωάννη τον Βαπτιστή ο προφήτης Ηλίας, που ζούσε στην Ιεριχώ, είχε διασχίσει τον Ιορδάνη από την Ιεριχώ προς την ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού.

Ματθαίος ιδ' 1-2

*“Ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἤκουσεν Ἡρώδης ὁ τετράρχης τὴν ἀκοὴν
Ἰησοῦ, καὶ εἶπεν τοῖς παισὶν αὐτοῦ· οὗτος ἔστιν Ἰωάννης ὁ
βαπτιστής· αὐτὸς ἠγέρθη ἀπὸ τῶν νεκρῶν, καὶ διὰ τοῦτο αἱ
δυνάμεις ἐνεργοῦσιν ἐν αὐτῷ.”*

Μετά τον φόνο του Ιωάννη του Βαπτιστή, ο Ηρώδης έμαθε για τον Ιησού και νόμισε πως ο Ιωάννης είχε αναστηθεί.

Λουκάς ιγ' 31

*“Ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ προσῆλθόν τίνες Φαρισαῖοι λέγοντες αὐτῷ·
ἔξελθε καὶ πορεύου ἐντεῦθεν, ὅτι Ἡρῶδης θέλει σὲ ἀποκτεῖναι.”*

Ο Ηρώδης είχε πληροφορηθεί σχετικά με τον Ιησού και την αποστολή του. Έχοντας βάλει σκοπό τον θάνατό του, άρχισε μια έρευνα για να εντοπίσει την κατοικία του. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε πως ο Ιησούς ζούσε εκείνη την εποχή στην πέραν του Ιορδάνου Βηθανία, στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη, και θεράπευε τους πάσχοντες.

Γ. Οι προσκυνητές, οι περιηγητές και οι ερευνητές

Τους Αγίους Τόπους επισκέπτονταν κυρίως Χριστιανοί προσκυνητές, για τους οποίους αποτελούσαν πόλο έλξης τόσο οι περιοχές κατά μήκος του Ιορδάνη ποταμού,

καθώς συνδέονται με την ανάμνηση του κηρύγματος του Ιωάννη του Βαπτιστή και της Βάπτισης του Ιησού, όσο και οι περιοχές της ενδοχώρας, λόγω της σχέσης τους με τα τελευταία γεγονότα της ζωής του Μωυσή.

Μερικοί από τους προσκυνητές και περιηγητές κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους από τα μέρη και τις τελετές που συνδέονταν με τον τόπο της Βάπτισης, αλλά και με το βίο του Χριστού.

Το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους εξελίχθηκε σε σημαντικό θρησκευτικό γεγονός της βυζαντινής περιόδου, κυρίως μεταξύ των αρχών του 4^{ου} και των μέσων του 7^{ου} αιώνα.⁷⁹ Μετά τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, προσκυνητές συνέχισαν να επισκέπτονταν τους ιερούς αυτούς τόπους. Ανάμεσά τους βρίσκονταν Έλληνες και άλλοι Ευρωπαίοι. Τα ημερολόγια τους αποτελούν σημαντικές πηγές για την τοπογραφία, την εκκλησιαστική ιστορία και τις διάφορες τελετές, ακόμη δε και για την οικονομική και πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στους Αγίους Τόπους.⁸⁰

Παρά την απλότητά τους, τα οδοιπορικά των Αγίων Τόπων θεωρούνται ως πρωτογενείς πηγές και μας μεταφέρουν στα πραγματικά γεγονότα της ιστορίας αυτής της πρώιμης περιόδου, καθώς οι αρχαιολογικές μαρτυρίες ακόμα σπάνιζαν.

Στη συνέχεια παρατίθενται μαρτυρίες που σχετίζονται με την περιοχή:

Οι προσκυνητές (260-1400 μ.Χ.)

Στον ανώνυμο "βίο του Μεγάλου Κωνσταντίνου" αναφέρεται ότι η μητέρα του η Αγία Ελένη (260-337 μ.Χ.), όταν πέρασε τον Ιορδάνη ποταμό και επισκέφθηκε την ανατολική όχθη και βρήκε το σπήλαιο όπου ζούσε ο Πρόδρομος, αποφάσισε την ανέγερση ενός ναού στη μνήμη του Ιωάννη του Βαπτιστή. Απέναντι από το σπήλαιο βρίσκεται ένας λοφίσκος, απ' όπου λέγεται πως ο προφήτης Ηλίας ανελήφθη στους ουραμούς – εκεί αποφάσισε την κατασκευή ενός πολύ εντυπωσιακού ιερού στη μνήμη του προφήτη Ηλία.⁸¹ Ο λοφίσκος αυτός ταυτίζεται με το Tell El-Khaffar, όπου πρόσφατα μετά από ανασκαφές ήρθαν στο φως αρχαιολογικά λείψανα.

⁷⁹ Kazhdan 1991, 1676.

⁸⁰ Ο.π.

⁸¹ Wilkinson 1977, 203.

Ο Ευσέβιος Παμφίλου (265-340 μ.Χ.) στο έργο του “*Η υπό Κωνσταντίνου του Μεγάλου ανέγερσις του Ναού της Αναστάσεως*” αναφέρει για τον τόπο της Βάπτισης : “*Βηθαβαρά, όπου ήν Ἰωάννης βαπτίζων, πέραν του Ἰορδάνου, καὶ δείκνυται ὁ τόπος, ἐν ᾧ καὶ πλείους τῶν ἀδελφῶν εἰς ἔτι νῦν τὸ λουτρὸν φιλοτιμοῦνται λαμβάνειν*”.⁸² Ανέφερε επίσης πως ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος επιθυμούσε να βαπτιστεί στα νερά του Ιερου Ἰορδάνη. Ο τόπος της Βάπτισης ταυτίστηκε με τη θέση πέντε μίλια βορείως της Νεκράς Θάλασσας, στο ὕψος του χεϊμάρρου Χαράρ.⁸³

Επομένως ο Ευσέβιος τοποθέτησε το σημείο της Βάπτισης στη δεξιά όχθη του ποταμού, ανατολικά της Ιεριχούς, δηλώνοντας πως εκείνη την περίοδο πολλοί χριστιανοί ελούοντο εκεί.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν τῶν Βουρδιγάλων. Ο προσκυνητὴς του Μπορντώ το (333 μ.Χ.) ήρθε από τη δυτική Ευρώπη στην Παλαιστίνη και αναφέρει πως από τη Νεκρά Θάλασσα ως τον Ιορδάνη, όπου ο Ιωάννης βάπτισε τον Κύριο, η απόσταση είναι πέντε μίλια. Λέει επίσης ότι υπάρχει ένα σημείο πάνω από τον ποταμό, ένας μικρός λόφος, απ’ όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανοῦς.⁸⁴

Επομένως, ο προσκυνητὴς αυτός πίστευε πως η θέση της Βάπτισης γειτνιάζε με τον Λόφο του προφήτη Ηλία.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους Αἰθερίας ἢ Ἠγερίας (381-384 μ.Χ.), Οδευοντας προς το Ὄρος Νεβώ, η Αιθερία έφτασε στον Λόφο του προφήτη Ηλία, όπου ανέφερε πως πέντε μίλια από τη Νεκρά Θάλασσα στον Ιορδάνη βρίσκεται το σημείο στο οποίο ο Ιωάννης βάπτισε τον Κύριο, και πάνω από την όχθη του ίδιου τόπου βρίσκεται ο λόφος απ’ όπου ανελήφθη ο προφήτης Ηλίας.⁸⁵ Ανέφερε και την ύπαρξη ενός μικροῦ ναοῦ και μιας μονῆς, μεταξύ των οποίων ρέει από έναν βράχο γλυκό νερό. Ἰσως εννοεί την πηγή του Χαράρ στον χεϊμάρρο Χαράρ.⁸⁶ Η Αιθερία επισκέφθηκε και την Σαλειμ, για την οποία γίνεται λόγος στην Καινή Διαθήκη (Ιωάννης γ’ 23-25) και κοντά στην οποία βρισκόταν η Αινών, ένας από τους τόπους με τα πολλά νερά, όπου βάπτισε ο Πρόδρομος.⁸⁷

⁸² Klostermann 1966, 59.

⁸³ Bottini *et al.*, 1990, 521.

⁸⁴ Stewart 1887, 26.

⁸⁵ Wilkinson 1981, 161.

⁸⁶ Bernard 1891, 25-26.

⁸⁷ Gingras 1970, 22.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς ἁγίας Παύλας ὑπὸ ἁγίου Ἱερωνύμου, (404 μ.Χ.) Σε αυτό ο Ἅγιος Ἱερωνύμος προφανῶς αναφέρεται στην θέση της Βάπτισης, συνδέοντάς την με το σημεῖο ὅπου οἱ ἱερεῖς που ἔφεραν τὴν κιβωτὸν στάθηκαν σε στέρεο στεγνὸ ἔδαφος καὶ ὅπου οἱ προφῆτες Ἡλίας καὶ Ελισαῖος διέσχισαν τὸν Ἰορδάνη ποταμὸν.⁸⁸

Ο Πατριάρχης Σωφρόνιος (634-638 μ.Χ.) γράφει ὅτι ἡ Οσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία, ἡ ὁποία πέθανε μεταξύ 421 καὶ 432 ἐπισκέφθηκε τὸ ναὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ που βρισκόταν κοντὰ στὸν Ἰορδάνη. Σύμφωνα με τὸν Πατριάρχη, ἡ οσία διέσχισε τὸν ποταμὸ καὶ ἐζήση για σαράντα ἐπτὰ χρόνια στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Ἰορδάνη.⁸⁹

Ο προσκυνητὴς Θεοδοσίος (530 μ.Χ.) στὸ ἔργο του “Περὶ τῆς Ἁγίας Γῆς” περιέγραψε τὸ ναὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Ἰορδάνη λέγοντας, πὼς στὸν τόπο ὅπου βαπτίστηκε ὁ Κύριος, βρίσκεται ἓνας μοναδικὸς μαρμάρινος στύλος που φέρει ἓναν σιδερένιο σταυρὸ, καθὼς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, που ἀνεγέρθηκε ἐπὶ αυτοκράτορος Αναστασίου. Ὁ ναὸς ἔχει μεγάλο ὕψος, καὶ στηρίζεται σε ὑποκείμενα τόξα πρὸς ἀποφυγὴ καταστροφῆς λόγω πλημμυρῶν τοῦ Ἰορδάνη. Οἱ μοναχοὶ που ζοῦν σε αὐτὸ τὸ ναὸ λαμβάνουν ἕξι σόλιδους ἕκαστος ετησίως ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Αναφέρει ἐπίσης ὅτι στὸ σημεῖο ὅπου βαπτίστηκε ὁ Κύριος, πέραν τοῦ Ἰορδάνου, βρίσκεται τὸ ὄρος Ἐρμωνίμ, ἀπὸ ὅπου ἀνελήφθη ὁ προφήτης Ἡλίας.⁹⁰

Τὸ οδοιπορικὸ τῶν Βουρδινγᾶλων, τὸ οδοιπορικὸ τῆς Αἰθερίας καὶ ὁ προσκυνητὴς Θεοδοσίος ἀναφέρουν πὼς ὁ προφήτης Ἡλίας ἀνῆλθε στους οὐρανοὺς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄρος. Καὶ στα δυο οδοιπορικὰ τονίζεται ἐμφατικὰ πὼς ὁ τόπος Βάπτισης τοῦ Ἰησοῦ βρισκόταν στὴν πέραν τοῦ Ἰορδάνου χώρα, πέντε μίλια ἀπὸ τὴ Νεκρὰ Θάλασσα, καὶ πὼς ἓνας μαρμάρινος στύλος με ἓνα σταυρὸ ἔδειχνε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο.⁹¹

Ο Ἀντωνίνος ὁ Μάρτυς στὸ οδοιπορικὸ του “περὶ τῶν Ἁγίων Τόπων” (560-570 μ.Χ.) ἀναφέρει πὼς ἔφτασε στὸ σημεῖο ὅπου βαπτίστηκε ὁ Κύριος, καὶ ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τὰ τέκνα τοῦ Ἰσραὴλ διέσχισαν τὸν Ἰορδάνη καὶ οἱ γιοὶ τῶν προφητῶν ἔχασαν τὸν πέλεκυ τους.

⁸⁸ Jerome 1887, 11.

⁸⁹ Ward 1987, 45.

⁹⁰ Bernard 1893A, 1-15.

⁹¹ Kopp 1963, 118.

Σύμφωνα με το οδοιπορικό εκεί βρίσκεται και ο λόφος Ερμών, που αναφέρει ο Ψαλμός. Και στο σημείο της Βάπτισης του Κυρίου, βρίσκεται ένας ξύλινος σταυρός στερεωμένος στον ποταμό, ενώ στις όχθες της κάθε πλευράς υπάρχουν μαρμάρινα σκαλοπάτια που κατεβαίνουν μέχρι το νερό. και σε μικρή απόσταση από τον ποταμό όπου βαπτίστηκε ο Κύριος, βρίσκεται η Μονή του Ιωάννου του Προδρόμου.⁹²

Ο Αντωνίνος στην περιγραφή του για τον Ιορδάνη αναφέρει το σημείο, στο οποίο βαπτίστηκε ο Κύριός μας, και το φαράγγι όπου βρέθηκε ο προφήτης Ηλίας όταν τα κοράκια του έφερναν κρέας. Πρόκειται για τον χείμαρρο Χορράθ.

Ο Αδαμνάνος στην διήγηση του Αρκούλφου "περί τῶν Ἁγίων Τόπων" (670 μ.Χ.) γράφει του για το σημείο όπου ο Κύριος βαπτίστηκε από τον Ιωάννη, πως είναι πάντοτε καλυμμένο από τα ύδατα του Ιορδάνη, πως σε αυτό το ιερό μέρος έχει τοποθετηθεί ένας μεγάλος ξύλινος σταυρός, και πως, όταν ο ποταμός πλημμυρίζει, ο σταυρός καλύπτεται ολόκληρος. Από το σημείο όπου βρίσκεται ο σταυρός, μια γέφυρα φτάνει μέχρι την όχθη στηριζόμενη σε αψίδες. Οι προσκυνητές διασχίζουν τη γέφυρα, κατεβαίνοντας μια πλαγιά για να φτάσουν στην όχθη και ανηφορίζουν για να φύγουν. Στην άκρη του ποταμού βρίσκεται ένας μικρός τετράγωνος ναός, κτισμένος στο σημείο όπου οι άγγελοι φρόντιζαν τα ενδύματα του Κυρίου, την ώρα που Εκείνος βαπτιζόταν. Ο ναός αυτός έχει κτιστεί πάνω σε τέσσερα λιθίνα τόξα και τα ύδατα περνούσαν από κάτω. Επάνω προστατεύεται από ελαφρό ασβεστόλιθο και κάτω στηρίζεται σε πεσσούς και αψίδες. Αυτός ο ναός βρίσκεται στο κατώτερο επίπεδο του φαραγγιού μέσα από το οποίο ρέει ο Ιορδάνης, ενώ στα υψηλότερα επίπεδα, στην οφρύ του απέναντι δυτικού λόφου, έχει κτιστεί ανδρική μονή, προς τιμήν του Ιωάννη του Βαπτιστή, η οποία περιβάλλεται από τείχος.⁹³

Ο Επιφάνιος μοναχός ο Αγιοπολίτης (750-800 μ.Χ.) στην διήγησή του "περί Συρίας, τῆς Ἁγίων Πόλης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ Ἁγίων Τόπων, αναφέρει πως περί τα τρία μίλια πέραν του Ιορδάνου και σε απόσταση περίπου του ενός μιλίου από το ναό βρίσκεται το σπήλαιο, όπου διαβίωσε ο Προδρόμος. Υπάρχει ακόμα η κλίνη του, μια φυσική εσοχή του σπηλαίου και ένα μικρό δωμάτιο, ενώ μέσα στο σπήλαιο αντηχεί ο ήχος του νερού.⁹⁴

---

⁹² Stewart 1896A, 8-12.

⁹³ Macpherson 1895, 36-38.

⁹⁴ Wilkinson 1977, 119.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ Ἁγίου Βιλλιβάλδου (754 μ.Χ.): Ὁ ἅγιος Βιλλιβάλδος επισκέφθηκε τη Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου και στη συνέχεια προχώρησε για περισσότερο από ένα μίλι προς την κατεύθυνση του Ιορδάνη, όπου βαπτίστηκε ο Κύριος. Εκεί γράφει ότι βρίσκεται ένας ναός πάνω σε λίθινους κίονες, που πατά σε σταθερό ἔδαφος. Αναφέρει ότι ἐκεῖ που γίνονται σήμερα οἱ βαπτίσεις, στέκεται ἕνας ξύλινος σταυρός στο μέσον και υπάρχει ἕνα μικρὸ κανάλι με νερό και ἕνα σχοινί που περνά κατά μήκος του Ιορδάνη και εἶναι δεμένο και στις δύο ὄχθες του.⁹⁵

Ὁ ἅγιος Βιλλιβάλδος προσδιορίζει πῶς το μέρος, ὅπου βαπτίστηκε ὁ Χριστός, ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ ἕνα μίλι ἀπὸ τη Μονή του Προδρόμου.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν Βερνάρδου μοναχοῦ τοῦ σοφοῦ (870 μ.Χ.): Ὁ μοναχὸς Βερνάρδος ἀνέφερε πῶς τριάντα μίλια ἀνατολικά της Ἱερουσαλήμ βρίσκεται ὁ Ιορδάνης, πάνω ἀπὸ τον ὁποῖο βρίσκεται ἡ Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου και πῶς σε αὐτὰ τα μέρη βρίσκονται και ἄλλες μονές.⁹⁶ Ἐπίσης ἔγραφε ὅτι, κοντὰ στον Ιορδάνη, ὅπου ὁ Ιωάννης ὁ Βαπτιστὴς βάπτισε τον Κύριό μας, υπάρχει ἕνας λόφος ἀπὸ τον ὁποῖο ὁ προφῆτης Ηλίας ἀνήλθε στους οὐρανοὺς.⁹⁷

Ὁ Χοσράος (Κησραυ) (1047 μ.Χ.) ἔφτασε στο σημεῖο της βάπτισης των Χριστιανῶν προσκυνητῶν και ἀνέφερε πῶς ὁ τόπος εἶναι ἱερός, ἐπειδὴ ἐκεῖ βρίσκεται ὁ Ιορδάνης ποταμὸς. Μετέβη και στην ἀνατολική ὄχθη του Ιορδάνη, κοντὰ στον τόπο της Βάπτισης, και περιέγραψε ρυάκια, πολλὰ εἶδη δένδρων (τιές, καλαμιές κλπ.), ἀλλὰ και ἄγρια θηρία, ὅπως ἀγριογούρουνα, πολλοὺς πάνθηρες και λιοντάρια. Ἐπισκέφθηκε και το σπήλαιο του Ιωάννη του Βαπτιστῆ και εἶπε πῶς ἦταν ἱερὸ σπήλαιο και πῶς ἐκεῖ υπήρχε ἕνα υπέροχο ρυάκι, που ἔρεε πάνω ἀπὸ βότσαλα στον Ιορδάνη, και πῶς ἀπὸ ἐκεῖ ἔπινε ὁ Ιωάννης, ὅταν διέμεινε σε αὐτὴ την ἱερὴ σπηλαιά.⁹⁸ Εἶναι πιθανὸ ὁ Χοσράος να ἀναφέρεται στην πηγὴ του χειμάρρου Χαράρ, στην ἀνατολική ὄχθη του ποταμοῦ.

Ἀφήγησις τῆς περιηγήσεως τοῦ Σαιβούλφου εἰς Ἱερουσαλήμ και Ἁγίαν Γῆν (1102-1103 μ.Χ.): Ὁ Σαιβούλφος περιγράφει την ὄχθη του Ιορδάνη και τὸ ὄρος του προφῆτου Ηλιού

⁹⁵ Brownlow 1895, 17-18.

⁹⁶ Bernard 1893B, 9-13.

⁹⁷ Bernard 1878, 26.

⁹⁸ Khusrau 1047, 33.

και συνεχίζει λέγοντας, ότι από αυτό το σημείο του όρους ο προφήτης ανήλθε στους ουρανούς μέσα σε ένα φλεγόμενο άρμα.⁹⁹

Βίος και όδοιπορικόν τοῦ Ρώσσου ἡγουμένου Δανιήλ (1106-1107 μ.Χ.): Σύμφωνα με την λεπτομερή περιγραφή του Δανιήλ, στην αντίπερα όχθη του Ιορδάνη, κοντά στον χώρο του λουτρού, βρίσκεται ένα είδος δασυλλίου με μικρά δένδρα, ιτιές, καλαμιές, και με ρυάκια, αλλά και με άγρια θηρία, όπως αγριογούρουνα, πάνθηρες και λιοντάρια. Και σε μικρή απόσταση από τον ποταμό, περίπου δυο βολών τόξου προς τα ανατολικά, βρίσκεται το σημείο απ' όπου ο προφήτης Ηλίας ανελήφθη μέσα σε ένα πύρινο άρμα. Εδώ βρίσκεται και το σπήλαιο του Ιωάννη του Βαπτιστή και ένας υπέροχος χειμάρρος, όπου το νερό περνά πάνω από βότσαλα για να καταλήξει στον Ιορδάνη. Το νερό είναι πολύ γλυκό και πολύ κρύο και από εκεί έπινε ο Ιωάννης, όταν κατοικούσε σε αυτό το ιερό σπήλαιο.

Ο ηγούμενος Δανιήλ αναφέρεται πιθανώς στην πηγή του χειμάρρου Χαράρ. Και το όρος Ερμωνίμ, που είναι ένας μάλλον μικρός αμμόλοφος, λέει ότι απέχει περίπου 20 σαγήνες (δυο βολές τόξου) από την αρχαία Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου όπου βρισκόταν και μεγάλος ναός αφιερωμένος στον Ιωάννη. Υπάρχει και ένα μικρό εκκλησάκι με Αγία Τράπεζα, που οριοθετεί το σημείο όπου ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βάπτισε τον Ιησού Χριστό.¹⁰⁰

Ο Γερμανός προσκυνητής Θεοδώριχος (1172 μ.Χ.) είδε περισσότερους από εξήντα χιλιάδες ανθρώπους να στέκονται στις όχθες του Ιορδάνη και σχεδόν όλοι να κρατούν κεριά. Στο σημείο, όπου ο Κύριος βαπτίσθηκε από τον Ιωάννη, σύμφωνα με την αφήγησή του βρίσκεται ένας μεγάλος λίθος, πάνω στον οποίο λέγεται πως ο Σωτήρας μας στεκόταν την ώρα που βαπτίζοταν, και έτσι δέχθηκε το νερό του Ιορδάνη. Στην ίδια την όχθη του Ιορδάνη έχει κτιστεί ναός, στον οποίο κατοικούσαν έξι μοναχοί.¹⁰¹

Γιάννου τοῦ Φωκά "Ἐκφρασις ἐν συνόψει τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας μέχρις Ἱεροσολύμων κάστρων καὶ χωρῶν Φοινίκης καὶ τῶν κατὰ Παλαιστίνην Ἁγίων Τόπων" (1185 μ.Χ.): Ο Ιωάννης Φωκάς γράφει πως πέραν του Ιορδάνου, έναντι του σημείου της Βάπτισης του Κυρίου μας, βρίσκεται το σπήλαιο του Ιωάννη του Βαπτιστή, που είναι τόσο μικρό ώστε

⁹⁹ Clifton 1896, 23.

¹⁰⁰ Wilson 1895, 27-30.

¹⁰¹ Stewart 1896B, 48-49.

δεν χωρά όρθιος ένας σωματώδης άνδρας. Απέναντι από αυτό το σπήλαιο, στα βάθη της ερήμου, βρίσκεται ένα άλλο, όπου παρέμεινε ο προφήτης Ηλίας προτού ανέλθει στους ουρανούς μέσα σε ανεμοστρόβιλο. Αναφέρει επίσης ότι στην όχθη του Ιορδάνη, περίπου σε απόσταση βολής μιας πέτρας βρίσκεται ένα τετράγωνο θολωτό κτίσμα.¹⁰²

Άνωνόμου περιγραφή τών Άγίων Τόπων Σε αυτήν αναφέρεται πως σε απόσταση πέντε μιλίων από την Ιεριχώ βρίσκεται ο Ιορδάνης, όπου βαπτίστηκε ο Κύριος, σε απόσταση οκτώ λευγών από την Ιερουσαλήμ. Σε μικρή απόσταση βρίσκεται ο λόφος, απ' όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανούς.¹⁰³

Ο Γρεθένιος (1400 μ.Χ.) γνώριζε πως το σπήλαιο του Προδρόμου κατά την παράδοση βρισκόταν στην “αντίπερα όχθη του Ιορδάνη”, αλλά δεν επεχείρησε να φτάσει ως εκεί “φοβούμενος τους Άραβες”.¹⁰⁴

Είναι προφανές ότι οι περισσότεροι από τους προσκυνητές, οι οποίοι επισκέφθηκαν το Tell El-Kharrar στις αρχές του τέταρτου αιώνα, ταυτίζουν το σημείο, απ' όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανούς, με έναν μικρό λόφο στις πηγές του χειμάρρου Χαράρ, 1800 μ. περίπου στα ανατολικά του Ιορδάνη στο φαράγγι El-Kuffrein, δηλαδή κοντά στον χώρο όπου τοποθετείται παραδοσιακά η Βάπτιση του Κυρίου στον Ιορδάνη.¹⁰⁵

Οι περιηγητές (1869- 1899)

Η Lady Herbert (1869) έγραψε για την Βηθαβαρά, όπου ο Ιωάννης ο Βαπτιστής εγκαινίασε το κήρυγμά του και για την έρημο όπου η Οσία Μαρία η Αιγυπτία έζησε μια ζωή μετάνοιας για να εξιλεωθεί από τις αμαρτίες της.

Η Herbet πιθανώς ταύτιζε την Βηθαβαρά με την “πέραν του Ιορδάνου Βηθανία”.¹⁰⁶

Ο Field (1888) μετά την επίσκεψή του στη Βηθλεέμ, μετέβη στη Νεκρά Θάλασσα και από το σημείο των εκβολών του Ιορδάνη, ακολουθώντας τις όχθες, έφτασε στο σημείο όπου γενικά θεωρείται πως έλαβε χώρα η Βάπτιση του Σωτήρα. Αναφέρει πως σε αυτή την τοποθεσία συρρέουν κάθε χρόνο δεκάδες χιλιάδες προσκυνητών, που προσέρχονται

¹⁰² Stewart 1896C, 27,29.

¹⁰³ Stewart 1894, 3.

¹⁰⁴ Kopp 1963: 126.

¹⁰⁵ Waheeb 1999, 31.

στον ποταμό από την Κουλάδα του Ιορδάνη, όπως κάνουν και οι Ινδουϊστές στον ποταμό Γάγγη. Ο Ιησούς του Ναυή διέσχισε προφανώς τον Ιορδάνη από αυτό το σημείο της Βάπτισης, ή από άλλο σημείο κοντά σε αυτό.¹⁰⁷

Ο Conder (1889) περιέγραψε την ‘Αιν El-Kharar, μια μικρή πηγή κοντά στον Ιορδάνη, ως “Κελαρυστή Πηγή”. Περιβάλλεται από πυκνή βλάστηση στην όχθη του Ghof κοντά στην κατώτερη κοίτη του Ιορδάνη ποταμού.¹⁰⁸

Ο Stanley (1895) το 1895 επισκέφθηκε το Σινά και την Παλαιστίνη και έφτασε στην περιοχή πέραν του Ιορδάνου, όπου ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βάπτιζε τους πιστούς. Περιέγραψε τον Ιορδάνη λέγοντας πως υπήρχαν δένδρα σαν καλάμια μέσα σε πυκνή βλάστηση που παρασέρνονται από τον άνεμο. Επίσης ανέφερε και τα σπήλαια πέραν του Ιορδάνου όπου έμενε ο Ιωάννης, από το σημείο όπου βάπτιζε.¹⁰⁹

Ο Stewart (1899) ανέφερε την τοποθεσία πέραν του Ιορδάνου ως τον τόπο κηρύγματος, όπου βαπτίσθηκε ο Ιησούς. Και είπε πως πρόκειται για το ίδιο σημείο, από το οποίο ανήλθε στους ουραμούς ο προφήτης Ηλίας μέσα σε ανεμοστρόβιλο. Από αυτή τη διάβαση του ποταμού, ο Χριστός και οι μαθητές Του διέσχισαν τον Ιορδάνη ερχόμενοι από την Ιουδαϊκή Περαία προς την Ιερουσαλήμ. Και εδώ, ο Ιησούς παρέμεινε δυο ημέρες όταν έμαθε για την ασθένεια του Λαζάρου.¹¹⁰

Οι ερευνητές (1902-1999)

Ο Federlin (1902) παραθέτει μια πρώτη σύντομη περιγραφή του λόφου του προφήτη Ηλία, ο οποίος είχε μήκος περίπου ογδόντα έξι γιάρδες και πλάτος σαράντα τρεις γιάρδες. Στην κορυφή του υπήρχαν πολλοί λίθοι διαβρωμένοι από τα στοιχεία της φύσης, οι οποίοι ανήκαν προφανώς σε διάφορα κτίσματα. Ο ίδιος δεν μπόρεσε να αποτυπώσει την κάτοψη αυτών των κτισμάτων.¹¹¹

Ο Buzy (1931) εξέτασε το λόφο και τον χειμάρρο Χαράρ και εντόπισε ίχνη από πενήντα, ίσως ακόμα και εκατό οικίες κατά μήκος της πορείας του χειμάρρου, που είχαν κτιστεί

¹⁰⁶ Herbert 1869, 153.

¹⁰⁷ Field 1888, 264-265.

¹⁰⁸ Conder 1889, 9.

¹⁰⁹ Stanley 1895, 380-381.

¹¹⁰ Stewart 1899, 284.

¹¹¹ Kopp 1963, 127.

πάνω σε άνδρα. Όλα αυτά φανερώνουν πως ο λόφος κατοικείτο κατά τη Βυζαντινή περίοδο.¹¹²

Ο Abel (1932) εντόπισε τέσσερις αρχαιολογικές θέσεις κατά την επίσκεψή του στον χείμαρρο Χαράρ. Και θεώρησε πως αυτές οι θέσεις, που αριθμούνται 2, 3, 5 και 6, συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα σημαντικότερα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής

Θέση αρ.2: Ταυτίζεται με τα θεμέλια ενός θολωτού ναού κοντά στον Ιορδάνη ποταμό.
Θέση αρ.3: Ταυτίζεται με τα ίχνη ενός παλαιού κτιρίου (Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας), που κτίστηκε πάνω σε παλαιότερα λείψανα. Ο Abel είδε τρεις κίονες πεσμένους στο έδαφος.

Θέση αρ.5: Αυτή η θέση συνδέεται με τον προφήτη Ηλία και με τα ίχνη θολωτών δεξαμενών επιχρισμένων με ασβεστοκονίαμα. Οι λίθοι, που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτούς τους θόλους, θα μπορούσαν να προέρχονται από το Όρος Εσεβόν (Hisban). Υπάρχουν και ίχνη κτιρίων που ανεγέρθηκαν από Ελληνορθόδοξους μοναχούς.

Θέση αρ.6: Πρόκειται για την αφίδα ενός ναού με καλοφτιαγμένους λίθους και με βάσεις κίωνων, ανάμεσα στα άλλα κατάλοιπα που βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο τον χώρο.¹¹³

Ο Suriano (1949) περιέγραψε τον Ιορδάνη ποταμό ως εξής: “Τα νερά του είναι πάντοτε λασπώδη και θολά και εκτείνεται σε μήκος 80 μιλίων, ξεκινώντας από τη Γαλιλαία και εκβάλλοντας στη Νεκρά Θάλασσα. Στις όχθες του υπάρχουν πολλές ιτιές. Σε απόσταση ενός μιλίου από την Ιεριχώ βρίσκεται η Μονή του Ιωάννη του Βαπτιστή, στο σημείο όπου κήρυττε και βάπτιζε. Από αυτό τον τόπο κλήθηκε ο Ιωάννης από τον Θεό να μεταβεί στην ακόμα πιο αφιλόξενη έρημο του Ιορδάνη για να φέρει το μήνυμα της μετάνοιας. Στο σημείο όπου βαπτίστηκε ο Χριστός, υπάρχει τώρα ένα μικρό παρεκκλήσιο στο μέσο του Ιορδάνη, πάνω σε ένα νησί που έχει σχηματιστεί από τον Ιορδάνη.”¹¹⁴

Ο Kopp (1963) αναφέρει: “Το 1955 ο σύντροφός μου σε αυτό το μέρος ήταν ένας εβδομητάχρονος Έλληνας μοναχός, ο κ. Κ. Α. Καραπιτέρης, από τη Μονή του Αβραάμ των Ιεροσολύμων. Μου είπε πως πριν από πολλές δεκαετίες είχε δει τρία τόξα στη δυτική πλευρά των σημερινών ερειπίων. Πίστευε πως η κατασκευή παρέπεμπε σε βαπτιστήριο, στη συνέχεια γύρισε ανατολικά και έδειξε αριστερά, προς τα

¹¹² Ο.π.

¹¹³ Abel 1932, 236-237, 248.

¹¹⁴ Suriano 1949, 143,148-149.

βορειοανατολικά, σε ένα σημείο σε χαμηλό επίπεδο σε απόσταση περίπου δεκαπέντε γιάρδων, λέγοντας: “Σε αυτό το σημείο το νερό αποκάλυψε έναν μαρμάρينو στύλο, που απείχε από την όχθη του ποταμού δεκαοκτώ πόδια. Για πολύ καιρό υπήρχε ένας σταυρός πάνω στον στύλο.”

Ο Kopp θεωρούσε πως βρισκόταν μπροστά στον στύλο του Θεοδοσίου. Μετά από μια πρώτη πλημμύρα, ο στύλος αυτός είχε κομματιαστεί και θαφτεί, και ήρθε στην επιφάνεια από μια δεύτερη πλημμύρα.¹¹⁵

Ο Hoade (1966) επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ και στη συνέχεια τον Ιορδάνη και έφτασε στον χειμάρρο Χαράρ και το Jabal Mar Elias (Tell Mar Elias), που ταυτίζεται με τον τόπο όπου ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουραμούς. Αναφέρει πως εκεί υπήρχε ένας μικρός πύργος όπου κατοικούσαν Ελληνορθόδοξοι μοναχοί.¹¹⁶

Ο Harding το 1959 επισκέφθηκε τον χειμάρρο Χαράρ στην ανατολική πλευρά του Ιορδάνη και περιέγραψε την επίσκεψή του ως εξής: “διακρίνεται ένας λόφος, η επιφάνεια του οποίου είναι γεμάτη από όστρακα Βυζαντινής κεραμικής στα ανατολικά του χειμάρρου Χαράρ. Κοντά στον Ιορδάνη φαίνεται πως υπάρχει μια κτιστή στέρνα με θολωτές αψίδες.”¹¹⁷ Πρόσφατα, η ανασκαφή στο Tell El-Kharrar έφερε στο φως μια δεξαμενή με θολωτή στέγη.

Οι Ibrahim, Sawyer και Yassine κατά την επιφανειακή τους έρευνα το 1988, επισκέφθηκαν τη θέση του Tell El-Kharrar, στην οποία έδωσαν τον αύξοντα αριθμό 201 και χρονολόγησαν στην πρώιμη και Ύστερη Ρωμαϊκή και στη Βυζαντινή περίοδο.¹¹⁸

Ο αρχαιολόγος Mohammad Waheeb κατά τα έτη 1995, 1998, 1999, πραγματοποίησε πολλές έρευνες στην περιοχή. Η επιφανειακή έρευνα, που διενεργήθηκε, κάλυψε τις περιοχές ανάμεσα στον Ιορδάνη ποταμό στα δυτικά και στα χωριά El-Kuffein και την Λιβιάδα στα ανατολικά. Η έρευνα αυτή περιελάμβανε κυρίως το χειμάρρο Χαράρ και το Wadi Gharaba.

¹¹⁵ Kopp 1963, 120.

¹¹⁶ Hoade 1966, 95-97.

¹¹⁷ Harding 1959.

¹¹⁸ Yassine et al 1988, 193.

Κατά την επιφανειακή αυτή έρευνα στην περιοχή βρέθηκαν λείψανα κεραμεικής που κάλυπταν τις σημαντικότερες περιόδους από την πρώιμη εποχή του Χαλκού, δηλαδή από τις πρώιμες γεωργικές κοινότητες, ως τις περιόδους του Σιδήρου I-II, τη Ρωμαϊκή, τη Βυζαντινή και την Ισλαμική περίοδο.

Η κεραμεική βρέθηκε σε όλες τις θέσεις κατά μήκος των προαναφερθέντων Wadis και κοντά σε πηγές νερού. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο και την περίοδο των Ομαυαδών, στην περιοχή βρέθηκαν ίχνη εγκαταστάσεων ύδρευσης, όπως δεξαμενές, στέρνες και σωλήνες υδραγωγείου. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την εξάρτηση αυτής της άνυδρης περιοχής από το νερό.¹¹⁹

Η επιφανειακή έρευνα του έτους 1997 πραγματοποιήθηκε κοντά στη θέση των Βαπτιστηρίων (Al-Maghtas). Αυτή η ανασκαφική περίοδος έφερε στο φως λείψανα ενός αρχαίου κτίσματος από καλοπελεκημένους λίθους.¹²⁰

Κατά την δεύτερη ανασκαφική περίοδο του έτους 1998, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως πολλά οικοδομικά λείψανα, όπως για παράδειγμα τρεις ναούς. Ένας από αυτούς τους ναούς είχε κτιστεί κοντά στον Ιορδάνη και τα δάπεδά του ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά και μάρμαρα. Καταγράφηκαν και ερημητήρια εντός σπηλαιών που είχαν κατοικηθεί από μοναχούς, εκ των οποίων δυο στην ανατολική όχθη του ποταμού, καθώς και πολλές δεξαμενές νερού. Κοντά στην περιοχή ανακαλύφθηκαν και υδραγωγεία. Κατά την ανασκαφική περίοδο αυτή αποκαλύφθηκε η θέση της πηγής Kharrar (Σαπσαφά) και το έτος 1999 ήρθε στο φως η μεγάλη δεξαμενή που βρισκόταν στο χείμαρρο Χαράρ.

Η επιφανειακή έρευνα μας οδηγεί στο να συμπεράνουμε πως η θέση αυτή, που βρισκόταν στον περιβάλλοντα χώρο της Βάπτισης, αποτελούσε χώρο εγκατάστασης ή στάθμευσης κατά τη διάρκεια διαφορετικών περιόδων. Ιδιαίτερα κατά τη Βυζαντινή περίοδο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως η υποτιθέμενη θέση της Βάπτισης στον Ιορδάνη και ως τόπος άσκησης πολλών ερημιτών.¹²¹

---

¹¹⁹ Waheeb 1997, 25.

¹²⁰ Egan and Bikai 1998, 601.

¹²¹ Ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΙΟΡΔΑΝΟΥ ΒΗΘΑΝΙΑ

1. Θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

Οι Ναοί κοντά στον Ιορδάνη ποταμό (Ναοί Ιωάννου του Βαπτιστή):

Η θέση απέχει 3 χιλιόμετρα από το Tell El-Kharrar, 50 μ. από την ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού και περίπου 200 μ. από το σημείο όπου τοποθετείται παραδοσιακά η Βάπτιση. Τα κτίσματα που έχουν έρθει στο φως αποτελούν μέρος ενός ναού λαξευτής τοιχοποιίας που βρίσκεται σε συντεταγμένες 202,2 Ανατολικά 138,4 Βόρεια στον κάναβο των Παλαιστινιακών εδαφών και που αντιπροσωπεύει μια από τις σημαντικότερες θέσεις στην πρώιμη ιστορία του Χριστιανισμού¹²² (Χάρτης 2).

Στην θέση έχουν βρεθεί τρεις ναοί, κτισμένοι ο ένας επάνω στα ερείπια του άλλου: ο πρώτος είναι ο ναός υπ.αρ. 1, ο δεύτερος είναι ο ναός υπ. αρ. 2, κτισμένος εν μέρει πάνω στα θεμέλια του πρώτου και ο τρίτος είναι ο ναός υπ. αρ. 3 που έχει ανεγερθεί ακριβώς πάνω από τον δεύτερο (Σχέδιο 3).

Τα ερείπια του Ναού 1

Ο ναός είναι ορθογώνιος και έχει υπόστυλη αίθουσα με 18 πεσσούς στη βόρεια του πλευρά (Σχέδιο 3).

Η υπόστυλη αίθουσα είναι θεμελιωμένη σε αμμώδες έδαφος. Τα ερείπια ενός συνόλου λίθινων πεσσών με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση και Βορρά-Νότο είναι εμφανή στον χώρο. Πρόκειται για εννέα πεσσούς με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση, που εκτείνονται σε συνολικό μήκος 25,15 μ. και πιθανώς έξι πεσσούς με κατεύθυνση Βορρά-Νότο που εκτείνονται σε συνολικό μήκος 25,80 μ. (Πίνακες 1 και 2).

Οι πεσσοί εδράζονται σε θεμελιώσεις διαφορετικών μεγεθών. Παρατηρείται χρήση τοπικού λίθου και κονιάματος ως συνδετικού υλικού.

¹²² Waheeb and Doleh 1999, 1.

Αλλά και οι ίδιοι οι πεσσοί ποικίλλουν σε μέγεθος και είναι κατασκευασμένοι από τοπικό αμμό λίθο. Κρίνοντας από έναν διασωθέντα πεσσό, οι πεσσοί αυτοί πρέπει να είχαν ύψος τουλάχιστον 2,5 μ.¹²³

Κάτω από τους πεσμένους πεσσούς παρατηρήθηκε η ύπαρξη ενός στρώματος σκουρόχρωμης στάχτης, γεγονός που δηλώνει φάση καταστροφής από πυρκαγιά. Ενώ σε όλο τον χώρο υπάρχουν διάσπαρτοι πολλοί καλοσηματισμένοι λίθοι, που υποδεικνύουν την προγενέστερη ύπαρξη τόξων. Κρίνοντας από τα υπάρχοντα στοιχεία, καθίσταται σαφές πως αυτά τα τόξα είχαν σχεδιαστεί για να δέχονται τις πιέσεις ενός ναού, που στη συνέχεια καταστράφηκε από τις πλημμύρες του Ιορδάνη ποταμού και από σεισμούς.¹²⁴

Ορισμένα από τα τόξα των ναών περιγράφονται και κατά την επιφανειακή έρευνα που διενήργησε ο Abel (1932).

Τα ερείπια του Ναού 2

Ο ναός 2 βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του ναού 3. Δοκιμαστικές τομές στο δυτικό τμήμα τόσο του βορείου όσο και του νοτίου κλίτους του ναού έφεραν στο φως χρωματιστά μαρμάρινα δάπεδα με ποικιλία γεωμετρικών και διακοσμητικών μοτίβων (Πίνακας 3).

Οι διαστάσεις του μαρμάρινου δαπέδου στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου έχουν αλλοιωθεί από τις καταστροφές που έχει υποστεί. Ήταν κτισμένο πάνω σε μια θεμελίωση κονιάματος που έδινε την απαραίτητη σταθερότητα στο υπερκείμενο μάρμαρο. Οι διαστάσεις του είναι 4,5 μ. από τα νότια προς τα βόρεια και περίπου 5,95 μ. από τα δυτικά προς τα ανατολικά, ενώ παρουσιάζει κεκλιμένο επίπεδο από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το μαρμάρινο δάπεδο διακοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα τετράγωνα, τρίγωνα και οκτάγωνα, και βρισκόταν ακριβώς δίπλα από τον πρώτο ναό. Ένας αποσπασματικά σωζόμενος μαρμάρινος κίονας που βρέθηκε σε αυτό το τμήμα του χώρου απετέλεσε το θεμέλιο του τρίτου ναού. Βρέθηκε και ένας λίθινος πεσσός καθώς και μερικοί πεσμένοι λαξευτοί λίθοι αναμεμιγμένοι με ασβέστη, με τα ίχνη λευκού κονιάματος να είναι ακόμα ορατά ¹²⁵ (Πίνακας 4B). Οι δοκιμαστικές τομές έφεραν στο φως και μέρη του νοτίου τοίχου του ναού. Το μήκος του νοτίου τοίχου είναι 2,10 μ. και το πλάτος 0,90 – 1,30 μ. Μετά από αυτόν τον τοίχο συναντάμε μια βάση (1,30 x 0,09 μ.)

¹²³ Mkhjian και Kanellopoulos 2003, 9-10.

¹²⁴ Waheeb 2001E, 419.

¹²⁵ Waheeb 2001I, 11-13.

από λαξευμένο λίθο, η οποία συνδέεται με τον τοίχο. Ίσως η βάση αυτή έφερε έναν κίονα που συγκρατούσε τη στέγη του οικοδομήματος.

Όταν ο πρώτος ναός κατέρρευσε και καταστράφηκε, αποφασίστηκε η ανέγερση ενός δεύτερου, αυτή τη φορά χωρίς πεσσούς και θόλους που θα μπορούσαν να συγκρατούν τον όγκο του ναού. Ο δεύτερος ναός κτίστηκε απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος (στην προσχωματική απόθεση του ποταμού), ενώ οι πεσσοί του πρώτου ναού, στη βόρεια του πλευρά, λειτούργησαν ως προστατευτικό τείχος σε μια ενδεχόμενη υπερχειλίση του ποταμού. Παρόλα αυτά, ο επισκέπτης εύκολα αντιλαμβάνεται πως τόσο το μαρμάρινο δάπεδο όσο και ολόκληρος ο ναός επηρεάστηκαν από πλημμύρες και σεισμούς. Τα φυσικά αυτά φαινόμενα κατέστρεψαν το δεύτερο ναό και έδωσαν έτσι κίνητρο για την ανέγερση ενός τρίτου ναού πάνω από τον πρώτο.¹²⁶

Τα ερείπια του Ναού 3

Ο ναός 3 βρίσκεται στο ίδιο σημείο με το ναό 1, έχει κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά και εκτείνεται σε επιφάνεια περίπου 20 x 20 μ. Χρησιμοποιήθηκε πληθώρα υλικών, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένας ωραίος ναός στα ανατολικά του Ιορδάνη. Ανάμεσα στα υλικά που ήλθαν στο φως, απαντούν καλοπελεκημένοι λαξευτοί λίθοι, μαρμάρινα δάπεδα διαφορετικών ειδών και χρωμάτων, ψηφιδωτά δάπεδα με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, που αντανακλούν το υψηλό επίπεδο της εμπειρίας και των τεχνικών μεθόδων.¹²⁷

Ο ναός 3 είναι ορθογώνιος, με διαστάσεις 27 x 15,80 μ. και έχει ανεγερθεί εν μέρει πάνω στα θεμέλια των νοτίων πεσσών του πρώτου ναού. Είναι προφανές πως μέρος των λαξευτών λίθων του βρίσκονται σε δεύτερη χρήση. Βρέθηκαν δυο βάσεις που έφεραν τους κίονες που στήριζαν την οροφή.¹²⁸

1. Η θύρα του Ναού 3

Η αρχιτεκτονική της βασιλικής επιτάσσει την τοποθέτηση των κυρίως θυρών στη δυτική πλευρά του ναού. Αν και η θύρα αυτού του ναού έχει καταστραφεί, βασιζόμενοι στην περιγραφή του Θεοδοσίου (530 μ.Χ.), ο οποίος αναφέρει πως τα νερά του Ιορδάνη

¹²⁶ Waheeb 2001E, 420.

¹²⁷ Ο.π., 421.

¹²⁸ Waheeb 2001J, 2.

πλημμύρισαν το ναό από τη δυτική του πλευρά, συμπεραίνουμε πως η κυρίως θύρα πρέπει να βρισκόταν στην πλευρά αυτή.¹²⁹

2. Τα τρία κλίτη του Ναού 3

Ο ναός είναι τρίκλιτος. Το βόρειο κλίτος ήταν κτισμένο ακριβώς πάνω από ένα τμήμα του πρώτου ναού, ενώ το κεντρικό (με πλάτος 5,12 μ.) και το νότιο κλίτος ήταν ακριβώς υπερκείμενα μιας παλαιότερης κατασκευής, πιθανώς του ναού 2 που είχε ανασκαφεί εν μέρει.¹³⁰

Το βόρειο και το νότιο κλίτος ήταν στρωμένα με χρωματιστά ψηφιδωτά δάπεδα που έφεραν γεωμετρικά μοτίβα. Ορισμένα από αυτά τα ψηφιδωτά βρίσκονται ακόμα κατά χώραν, κυρίως στη νοτιοδυτική γωνία του νοτίου κλίτους, όπου βρίσκονται ακόμα πεσμένοι λίθοι από το ναό (Σχέδιο 3).

Το νότιο κλίτος: Το νότιο κλίτος είναι παράλληλο προς το κεντρικό κλίτος και έχει πλάτος 3,63 μ. Το ανατολικό και το δυτικό του τμήμα έχουν καταστραφεί με αποτέλεσμα να διασωθούν μόνο 15 μ. από το συνολικό αρχικό του μήκος.

Στο νότιο κλίτος ήρθαν στο φως ορισμένες βάσεις πεσσών μεγάλου μεγέθους. Μόνο τρεις τετράγωνες βάσεις, διαστάσεων 1,5 x 1,5 μ., παρέμειναν στην αρχική τους θέση. Το δάπεδο του κλίτους αυτού βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Το τμήμα που απομένει έχει διαστάσεις περίπου 5,5 x 2,20 μ. Το δάπεδο βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το μεσαίο κλίτος¹³¹ (Πίνακας 4 Β).

Το βόρειο κλίτος: Το βόρειο κλίτος έχει πλάτος 3,45 μ. και μήκος 20 μ. ή και περισσότερο. Στην δυτική πλευρά του κλίτους ήρθε στο φως μια τετράγωνη κατασκευή, πιθανώς ένα δωμάτιο, κτισμένο ακριβώς πάνω από τα θεμέλια του Ναού 2 και πάνω από τμήμα του Ναού 1. Αυτό το δωμάτιο χρονολογείται στην περίοδο των Ομαυαδών (8^{ος} αι.). Το δάπεδό του ήταν επιχρισμένο με κονίαμα πάχους 0,02 μ., ενώ η βοηθητική θύρα βρισκόταν στη βόρεια πλευρά και είχε πλάτος ανοίγματος 1 μ. Το δωμάτιο αυτό θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθηκευτικός χώρος νερού, γιατί υπάρχει ένα παχύ στρώμα κονιάματος που καλύπτει τους εσωτερικούς τοίχους, ωστόσο θα μπορούσε

¹²⁹ Waheeb 1999F, 22.

¹³⁰ Waheeb 2001E, 421.

¹³¹ Waheeb 2001J, 9.

να είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθήκευση προϊόντων. Το κατασκευαστικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε είναι παρόμοιο με τον λίθο που απαντά σε ολόκληρη την περιοχή.¹³²

Το δάπεδο αυτού του κλίτους είναι παρεμφερές με το δάπεδο των άλλων δυο. Συμπεραίνουμε πως ήταν καλυμμένο με ψηφιδωτά, καθώς στην ανατολική του πλευρά βρέθηκαν υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου. Το τμήμα του δαπέδου, που διατηρείται σήμερα, έχει διαστάσεις 3 x 1,5 μ. και διακοσμείται με σταυρούς¹³³ (Πίνακας 5 Α).

Το κεντρικό κλίτος: Για το κλίτος αυτό βλ. παρακ. Αγία Τράπεζα του Ναού 3.

Νοτίως του κεντρικού κλίτους υπάρχουν λείψανα ενός μη ανασκαφέντος χώρου πλάτους 4,30 μ. και μήκους, 11,20 μ. Το δυτικό του τμήμα είναι κατεστραμμένο. Φαίνεται πως το δάπεδο αυτού του χώρου βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του ναού 2 που ήταν στρωμένο με μάρμαρα. Ωστόσο, προς την ανατολική του πλευρά το δάπεδο του χώρου αυτού βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το ναό 3. Είχε κτιστεί ξεκινώντας από τον κύριο νότιο τοίχο του ναού, ίσως κατά την ίδια περίοδο με το ναό 2, καθώς βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τη δυτική του πλευρά, αλλά η λειτουργία του παραμένει ασαφής. Σύμφωνα με μια άποψη, είχε κτιστεί κατά την ίδια περίοδο με το ναό 1, όταν εκεί υπήρχε ακόμα ένας μεγάλος ναός, προτού καταστραφεί και ανακατασκευαστεί και φαίνεται πως αποτελούσε μια βοηθητική προσθήκη του ναού.

Το δάπεδο αυτού του χώρου ήταν διακοσμημένο με ψηφιδωτό που και αυτό έχει υποστεί καταστροφές. Τα διασωθέντα μέρη του δαπέδου κοσμούνται με σύμπλεγμα ρόμβων, καθένας από τους οποίους φέρει σταυρό στο κέντρο (Πίνακας 5 Β).¹³⁴ Ένα τέτοιο δάπεδο βρέθηκε στον κυρίως ναό της Horvat Hesheq στην άνω Γαλιλαία και χρονολογήθηκε στη Βυζαντινή περίοδο.¹³⁵

3. Η Αγία Τράπεζα του Ναού 3

Η Αγία Τράπεζα του ναού αυτού βρισκόταν στο μέσο του κεντρικού κλίτους. Περιβαλλόταν από μαρμάρينو δάπεδο στην ανατολική της πλευρά και ήταν τετράγωνη. Οι εξωτερικές της πλευρές αποτελούνταν από λαξευμένο αμμόλιθο, ενώ το εσωτερικό της από τέσσερις αδιαμόρφωτους λίθους. Ο πυρήνας της Αγίας Τράπεζας συγκρατούνταν

¹³² *Ο.π.*, 10.

¹³³ Waheeb 1999F, 30-31.

¹³⁴ Waheeb 2001J, 11.

¹³⁵ Aviam 1990, 366.

με κονίαμα και μικρούς λίθους. Οι διαστάσεις της είναι 0,81 μ. μήκος, 0,81 μ. πλάτος, και σήμερα σώζεται σε ύψος 0,05-0,06 μ.¹³⁶ (Πίνακας 6 Α).

Οι τέσσερις εξωτερικές πλευρές της Αγίας Τράπεζας ενδέχεται να καλύπτονταν από λευκό και μαύρο μάρμαρο, ίσως προϊόν εισαγωγής. Η νότια και δυτική πλευρά διατηρούν ακόμα τις μαρμάρινες πλάκες τους, ενώ η ανατολική διατηρεί μόνο ασβεστοκονίαμα.

Ο κυρίως νότιος τοίχος των ναών είχε κτιστεί από ορθογώνιους λαξευτούς λίθους με μήκος 4,40 μ. και βρισκόταν ακριβώς πάνω από το μαρμάρινο δάπεδο του ναού 2.¹³⁷

Το κυρίως δάπεδο των ναών βρίσκεται στα δυτικά της Αγίας Τράπεζας ήταν στρωμένο με μικρούς λίθους και κονίαμα και στη συνέχεια είχε καλυφθεί με χρωματιστό ψηφιδωτό. Μέρος αυτού του ψηφιδωτού (1,6 x 0,90 μ.) βρίσκεται ακόμα κατά χώραν. Τα διακοσμητικά μοτίβα αποτελούνται από φυτά, ρόδακες και αμφορείς. Από τον αμφορέα βγαίνουν πέντε φύλλα και στο εξωτερικό πλαίσιο (βόρεια πλευρά) υπάρχει ένα οκταγωνικό αστέρι που εγγράφεται σε κύκλο (διαστάσεων 0,018 x 0,018 μ.). Αυτή η επιδαπέδια διακόσμηση βρίσκεται ακόμα σε καλή κατάσταση¹³⁸ (Πίνακας 6 Β).

Παρόμοιο ψηφιδωτό δάπεδο συναντά κανείς και στο Χωριό των Ποιμένων, το οποίο απέχει περίπου ένα χιλιόμετρο από τη Βηθλεέμ, και χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι.¹³⁹ Παρόμοιο διακοσμητικό μοτίβο με παράσταση αμφορέα βρέθηκε στην Ακρόπολη της Μαδηβάς,¹⁴⁰ ένα άλλο βρέθηκε στον κυρίως ναό του χωριού Qom, που βρίσκεται στον αυτοκινητόδρομο μεταξύ της Irbid και της βόρειας Shunah.¹⁴¹

4. Η αίθουσα με τα λείψανα του υποστρώματος του επιδαπέδιου μαρμαροθετήματος (*opus sectile*) του Ναού 3

Εντοπίστηκε στην ανατολική πλευρά της Αγίας Τράπεζας του τρίτου ναού (στο τέλος του κεντρικού κλίτους προς τα ανατολικά). Ήρθε στο φως ένα τετράγωνο δάπεδο στρωμένο με μάρμαρο ποικίλων σχημάτων και χρωμάτων. Οι διαστάσεις του χώρου είναι 6,80 x 5 μ.¹⁴² Η Αγία Τράπεζα διαχωρίζεται από αυτή την αίθουσα μέσω ενός

¹³⁶ Ο.π.

¹³⁷ Waheeb 2001I, 14.

¹³⁸ Waheeb 1999F, 19.

¹³⁹ Tzafiris 1993, 204.

¹⁴⁰ Piccinillo 1993, 312.

¹⁴¹ Ta'ani 1997, 18.

¹⁴² Waheeb 2001E, 421.

τοιχίου από λαξευμένο ασβεστόλιθο, πλάτους 1 μ. Το δάπεδο είχε καλυφθεί με λευκό και μαύρο μάρμαρο που σχημάτιζε διάφορα γεωμετρικά σχέδια (ορθογώνιο, τρίγωνο και εξάγωνο). Σήμερα απομένουν μόνο τα υπολείμματα του συνδετικού υλικού για την στερέωση των μαρμάρων διαφορετικών σχημάτων¹⁴³ (Πίνακας 4 Α).

Δεν διαφαίνεται κάποια σύνδεση μεταξύ αυτού του μαρμάρινου δαπέδου και του ναού 2, καθώς υπάρχει διαφορά ύψους της τάξης του 1,5 μ. μεταξύ τους. Πιθανώς το δάπεδο αυτό χρονολογείται στην περίοδο ανέγερσης του ναού 3.¹⁴⁴

Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται πολλά όστρακα, μαρμάρινα θραύσματα στον χώρο, ψηφίδες μωσαϊκών και δυο μαρμάρινα κιονόκρανα κορινθιακού τύπου. Φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη διακόσμηση διαφόρων τμημάτων του ναού. Λίγα μόνο θραύσματα λευκού, κόκκινου και μαύρου μαρμάρου ήρθαν στο φως, ενώ τα περισσότερα μαρμάρινα μέλη είτε αρπάχθηκαν ή χάθηκαν με τις πλημμύρες.¹⁴⁵

Μεταξύ των ανασκαφικών ευρημάτων συγκαταλέγονται ποσότητες οστράκων, πολλά από τα οποία χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο. Βρέθηκαν και ορισμένα νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται στον γενικά 5^ο και 6^ο αι. και μερικά από αυτά βασιλεία του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518 μ.Χ.).¹⁴⁶

Η μαρμάρινη κλίμακα

Το στοιχείο που κάνει την περιοχή να ξεχωρίζει είναι η κλίμακα που οδηγεί στα ρειθρα του Ιορδάνου και η οποία σήμερα έχει υποστεί φθορές. Είχε κτιστεί από μαύρο λαξευμένο λίθο, μέρος του οποίου βρίσκεται ακόμα κατά χώραν¹⁴⁷ (Σχέδια 3 και 4). Η κλίμακα βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της περιοχής, ξεκινά από το ναό 3 και οδηγεί προς το μικρό παρεκκλήσιο στα ανατολικά της. Αποτελείται από 22 βαθμίδες, συνολικού μήκους 31 μ. και πλάτους 2,4 μ. Ορισμένες βαθμίδες ήταν κατασκευασμένες από μαύρο μάρμαρο, ενώ άλλες αποτελούνταν από μικρούς λίθους καλυμμένους με κονίαμα¹⁴⁸ (Πίνακας 7).

Οι βαθμίδες καταλήγουν σε ένα δάπεδο στρωμένο με μαύρο μάρμαρο (0,95 x 1,15 μ.), το οποίο συνδέεται με ένα συμπαγή πεσσό που συγκρατούσε το υπερκείμενο μικρό

¹⁴³ Waheeb 2001J, 7.

¹⁴⁴ Waheeb 2001I, 14.

¹⁴⁵ Waheeb 2001E, 422.

¹⁴⁶ *Ο.π.*, 419-420.

¹⁴⁷ Waheeb 2001E, 422.

¹⁴⁸ Waheeb 2001J, 12-14.

παρεκκλήσιο. Σε αυτή την θέση υπήρχαν ορισμένοι πεσμένοι λίθοι προερχόμενοι από ένα τόξο και μια αψίδα του παρεκκλησίου¹⁴⁹ (Σχέδιο 4).

Στα βόρεια και τα νότια υπήρχε και ένα είδος περιτοιχισμένου διαδρόμου, ο οποίος συνδέει το μικρό παρεκκλήσιο με την κλίμακα (Σχέδιο 4).

Ο βόρειος τοίχος (Σχέδιο 5)

Ο τοίχος αυτός βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της μαρμάρινης κλίμακας. Έχει μήκος 30 μ., πλάτος μεταξύ 0,60 και 0,70 μ., ύψος 2,56 μ. Έχει κτιστεί από δόμους λαξευμένου αμμόλιθου, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται μικροί λίθοι. Οι ανώτερες σειρές στη δυτική και ανατολική πλευρά του τοίχου καταστράφηκαν από πλημμύρες αλλά η θεμελίωση βρίσκεται ακόμα στη θέση της (Πίνακας 8 Α).

Η εσωτερική πλευρά του τοίχου χαρακτηρίζεται μέσα από την παρουσία ορισμένων εγχάρακτων χριστιανικών συμβόλων, και ειδικότερα του συμβόλου του σταυρού, που βρίσκεται χαραγμένος σε έναν αμμόλιθο στην μεσαία σειρά του τοίχου. Τα διάκενα ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού γέμιζαν με τέσσερα ελληνικά γράμματα. Δίπλα στο σταυρό υπάρχει μια οπή ακανόνιστου σχήματος. Διανοίχθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε οι δυο πλευρές της να έχουν διαφορετικό πλάτος. Φαίνεται πως αυτή η οπή συνδεόταν με τη μαρμάρινη κλίμακα, και ίσως αποτελούσε υποδοχή για μια ξύλινη δοκό που εκτεινόταν μεταξύ του βορείου και νοτίου τοίχου. Ο τρόπος διάνοιξης της φανερώνει πως προηγείται χρονολογικά του ενός από τους δυο τοίχους και της μαρμάρινης κλίμακας (Πίνακας 8 Β).

Μέσα στον τοίχο διακρίνεται ένα λίθινο τόξο, με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, το οποίο ίσως σε κάποια χρονική στιγμή να συνέδεε τον βόρειο με το νότιο τοίχο. Ωστόσο, από το τόξο αυτό απομένει σήμερα μόνο ο πρώτος θολίτης, η λειτουργία του οποίου ήταν να υποστηρίζει το νότιο μέρος της αψίδας του μικρού παρεκκλησίου.¹⁵⁰ Μπορεί όμως να αποτελούσε και μέρος μιας γέφυρας που διέσχιζε τον Ιορδάνη ποταμό.¹⁵¹

Οι ανασκαφικές εργασίες στα κατώτερα στρώματα του τοίχου αποκάλυψαν ορισμένα εναπομείναντα στρώματα που κάλυπταν τον τοίχο προστατεύοντάς τον παράλληλα. Αυτά τα στρώματα είχαν μείνει ανέπαφα χάρη στη λάσπη και τις προσχωματικές

¹⁴⁹ Waheeb 2002, 36.

¹⁵⁰ Waheeb 2001k, 6.

¹⁵¹ Khouri 2000, 7.

αποθέσεις που είχαν συσσωρευτεί με το πέρασμα των αιώνων. Ο καθαρισμός έφερε στο φως ορισμένες επιγραφές που χάραξαν πρόχειρα κάποιοι προσκυνητές. Οι δυσανάγνωστες αυτές επιγραφές, που αποδίδονταν στα Ελληνικά, Αραβικά και Αραμαϊκά, πλαισιώνονταν από σταυρούς διαφόρων σχημάτων.¹⁵²

Ο νότιος τοίχος

Ο νότιος τοίχος βρίσκεται στη νότια πλευρά της μαρμάρινης κλίμακας, είναι παρόμοιος με τον βόρειο και ανεγέρθηκε κατά την ίδια περίοδο. Το μήκος φαίνεται πως ήταν αρχικά 30 μ. και το πλάτος της θεμελίωσης 0,70 – 0,80 μ. Ο τοίχος καταστράφηκε λόγω πλημμύρας, γεγονός που επηρέασε την στατικότητα της μαρμάρινης κλίμακας¹⁵³ (Σχέδιο 4).

Τα ερείπια του Παρεκκλησίου

Το παρεκκλήσιο βρίσκεται στα ανατολικά του Ναού 3, προς τα ανατολικά της περιοχής. Απέχει 200 μ. από τον Ιορδάνη και 50 μ. από τη συμβολή του ποταμού με την πηγή του χειμάρρου Χαράρ. Το παρεκκλήσιο έχει περιορισμένες διαστάσεις (5 μ. μήκος x 3,05 μ. πλάτος). Μεγάλο μέρος της νότιας πλευράς του έχει χαθεί, πιθανώς λόγω της διάβρωσης που προκάλεσε ο Ιορδάνης.¹⁵⁴ Ωστόσο, η αψίδα και η βόρεια πλευρά διατηρούνται ακόμα σε καλή κατάσταση. Στο μέσο του βορείου τοίχου, μια είσοδος πλάτους 1,60 μ. οδηγούσε στο παρεκκλήσιο. Η αψίδα είναι σχεδόν ημικυκλική (βάθος 0,95 μ., πλάτος 2,25 μ.). Το δάπεδό της, από το οποίο σήμερα διασώζεται μόνο το λευκό υπόστρωμα¹⁵⁵ (Σχέδια 4 και 6), βρίσκεται περίπου 0,15 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Υπάρχει μια βαθμίδα (ύψους 0,15 μ.) που αποτελείται από δυο αμμόλιθους, ενώ ένας τρίτος λίθος από λευκό μάρμαρο φαίνεται πως ανήκει σε κορινθιακό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση. Αυτή η βαθμίδα χωρίζει την αψίδα από το κυρίως δάπεδο του παρεκκλησίου¹⁵⁶ (Πίνακες 9Α και 9 Β).

Το παρεκκλήσιο κτίστηκε πάνω από τέσσερις πεσσούς από λαξευμένο αμμόλιθο, οι οποίοι έφεραν επίχρισμα κονιάματος. Με βάση τα κεραμικά ευρήματα, χρονολογούμε

¹⁵² Waheeb 2003B, 76-77.

¹⁵³ Waheeb 2002, 33-34.

¹⁵⁴ Khouri 2000, 7.

¹⁵⁵ Mkhjian and Kanellopoulous 2003, 15.

¹⁵⁶ Waheeb 2001K, 3-4.

το παρεκκλήσιο στην Γσπερη Βυζαντινή και πρσίμη Ισλαμική περίοδο ¹⁵⁷ (Πίνακας 10 Α).

Το παρεκκλήσιο έχει σχεδόν απόλυτο προσανατολισμό από Δύση προς Ανατολή και ήταν μεγαλύτερο από τους τέσσερις πεσσούς. Ίσως κτίστηκε μεταγενέστερα σε μια τοποθεσία που θεωρούνταν ιερή, και ίσως αποτελούσε ανάμνηση της αρχικής λειτουργίας των τεσσάρων πεσών ή του υπερκείμενου τους οικοδομήματος. ¹⁵⁸

Οι πεσσοί

Ο ένας από τους πεσσούς ήταν τετράγωνος και βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της κλίμακας. Σήμερα σώζεται σε μήκος 2,75 μ. και σε ύψος 2,80 μ. Είχε κτιστεί από καλοσηματισμένο λαξευμένο αμμόλιθο. Εσωτερικά, περιείχε άμορφες μάζες ασβεστόλιθου που συγκρατούνταν με φαιό συνδετικό κονίαμα ¹⁵⁹ (Σχέδιο 4).

Το χαμηλότερο μέρος του πεσσού είναι επενδυμένο με κονίαμα που προσομοιάζει με αυτό που συναντάμε στις κατώτερες σειρές του βόρειου τοίχου. Το κονίαμα έχει συνολικό πάχος 0,015-0,02 μ. και φέρει εγχαράξεις εκατοντάδων σταυρών από προσκνητές που έρχονταν να βαπτιστούν στον Ιορδάνη. Ωστόσο, το ανώτερο τμήμα του πεσσού δεν παρουσιάζει υπολείμματα παρόμοιου κονιάματος, φέρει όμως και πάλι εγχαράξεις σταυρών διαφορετικών σχημάτων και μεγεθών πάνω στον αμμόλιθο (Πίνακας 10 Β).

Το ανατολικό άκρο της μαρμάρινης κλίμακας ολοκληρωνόταν με ένα επικλινές επίπεδο. Σημειώνουμε την παρουσία μέρους δυο σχετικής μεγάλων πεσών. Το σχήμα τους είναι τετράγωνο και σήμερα σώζονται σε μέσο ύψος περίπου τριών μέτρων από το κεκλιμένο επίπεδο. Οι πεσσοί απέχουν μεταξύ τους περίπου 3,5 μ. (ο ανατολικός παρουσιάζει κλίση περίπου 10 μοιρών προς τα δυτικά).

Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που παρατηρούνται νοτιώς των δυο προαναφερθέντων πεσών (κυρίως απέναντι από τον βορειοδυτικό) και από τη σύγκρισή των πεσών με τα κατάλοιπα στο νότιο μέρος του βορειοδυτικού πεσσού, καθίσταται σχεδόν προφανές πως προϋπήρχε ένας ακομή πεσσός και έτσι μπορούμε να ανασυνθέσουμε μια συμμετρική γραμμή πεσών. Μερικοί λαξευτοί λίθοι καθώς και λίθοι τοπικής προελεύσεως βρέθηκαν διάσπαρτοι στην θέση του τέταρτου

¹⁵⁷ Waheeb 2003B, 78.

¹⁵⁸ Mkhjian and Kanellopoulos 2003, 16.

¹⁵⁹ Waheeb 2003B, 78.

(νοτιοανατολικού) πεσσού. Σημειώνουμε επομένως πως υπήρχαν αρχικά τουλάχιστον τέσσερις πεσσοί στο ανατολικό άκρο της κλίμακας, με τέτοια κατασκευή και διάταξη ώστε να αντέχουν μεγάλες πιέσεις. Ωστόσο, λόγω της θέσης τους στο σημείο συνάντησης του χειμάρρου Χαράρ με τον Ιορδάνη ή με έναν από τους παραποτάμους του, οι νότιοι πεσσοί υπέστησαν σοβαρές φθορές, ενώ ο βορειοανατολικός απέκτησε κλίση περίπου 10 μοιρών προς τα δυτικά.

Πολλοί λίθοι, που βρέθηκαν στο κέντρο του χώρου που οριοθετούσαν οι τέσσερις πεσσοί, προέρχονταν από τόξα ακτίνας περίπου 1,8 μ. Γνωρίζοντας πως οι πεσσοί απέχουν περίπου 3,5 μ. μεταξύ τους, μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι λίθοι αυτοί ανήκαν σε τόξα και θόλους υπερκειμένους των πεσσών.¹⁶⁰

Συμφωνώ με τους Makhjian και Kanellopoulos, οι οποίοι προτείνουν πως αυτοί οι τέσσερις πεσσοί συνδέονταν μεταξύ τους με τόξα και θόλους, με στόχο να φέρουν μια υπερκείμενη κατασκευή, ίσως ένα μικρό ναό ή μια γέφυρα, και πως αποτελούσαν μέρος ενός σημαντικού μνημείου. Ίσως μάλιστα ο ναός να κτίστηκε πάνω από καμάρες έτσι ώστε να προστατευθεί από την υπερχειλίση του Ιορδάνη. Καθίσταται επομένως προφανές πως βρισκόταν δίπλα στον ποταμό. Είναι πιθανό, λοιπόν, αυτό το σημείο της Βάπτισης να χρησιμοποιούνταν από ομάδες της περιοχής που συνέδεαν την πηγή του χειμάρρου Χαράρ με τον Ιορδάνη ποταμό. Οι προσκυνητές, που βαπτίζονταν εκεί, χάρασσαν εκατοντάδες σταυρούς σε ανάμνηση της βάπτισής τους. Ίσως τα κτίσματα αυτά είχαν πολλές οικοδομικές φάσεις, η μόνιμη όμως απειλή της υπερχειλίσης του ποταμού οδήγησε στη δημιουργία ενός μικρού παρεκκλησίου σε ανάμνηση του χώρου αυτού (Σχέδιο 7).

Τα ερείπια ναών κοντά στον Ιορδάνη ποταμό ταιριάζουν με την περιγραφή του προσκυνητή Θεοδοσίου (530), ο οποίος περιγράφει πως:

Στο σημείο της βάπτισης του Κυρίου μου βρίσκεται στην πέρα όχθη του Ιορδάνη ένας μικρός λόφος που λέγεται Ερμωνίμ, απ' όπου ανήλθε στους ουρανούς ο προφήτης Ηλίας. Υπάρχει κι ένας μαρμάρινος κίονας που στην κορυφή του φέρει σιδερένιο σταυρό. Υπάρχει και ο ναός του Ιωάννη του Βαπτιστού, που ανεγέρθηκε από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο. Στέκεται πάνω σε μεγάλο θόλο που είναι αρκετά ψηλός για τις μέρες που πλημμυρίζει ο Ιορδάνης.

¹⁶⁰ Mkhjian and Kanellopoulos 2003, 8, 15-17.

Ο Θεοδόσιος αναφέρεται ξεκάθαρα στα λείψανα ναού που ανάγεται στην περίοδο του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518) και που είχε ανεγερθεί στα ρείθρα του Ιορδάνη ποταμού σε ανάμνηση της Βάπτισης του Κυρίου. Υπήρξε προσπάθεια προστασίας του κυρίως όγκου του ναού με τη χρήση του συστήματος των τόξων και της θόλου, επιτρέποντας έτσι στα ύδατα του Ιορδάνη και της πηγής του χειμάρρου Χαράρ να περνούν κάτω από το ναό κατά την περίοδο της υπερχειλίσης χωρίς να τον επηρεάζουν. Με την καταστροφή του ναού από τις πλημμύρες και το σεισμό του 363 μ.Χ., το μεγαλύτερο μέρος του παρασύρθηκε από τα νερά. Ένας καινούριος ναός κτίστηκε δίπλα από τον προηγούμενο. Αυτός ο ναός έχει εν μέρει μόνο ανασκαφεί, καθώς ο τρίτος ναός κτίστηκε ακριβώς από πάνω του.

Ο προσκυνητής Αρκούλφος (670) έδωσε μια περιγραφή, που ταιριάζει με το παρεκκλήσιο που κτίστηκε πάνω στους τέσσερις πεσσούς στον Ιορδάνη ποταμό.

Αναφέρει πως μια λίθινη γέφυρα φτάνει μέχρι την όχθη στηριζόμενη σε αψίδες. Οι προσκυνητές διασχίζουν τη γέφυρα, κατεβαίνοντας μια πλαγιά για να φτάσουν στην όχθη και ανηφορίζουν για να φύγουν. Και στην άκρη του ποταμού βρίσκεται ένας μικρός τετράγωνος ναός, κτισμένος στο σημείο όπου οι Άγγελοι φρόντιζαν τα ενδύματα του Κυρίου την ώρα που Εκείνος βαπτιζόταν. Ο ναός αυτός έχει κτιστεί πάνω σε τέσσερα λίθινα τόξα και τα ύδατα περνούσαν από κάτω. Επάνω προστατεύεται από ελαφρό ασβεστόλιθο και κάτω στηρίζεται σε θόλους και αψίδες. Αυτός ο ναός βρίσκεται στο κατώτερο επίπεδο του φαραγγιού μέσα από το οποίο ρέει ο Ιορδάνης ποταμός.

Η περιγραφή της πλαγιάς, που δίνει ο Αρκούλφος, ίσως ταιριάζει με τη μαρμάρινη κλίμακα. Ωστόσο, η αναφορά του σε μια λίθινη γέφυρα είναι δυσκολότερο να ταυτιστεί με κάποιο αρχαιολογικό κατάλοιπο, εκτός εάν υπήρχε κάποτε μια τέτοια γέφυρα στο σημείο όπου βρισκόταν ο σταυρός – αν και σήμερα δεν απομένει κανένα ίχνος αυτής της κατασκευής.

Ο Άγιος Βιλλιβάλδος (754) περιγράφει τα κτίσματα στο σημείο της βάπτισης του Ιησού ως εξής: *Τώρα στέκεται εκεί ένας ναός, υψωμένος σε λίθινους κίονες, ακριβώς στο σημείο όπου βαπτίστηκε ο Κύριός μας.*

Αυτό το κείμενο μπορεί να αναφέρεται στους τέσσερις πεσσούς και στο ναό που θεωρούμε πως υπήρχε πάνω από αυτούς. Αυτή η θεωρία θα μπορούσε να ενισχυθεί από το γεγονός πως εκατοντάδες εγχάρακτοι σταυροί βρέθηκαν στις κατώτερες σειρές των πεσσών.

Ο Ηγούμενος Δανιήλ αναφέρει στα 1106-1107 : Το Ερμωνίμ απέχει δυο βολές τόξου από την παλαιά Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου. Κοντά στην Αγία Τράπεζα αυτού του ναού, σε ένα ύψωμα της ανατολικής πλευράς, βρίσκεται ένα μικρό παρεκκλήσιο με Αγία Τράπεζα. Σηματοδοτεί το σημείο όπου ο Ιωάννης ο Πρόδρομος βάπτισε τον Κύριο Ιησού Χριστό μας. Το σημείο της Βάπτισης του Χριστού απέχει όσο η βολή μιας μικρής πέτρας από τον Ιορδάνη ποταμό.

Είναι πιθανό πως ο Δανιήλ είδε το παρεκκλήσιο που κτίστηκε στα ερείπια των τεσσάρων πεσσών.¹⁶¹

2. Wadi El-Kharrar

Ο χειμάρρος Χαράρ έχει συντεταγμένες 203,770 Ανατολικά και 138,460 Βόρεια στον κάρναβο των Παλαιστινιακών εδαφών. Οι συντεταγμένες του συστήματος UTM είναι 742,960 Ανατολικά και 3525 Βόρεια. Πρόκειται για μια φυσική κοιλότητα με νερό που εκτείνεται σε κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά και σε απόσταση μικρότερη των δυο χιλιομέτρων (1800 μ.) προτού να εκβάλλει στον Ιορδάνη ποταμό.¹⁶²

Ο ίδιος ο χειμάρρος συνίσταται σε ένα στενό ρηχό φαράγγι με ένα ρυάκι συνεχούς ροής που αναβλύζει από μια πηγή που βρίσκεται 2 χλμ. στα δυτικά προτού να μπει στη ροή του Ιορδάνη ποταμό. Η θέση αυτή βρίσκεται στα βόρεια της Νεκράς Θάλασσας και σε υψόμετρο 380 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.¹⁶³

Το σημείο, όπου αρχίζει να σχηματίζεται ο χειμάρρος, ξεχωρίζει τόσο από την ύπαρξη ενός μικρού χαμηλού λόφου, που ονομάζεται λόφος του προφήτη Ηλία, όσο και από την πηγή που οι προσκυνητές περιέγραφαν ως “Πηγή του Ιωάννου του Βαπτιστή.” Το φαράγγι αναφέρεται στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβάς με το όνομα “Σαπσαφάς” και απεικονίζεται με την μορφή πολλών πηγών που ενώνονται και χύνονται στον Ιορδάνη ποταμό.¹⁶⁴

Η βλάστηση σε αυτή την περιοχή είναι πολύ πυκνή και συνεχίζει να αναπτύσσεται, αντανακλώντας την υπέροχη φύση της περιοχής, όπως φαίνεται μέσα από τα είδη *Tamarix Jordanis*, *Phragmites Australis* και *Typha Domingensis*, με το τελευταίο να κυριαρχεί.¹⁶⁵

¹⁶¹ Mkhjian and Kanellopoulos 2003, 17.

¹⁶² Bender 1974, 204.

¹⁶³ Disi *et al.*, 2001, 4.

¹⁶⁴ Waheeb 2001A, 41.

¹⁶⁵ Disi *et al.*, 2001, 4.

Στην αρχή του, το νερό του χειμάρρου Χαράρ είναι φρέσκο και γλυκό, ενώ σταδιακά γίνεται πίο αλμυρό, αφού διυλίζει αποθέσεις άλατος μέχρι να φτάσει στον Ιορδάνη. Στην πραγματικότητα, το νερό του χειμάρρου Χαράρ δεν εκβάλλει στον Ιορδάνη ποταμό σαν ρυάκι, αλλά σχηματίζει δέλτα με άφθονο νερό που συμβάλλει στην ανάπτυξη της πυκνής βλάστησης.¹⁶⁶

Η πηγή του Ιωάννου του Βαπτιστή (Χάρτης 2)

Η πηγή αυτή, ενεργή μέχρι και σήμερα, αναβλύζει κοντά στο Tell El-Kharrar (Λόφος του προφήτη Ηλία), κατέβαινε μέσω του χειμάρρου Χαράρ περνώντας από τους ναούς που ήρθαν στο φως (Ναοί Ιωάννου του Βαπτιστή που βρίσκονται κοντά στον ποταμό) και εκβάλλει στον Ιορδάνη, από τον οποίο απέχει 2 χλμ.¹⁶⁷ (Πίνακας 11).

Οι περιηγητές και προσκυνητές κάνουν λόγο για την πηγή με το φρέσκο νερό ως “Πηγή του προφήτη Ηλία” ή “Πηγή του Ιωάννη του Βαπτιστή”.¹⁶⁸

Ανάμεσα στους πολυάριθμους περιηγητές και προσκυνητές, που επισκέφθηκαν και περιέγραψαν την πηγή, αναφέρουμε τους εξής:

Ο Αντωνίνος ο Μάρτυς (560-570), ένας πρώιμος προσκυνητής, ανέφερε αυτό το μέρος λέγοντας πως βρισκόταν στα ανατολικά του Ιορδάνη και απείχε δυο μίλια από τον ποταμό. Η μικρή πηγή, που σήμερα ονομάζεται Ain El-Kharrar (πηγή Χαράρ), βρίσκεται στα ανατολικά του ποταμού κοντά στον χαμηλό λόφο.¹⁶⁹

Ο Αρκούλφος είδε στα 670 μια μικρή πηγή στην έρημο με καθαρό νερό, από την οποία λεγόταν πως έπινε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής.¹⁷⁰

Ο Ηγούμενος Δανιήλ αναφέρει στα 1106-1107, πως εκεί βρισκόταν το σπήλαιο του Ιωάννη του Βαπτιστή, και υπήρχε μια υπέροχη πηγή που έρεε στον Ιορδάνη. Το νερό ήταν πολύ γλυκό και πολύ κρύο και ο Ιωάννης έπινε από εκεί, όταν κατοικούσε στο ιερό σπήλαιο.¹⁷¹

¹⁶⁶ Ο.π., 4.

¹⁶⁷ Waheeb and Doleh 1999, 4.

¹⁶⁸ International Press Office 2000, 124.

¹⁶⁹ Stewart 1896A, 8-12.

¹⁷⁰ Macpherson 1895, 37.

¹⁷¹ Wilson 1895, 27-30.

Στα 1882, την επισκέφθηκε ο Conder και της έδωσε την ονομασία (Ain El-Kharrar).¹⁷² Ο Harding την αποκάλεσε και Bassat El-Kharrar.¹⁷³ Στην γύρω περιοχή βρίσκονται και οι πηγές Habisa, Al-Garbah, Al-Fuara, Al-Muhtariqa, Al-Murah και Al-Sialah.¹⁷⁴

Η μεγάλη δεξαμενή (Χάρτης 2)

Η μεγάλη δεξαμενή δεν απέχει πολύ από τους ναούς του Ιωάννη του Βαπτιστή κοντά στον Ιορδάνη. Βρίσκεται περίπου 250 μ. στα ανατολικά των ναών κοντά στο σημείο όπου η πηγή του Ιωάννη του Βαπτιστή εκβάλλει στις προσχωματικές αποθέσεις του Ιορδάνη, στην χαμηλότερη περιοχή της πέραν του Ιορδάνη Βηθανίας, που στις μέρες μας αποκαλείται περιοχή Zog και που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 500 μ. ανατολικά του Ιορδάνη ποταμού. Επίσης, βρίσκεται 1 χλμ. δυτικά του Tell El-Kharrar.¹⁷⁵ Είναι κτισμένη ακριβώς πάνω από το σημείο όπου η ροή του Ιορδάνη αποκτά μια απότομη ανοδική κλίση, για να συναντήσει την καλλιεργήσιμη έκταση της κοιλάδας του Ιορδάνη, γεγονός που πρέπει να εξασφάλιζε και την προστασία από τις εποχιακές πλημμύρες του ποταμού ¹⁷⁶ (Πίνακας 12 Α).

Οι διαστάσεις της δεξαμενής είναι 15 μ. από τα ανατολικά στα δυτικά και 24 μ. από τα νότια στα βόρεια. Το βάθος της είναι 2 μέτρα στη βόρεια πλευρά, κοντά στην πρόσβαση στο νερό. Το πιο αβαθές της σημείο, στη νότια πλευρά, έχει βάθος περίπου 0,70 μ. κοντά στην έξοδο και η χωρητικότητά της ανέρχεται περίπου σε 1200 μ³. Η δεξαμενή είχε λαξευθεί στη φυσική ασβεστολιθική μάργα. Τα θεμέλια στις κατώτερες σειρές της δημιουργήθηκαν με χρήση τοπικών λίθων αναμεμιγμένων με φαιό ασβεστόλιθο, ενώ οι ανώτερες σειρές είχαν κτιστεί με καλοσηματισμένους λαξευτούς λίθους, που προφανώς είχαν εισαχθεί από την Sweimeh και τον χείμαρρο Εσεβών. Σήμερα σώζονται κατά χώραν μόνο τρεις σειρές των λίθων αυτών.¹⁷⁷

Το οικοδόμημα δεν διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση. Αρχικά, τα εσωτερικά τοιχώματα της δεξαμενής έφεραν επίχρισμα τριών στρωμάτων που την προστάτευε από τις διαρροές. Αλλά ούτε και το δάπεδο σώζεται ικανοποιητικά. Παρατηρούμε ωστόσο πως αποτελείται από βότσαλα, με μια επίστρωση από παχύ στρώμα κονιάματος

¹⁷² Conder 1889, 9.

¹⁷³ Harding UD, 9.

¹⁷⁴ Disi *et al* 2001, 20.

¹⁷⁵ Waheeb 2001E, 422.

¹⁷⁶ Waheeb 1999E, 2.

¹⁷⁷ Waheeb 2001E, 423.

αναμεμιγμένο με μικρούς λίθους (Πίνακας 12 Β). Η κλίμακα που εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία της δεξαμενής και από την οποία σώζονται τέσσερις βαθμίδες κατά χώραν, είχε κατασκευαστεί από βότσαλα του χειμάρρου (οι βαθμίδες ανακατασκευάστηκαν με χρήση βοτσάλων μεσαίου μεγέθους).¹⁷⁸

Η δεξαμενή γέμιζε με τρεχούμενο νερό που διοχετεύταν από μια κοντινή πηγή του χειμάρρου Χαράρ, μέσω ενός καλοφτιαγμένου καναλιού, το οποίο άδειαζε το περιεχόμενό του στη βορειοανατολική πλευρά της δεξαμενής.¹⁷⁹ Το κανάλι ήταν κτισμένο από λαξευμένο αμμόλιθο και είχε πλάτος 0,50-0,60 μ. και μήκος περίπου 32,5 μ. Το δάπεδο του καναλιού ήταν επιχρισμένο με κονίαμα, το οποίο σχημάτιζε ένα λευκό συμπαγές στρώμα και ήταν αναμεμιγμένο με μικρούς λίθους. Οι πλευρές του ήταν επενδυμένες με παχύ στρώμα ασβεστοκονίας, που προστάτευε από διαρροές (Πίνακες 13 Α και Β).

Το άκρο του καναλιού συνδεόταν με την οπή πρόσβασης που βρισκόταν στη βορειοανατολική πλευρά της δεξαμενής και είχε πλάτος 0,50 μ. Το άνοιγμα της εξόδου υπάρχει ακόμα και βρίσκεται στα νοτιοδυτικά, πάνω από το δάπεδο της δεξαμενής. Βρέθηκε κι ένα κανάλι απορροής, που σήμερα σώζεται σε μήκος περίπου 15 μ., για την απομάκρυνση των υδάτων¹⁸⁰ (Σχέδιο 8).

Σύμφωνα με την άποψη που έχει διατυπωθεί σχετικά με τη χρήση της κατασκευής αυτής, οι προσκυνητές μπορεί να σταματούσαν εδώ για να πλυθούν και να ξεκουραστούν, αλλά και να προσευχηθούν σε ένα παρακείμενο παρεκκλήσιο προτού συνεχίσουν το ταξίδι τους από την πέραν του Ιορδάνου Βηθανία προς το Όρος Νεβώ. Είναι πιθανό αυτή η δεξαμενή και το κανάλι να κτίστηκαν μετά την ανέγερση των Ναών που βρίσκονται κοντά στον Ιορδάνη και τα έπαψαν να χρησιμοποιούνται κατά τον 7^ο αι.¹⁸¹

Κατά την άποψή μου, η δεξαμενή αυτή μπορεί να κατασκευάστηκε για την αποθήκευση νερού για τις γεωργικές δραστηριότητες της περιοχής και το φράγμα να δημιουργήθηκε στην ίδια περιοχή με τη δεξαμενή (νοτιοδυτικά) για τη δέσμευση του νερού που έρεε από τη δεξαμενή.

¹⁷⁸ Waheeb 1999E, 5.

¹⁷⁹ Disi *et al* 2001, 8.

¹⁸⁰ Waheeb 1999E, 3.

¹⁸¹ Waheeb 2001A, 19.

Το φράγμα (Χάρτης 2)

Το φράγμα βρίσκεται περίπου 1 χλμ. δυτικά του Tell El-Kharrar, ανάμεσα σε δυο μικρά φαράγγια. Ο τοίχος του σχηματίζει καμπύλη και είναι ημικυκλικός στο βόρειο και το νότιο άκρο του. Έχει κτιστεί από λαξευμένο αμμόλιθο επιχρισμένο με λευκό κονίαμα πάχους 0,05 μ., αναμεμιγμένο με μικρούς λίθους και όστρακα ερυθρής κεραμικής. Το μήκος του τοίχου είναι 34 μ., το πλάτος του 0,40 μ. και το ύψος του 1,20 μ. Το δάπεδο παρουσιάζει κλίση από τα ανατολικά προς τα δυτικά και έχει κτιστεί πάνω σε ένα λείο και επίπεδο στρώμα άμμου. Δεν έχουν σωθεί ίχνη ασβεστοκονιάματος (Σχέδιο 9).

Η κατασκευή του αποσκοπούσε στην προστασία της δυτικής πλευράς του Tell El-Kharrar από πιθανή πλημμύρα κατά τη χειμερινή περίοδο. Επίσης, το νερό της μεγάλης δεξαμενής ίσως διοχετευόταν προς το φράγμα, επειδή το κανάλι της μεγάλης δεξαμενής εκτείνεται στη βορειοδυτική πλευρά του φράγματος και ίσως το νερό του χρησιμοποιούνταν και για τις ανάγκες των ζώων.

Η ίδια μέθοδος, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του φράγματος, απαντά και στην κατασκευή της μεγάλης δεξαμενής, αφού και τα δυο κτίσματα βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Έτσι, είναι πιθανό το φράγμα να χρονολογείται στην ίδια περίοδο με τη μεγάλη δεξαμενή, δηλαδή μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αι. ¹⁸²

Ένα άλλο φράγμα σε σχήμα L ανακαλύφθηκε πρόσφατα στην Humayma και αποτελείται από ασβεστολιθικούς δόμους. ¹⁸³

Ο στάβλος

Βρίσκεται σε απόσταση περίπου 150 μ. από τον Ιορδάνη και 100 μ. από τη μεγάλη δεξαμενή, ενώ οι ναοί κοντά στον ποταμό βρίσκονται περίπου 100 μ. βορειοδυτικά του χώρου (Χάρτης 2)

Ο χώρος περιβάλλεται στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του από βλάστηση, που περιλαμβάνει θάμνους γένους tamarix και φοινικιές. Το νερό της πηγής Χαράρ ρέει ακόμα και σήμερα κατά μήκος της βόρειας πλευράς της θέσης κατά τους χειμερινούς μήνες, εξαφανίζεται όμως το καλοκαίρι.

¹⁸² Al-Rabea' 2002, 92-93.

¹⁸³ Oleson 1986, 257.

Ο στάβλος έχει μήκος 20,5 μ. από βορρά προς νότο και 24,5 μ. από δύση προς ανατολή. Τα μόνα αρχιτεκτονικά μέλη, που σώζονται σήμερα, ανήκουν στην λίθινη θεμελίωσή του (Σχέδιο 10).

Το οικοδόμημα αυτό χωρίζεται στα τρία ακόλουθα αρχιτεκτονικά συγκροτήματα.

Το πρώτο συγκρότημα: Αποτελείται από ένα σύνθετο κτίριο (20,5 x 2,8 μ.), που περιβάλλεται από τέσσερις κυρίως τοίχους αποτελούμενους από μικρές στρογγυλές πλάκες. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης λάσπη και λίθοι. Οι τοίχοι σώζονται σήμερα σε ύψος 0,20 μ.

Ένας εσωτερικός τοίχος εκτείνεται από τη νότια πλευρά προς τη βόρεια, για να συναντήσει έναν άλλο τοίχο που προεξέχει από την ανατολική πλευρά και να σχηματίσει έτσι ένα ορθογώνιο οικοδόμημα (διαστάσεων 10 x 2,8 μ.).

Νοτιοανατολικά του ανατολικού τοίχου ήρθε στο φως ένα κανάλι, 2 μ.. Εκτείνεται προς τα νότια και σήμερα σώζεται σε μήκος 4,5 μ. Το νερό από το Tell El-Kharrar πρέπει να διοχετευόταν σε αυτό το κανάλι για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του κτιρίου.

Το νερό που δεν χρησιμοποιούνταν πρέπει να απομακρυνόταν μέσω ενός καναλιού στα νότια του κτιρίου.

Το δεύτερο συγκρότημα: Πρόσκειται στη δυτική πλευρά του πρώτου συγκροτήματος. Αποτελείται από ένα κτίσμα ορθογωνίου σχήματος (20,5 x 3,9 μ.) που χωρίζεται σε βόρειο και νότιο μέρος.

-Το Βόρειο μέρος είναι μεγαλύτερο του νοτίου (11,5 x 3,9 μ.). Ήρθαν στο φως ίχνη μιας εγκατάστασης από λαξευμένο αμμόλιθο στη νοτιοανατολική γωνία.

-Το Νότιο μέρος, διαστάσεων 7 x 4 μ., είναι ακανόνιστου σχήματος ειδικά στο νότιό του τμήμα, το οποίο τείνει να είναι επικλινές και ίσως υπέστη σοβαρές φθορές από την υπερχειλίση του ποταμού. Η παρουσία της χαμηλής στάθμης του νερού στα νότια του μπορεί να αποτέλεσε τον λόγο για το οποίο ο νότιος τοίχος παρασύρθηκε και καταστράφηκε. Στο κέντρο του νοτίου αυτού μέρους βρέθηκαν αρκετοί διασκορπισμένοι λίθοι, οι οποίοι μπορεί να έπεσαν από τις ανώτερες σειρές του τοίχου.

Το τρίτο συγκρότημα: Βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της θέσης αυτής και έχει διαστάσεις 15 x 8,5 μ. Αυτό το κτίσμα υπέστη σοβαρές καταστροφές, κυρίως στο νότιό του τμήμα. Τα δυο τρίτα του κτίσματος έχουν χαθεί, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε πως το σχήμα του ήταν ορθογώνιο και πως είχε την είσοδό του στη δυτική πλευρά. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν λίθοι μεσαίου μεγέθους. Σημειώνουμε πως τα

φυσικά στοιχεία έχουν καταστρέψει τις ανώτερες σειρές των τοίχων και στα τρία συγκροτήματα. Τα δάπεδα των κτισμάτων αποτελούνται από λεπτό συμπαγές αμμώδες έδαφος.

Ίσως αυτό το κτίσμα χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταβλισμού των ζώων.

Όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως η κεραμεική, το κτίσμα πρέπει να χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο (5^{ος} – 6^{ος} αι. μ.Χ.).¹⁸⁴

Ο σταθμός των προσκυνητών (Καραβάν-Σεράι) (Χάρτης 2)

Απέχει αρκετά από τη μεγάλη δεξαμενή (περίπου 500 μ. από την ανατολική της πλευρά) και βρίσκεται 150 μ. βορειοανατολικά των Ναών κοντά στον Ιορδάνη ποταμό. Ο τόπος περιβάλλεται από θάμνους γένους tamarix. Το σχήμα του οικοδομήματος είναι ορθογώνιο, με διαστάσεις 18 x 30 μ., περιβάλλεται από τέσσερις τοίχους στις τέσσερις του πλευρές (Σχέδιο 11).

Αυτοί οι τέσσερις τοίχοι δημιουργούσαν ένα μεγάλο τετράγωνο χώρο με ανοικτή αυλή στο κέντρο του, ο οποίος περιβαλλόταν από δωμάτια (Πίνακας 14).

Η εσωτερική αυλή αποτελούνταν από τέσσερις τοίχους, με τον ανατολικό να μη σώζεται ακέραιος. Εντός της αυλής αυτής παρατηρούμε την ύπαρξη ενός καναλιού με κατεύθυνση προς τον δυτικό τοίχο, καθώς και ενός κλιβάνου.

Οι τοίχοι των δωματίων ήταν κατασκευασμένοι από κροκάλες χειμάρρου και από αμμόλιθο και ήταν επενδυμένοι με λάσπη. Μερικοί σώζονται σε ύψος μιας ή δυο σειρών. Ένα άνοιγμα (1,5 μ.) στη βόρεια πλευρά του δυτικού τοίχου προφανώς αποτελούσε την κυρίως θύρα. Υπάρχει κι άλλη θύρα (ανοίγματος 1,40 μ.) στον βόρειο τοίχο.

Η οροφή δεν σώζεται πια, όμως αποτελούνταν πιθανώς από καλάμια και ξύλο ιτιάς. Το δάπεδο του κτίσματος ήταν κατασκευασμένο από μικρούς αμμόλιθους, και έχει υποστεί σημαντικές φθορές.¹⁸⁵

Ίσως αυτό το κτίσμα αποτελούσε σταθμό των προσκυνητών που επισκέπτονταν την περιοχή και συνέχιζαν μετά το δρόμο τους προς το όρος Νεβώ και τη Μαδηβά – μάλιστα, επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την Ισλαμική περίοδο για αγροτικούς σκοπούς.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Waheeb 2003A, 243-246.

¹⁸⁵ Waheeb 2001f, 1-13.

¹⁸⁶ Waheeb 1999G, 26.

Δυο σπήλαια στην κατώτερη περιφέρεια του χειμάρρου Χαράρ (Ασκητήρια)

Τα δυο σπήλαια που ήρθαν στο φως κοντά στον Ιορδάνη είχαν λαξευτεί στην ανώτερη επιφάνεια των ασβεστολιθικών βράχων, που δέσποζαν πάνω από την περιοχή με πυκνή βλάστηση από θάμνους tamarix και από δέντρα. Τα σπήλαια βρίσκονταν σε απόσταση 300 μ. ανατολικά του Ιορδάνη (Χάρτης 2 και πίνακας 15 Α).

Η τοποθεσία που επιλέχθηκε για τα δυο σπήλαια ανταποκρινόταν στις ανάγκες επιβίωσης και λατρείας των μοναχών. Τα σκάλισαν μοναχοί που είχαν καταφύγει εκεί στην κρημνώδη πλαγιά των ιζηματογενών πετρωμάτων. Από εκεί είχαν τη δυνατότητα να ατενίζουν όλη την γύρω περιοχή και κυρίως τον Ιορδάνη και το όρος των Ελαιών. Επιπροσθέτως, οι μοναχοί προσπαθούσαν να αποφεύγουν τις πλημμύρες του ποταμού κατά την χειμερινή και εαρινή περίοδο και να διασφαλίσουν την σωματική τους ακεραιότητα από τις απειλές που περιελάμβανε η ζωή στην άγρια φύση, όπως για παράδειγμα από την απειλή των λιονταριών. Μερικά από αυτά τα ζώα αναπαρίστανται στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβάς και αναφέρονται σε βίους αγίων που έζησαν στην έρημο του Ιορδάνη.

Η αναλυτική μελέτη των σπηλαιών της περιοχής κατάδειξε την ύπαρξη ενός ιδιαίτερου τύπου σπηλαιίου, του τεχνητού σπηλαιίου, λαξευμένου στο βράχο από τους μοναχούς κατά την πρώτοβυζαντινή περίοδο.

Το πρώτο σπήλαιο

Το σπήλαιο έχει διαστάσεις 5 μ. από τα ανατολικά προς τα δυτικά και 4 μ. από τα βόρεια προς τα νότια, με μέσο όρο ύψους 1,80-2 μ. Το εσωτερικό του χωρίζεται σε δυο χώρους, η πρόσβαση για τους οποίους γίνεται από την είσοδο (Σχέδιο 12).

Η κύρια είσοδος από ασβεστόλιθο έχει ύψος 1,70 μ. και πλάτος 1,20 μ. Στο εσωτερικό του σπηλαιίου και στα δεξιά της εισόδου βρίσκεται ένα χαμηλό θρανίο, διαστάσεων 2 x 0,40 μ., λαξευμένο στο φυσικό πέτρωμα και χρησιμοποιούμενο μάλλον ως κάθισμα και κλίνη. Ο ανατολικός τοίχος της εισόδου (0,90 x 0,80 μ.) είχε λαξευθεί έτσι ώστε να παρουσιάζει αψιδοειδές σχήμα (Πίνακας 16 Α). Ο πρώτος μεγάλος χώρος είναι ο χώρος διαμονής, με πρόσβαση μέσω μιας θύρας στη νότια πλευρά. Το δωμάτιο έχει μήκος 2,5 μ. και πλάτος 2 μ. Είναι σχεδόν τετράγωνο, με δάπεδο από λευκή άμμο και η οροφή είναι κτισμένη από ασβεστόλιθο. Στην ανατολική πλευρά του υπάρχουν δυο κόγχες, ίσως για

την τοποθέτηση λύχνων. Η πρώτη έχει μήκος 0,70 μ. και πλάτος 0,30 μ. Η δεύτερη κόγχη βρίσκεται στη βόρεια πλευρά, με μήκος 0,60 μ και πλάτος 0,35 μ.

Ο δεύτερος χώρος είναι χώρος προσευχής. Η πρόσβαση γίνεται μέσω μιας θύρας στη βόρεια του πλευρά. Ο χώρος αυτός έχει μήκος 1,80 μ. και πλάτος 1,20 μ. Καθίσταται προφανές πως το δωμάτιο προσευχής καταλάμβανε τα ενδότερα του σπηλαίου. Και σε αυτό το δωμάτιο βρίσκονται δυο κόγχες. Η πρώτη βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και έχει μήκος 0,40 μ. και πλάτος 0,20 μ., ενώ η δεύτερη βρίσκεται στην ανατολική πλευρά και έχει μήκος 0,85 μ. και πλάτος 0,30 μ. – ουσιαστικά πρόκειται για το εκκλησάκι της σκήτης. Ανοίγματα για τα παράθυρα είχαν λαξευτεί στον ασβεστολιθικό βράχο. Τα παράθυρα και οι μικρές εσοχές για τους λύχνους βρέθηκαν στο δωμάτιο διαμονής και στην αίθουσα προσευχής. Ακόμα περισσότερο φως για την αίθουσα προσευχής ερχόταν μέσα από τα ανοίγματα στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας. Η διάταξη των θυρών και των παραθύρων εξασφάλιζε τον απαραίτητο αερισμό και φωτισμό των σπηλαίων αυτών.¹⁸⁷

Το δεύτερο σπήλαιο

Το δεύτερο σπήλαιο βρισκόταν περίπου στα βόρεια του πρώτου σπηλαίου και στο ίδιο επίπεδο με αυτό. Είχε διαστάσεις 5,20 μ. από βορρά προς νότο και 2,70 μ. από ανατολή προς δύση και αποτελούνταν από δυο χώρους με μια είσοδο. Η είσοδος του σπηλαίου, με διαστάσεις 2,50 μ. μήκος και 1 μ. πλάτος, βλέπει προς τον Ιορδάνη (Πίνακας 15 Β).

Η είσοδος οδηγεί στους δυο χώρους και στην αψίδα του Ιερού αίθουσα που είναι λαξευμένη στην ανατολική πλευρά του σπηλαίου. Ο πρώτος χώρος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του σπηλαίου και είναι σχεδόν ορθογώνιος - η είσοδος του βρίσκεται στη δεξιά πλευρά του δωματίου και έχει πλάτος 1 μ. και ύψος 1,60 μ. Ο νότιος τοίχος του έχει λαξευθεί σε αψιδοειδές σχήμα. Ο χώρος αυτός έχει μήκος 1,30 μ. και πλάτος 1,10 μ. Υπάρχουν επίσης πολλές φυσικές ρωγμές στη βραχώδη οροφή και στο δάπεδο λόγω διαβρώσεων και σεισμών. Ο δεύτερος χώρος βρίσκεται νοτίως της εισόδου. Η θύρα του δωματίου έχει πλάτος 1 μ. και ύψος 1 μ. Το ίδιο το δωμάτιο έχει μήκος 1,60 μ. και 1,10 μ. πλάτος.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Waheeb 2001G, 3-10.

¹⁸⁸ Ο.π., 11-14.

Τα δυο σπήλαια βρίσκονταν σε ύψος 10 μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους προκειμένου να διευκολύνουν την κάθοδό τους, οι μοναχοί λάξευσαν πολλές βαθμίδες στον φυσικό βράχο, οι οποίες όμως δεν σώζονται σήμερα. Οι μοναχοί ίσως ανέβαιναν στις σπηλιές τους χρησιμοποιώντας μια σχοϊνίνη ή ξύλινη σκάλα. Καθώς το ξύλο αφθονούσε στον χείμαρρο Χαράρ και ήταν συγκεντρωμένο στις όχθες του Ιορδάνη, ήταν εύκολο το έργο όσων ήθελαν να κατασκευάσουν σκάλες, παράθυρα και θύρες για τα σπήλαια.¹⁸⁹

Το επονομαζόμενο οικοδόμημα της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας (Χάρτης 2 και σχέδιο 13)

Βρίσκεται στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη. Η θέση εντοπίστηκε 50 μ. ανατολικά του ποταμού και περιβαλλόταν από θάμνους γένους *tamarix*. Το κτίσμα περικλείεται από τους ασβεστολιθικούς βράχους, με τα δυο σπήλαιά τους στα ανατολικά, τον Ιορδάνη στα δυτικά και με τα πασίγνωστα ίχνη των Ναών κοντά στον Ιορδάνη περίπου 100 μ. προς τα νότια (Πίνακας 16 Β).

Η ανασκαφή έφερε στο φως δυο δωμάτια του 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ. και δυο περαιτέρω δωμάτια που αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες, πιθανότατα στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου. Το κτίσμα βρισκόταν σε επίπεδο έδαφος, 375 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Δωμάτιο 1

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ανακαλυφθέντος οικοδομήματος. Έχει τετράγωνο σχήμα, διαστάσεων 5,55 x 6,10 μ. και ήταν κτισμένο από καλοσηματισμένους λαξευμένους αμμόλιθους. Η θύρα, πλάτους 1 μ., είχε διανοιχθεί στο νότιο τοίχο.¹⁹⁰

Δωμάτιο 2

Το δεύτερο δωμάτιο είναι παρακείμενο στο πρώτο. Ο δυτικός τοίχος του, που προφανώς αποτελεί προσθήκη μεταγενέστερης περιόδου, χρησιμοποιήθηκε ως διαχωριστικό μεταξύ των δυο δωματίων. Το τετράγωνο αυτό δωμάτιο έχει διαστάσεις 5,55 x 6,10 μ. Οι τοίχοι του είχαν κτιστεί από καλοσηματισμένους λαξευμένους αμμόλιθους.¹⁹¹ Η θύρα έχει πλάτος 1 μ.¹⁹²

¹⁸⁹ Waheeb 2001C, 5.

¹⁹⁰ Waheeb 2001H, 4.

¹⁹¹ Waheeb 2002A, 17.

¹⁹² Waheeb 2001H, 5.

Τα δυο αυτά δωμάτια, που αρχικά συνδέονταν, επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την Οθωμανική περίοδο. Σε αυτά προστέθηκαν άλλα δυο ορθογώνια δωμάτια στην ανατολική πλευρά του κτίσματος κατά την περίοδο αυτή.¹⁹³

Δωμάτιο 3

Αυτό το τρίτο δωμάτιο έχει διαστάσεις 6 x 3,30 μ. Ήταν κτισμένο από τοπικούς λίθους και μικρούς δόμους λαξευμένου αμμόλιθου. Μια μικρή κατασκευή, διαστάσεων 1,85 x 1,65 μ. που εντοπίστηκε στη δυτική γωνία του δωματίου, αποτελούσε πιθανότατα μικρό αποθηκευτικό χώρο.¹⁹⁴

Δωμάτιο 4

Το τέταρτο δωμάτιο έχει διαστάσεις 9 x 4,90 μ. και είχε κτιστεί από τοπικούς λίθους και μικρούς δόμους λαξευμένου αμμόλιθου. Βρίσκεται βορειώς των τριών προαναφερθέντων δωματίων. Στη νοτιοδυτική του γωνία βρέθηκε μια μικρή τετράγωνη κατασκευή, διαστάσεων 1 x 1,20 μ. που χρησίμευε προφανώς για εστία, καθώς βρέθηκαν κομμάτια κάρβουνου κατά την ανασκαφή. Είναι πιθανό αυτό το κτίσμα να χρησιμοποιούνταν ως αυλή.

Τα δωμάτια, που κατασκευάστηκαν στη συνέχεια κατά την Οθωμανική περίοδο, ίσως εντάσσονται στο ευρύτερο σύστημα ασφαλείας που εφαρμόζαν οι Οθωμανοί σε αυτή την περιοχή, καθώς βρίσκονταν κοντά σε πολλά περάσματα στρατηγικής σημασίας κατά μήκος του Ιορδάνη.

Τα δωμάτια της Βυζαντινής περιόδου είχαν επισκευαστεί και επεκταθεί κατά την Οθωμανική περίοδο, με τη χρήση λίθων που είχαν κλαπεί από τους κοντινούς Βυζαντινούς ναούς. Βρέθηκαν πολυάριθμα μαρμάρινα μέλη προερχόμενα από τους Ναούς κοντά στον Ιορδάνη σε δεύτερη χρήση στην είσοδο και τους τοίχους των δυο δωματίων. Επιπροσθέτως, βρέθηκαν και άλλα μέλη σε δεύτερη χρήση στην τοιχοποιία της Οθωμανικής περιόδου. Αυτό το γεγονός υποδηλώνει συνεχή καταστροφή των Ναών που βρίσκονται κοντά στον Ιορδάνη, ακόμα και κατά την Οθωμανική περίοδο, και στη συνέχεια λόγω υπερχειλίσεων του ποταμού. Η επιφανειακή έρευνα, που διεξήχθη το 1999, αποκάλυψε την παρουσία μικρής ποσότητας βυζαντινής κεραμεικής αναμεμιγμένης με θραύσματα σύγχρονης κεραμεικής και σωρούς λίθων και άμμου στην

¹⁹³ Waheeb 2002A, 17.

¹⁹⁴ Waheeb 2001H, 5.

επιφάνεια του οικοδομήματος, τα οποία αποτελούσαν υπολείμματα πρόσφατων δραστηριοτήτων του Ιορδανικού στρατού.¹⁹⁵

Ένας από τους στόχους που θέτει η ανασκαφή της θέσης αυτής είναι η μελέτη της σχέσης που μπορεί να υπήρξε ανάμεσα στα αρχικά δυο δωμάτια και το βίο της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, μιας πρώην αμαρτωλής που εγκατέλειψε τον έκλυτο βίο κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής της στην Ιερουσαλήμ, για να γίνει στη συνέχεια πρότυπο μετανοίας. Πέρασε στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη και έζησε τα υπόλοιπα 47 χρόνια της ζωής της μόνη, με προσευχή και νηστεία στην έρημο του Ιορδάνη, εκεί όπου μπορούσε να βρίσκεται πιο κοντά στον Θεό.¹⁹⁶ Τα δωμάτια αυτά απέδωσε στην Οσία Μαρία την Αιγυπτία ο Γάλλος μελετητής Abel, ο οποίος ταύτισε τέσσερις αρχαιολογικές θέσεις κατά την επίσκεψή του στον χείμαρρο Χαράρ. Από αυτές η τρίτη θέση συνδέθηκε με τα υπολείμματα ενός παλαιού οικοδομήματος κτισμένου πάνω σε παλαιότερα οικοδομικά λείψανα, το οποίο ο πατήρ Abel ταύτισε με την Οσία Μαρία την Αιγυπτία. Ο ίδιος εντόπισε και τρεις κίονες πεσμένους στο έδαφος.¹⁹⁷

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Abel υποστήριξε πως είτε η Οσία Μαρία η Αιγυπτία χρησιμοποιούσε η ίδια τα δωμάτια, είτε κτίστηκαν μετά το θάνατό της κατά τη Βυζαντινή περίοδο σε ανάμνηση του χώρου, όπου πιστευόταν πως έζησε και ετάφη.

Χάρη στα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήρθαν στο φως, μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να συμπεράνουμε πως το οικοδόμημα είχε ανεγερθεί κατά τη Βυζαντινή περίοδο και κατεστράφη από το σεισμό του 363 μ.Χ. και πλημμύρες του Ιορδάνη κατά την Γσπερη Βυζαντινή περίοδο. Κατά τον 19^ο αιώνα ο χώρος αυτός ξανακτίστηκε και χρησιμοποιήθηκε από νομάδες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή.¹⁹⁸

3. Tell El-Kharrar

Η θέση βρίσκεται περίπου 350 μ. κάτω από το επίπεδο της θάλασσας, με συντεταγμένες των Παλαιστινιακών εδαφών: Ανατολικά 742049; Βόρεια 3522412 (Χάρτες 2 και 3).

---

¹⁹⁵ Waheeb 2002A, 18

¹⁹⁶ Ward 1987, 45.

¹⁹⁷ Abel 1932, 236-237.

¹⁹⁸ Waheeb 2002A, 17-18.

Το Tell El-Kharrar περιβάλλεται στα βόρεια, ανατολικά και νότια από τον χειμάρρο Χαράρ και στα δυτικά από τον Ιορδάνη. Στα βόρεια και ανατολικά του Tell τα τελευταία χρόνια συναντάμε στρατιωτικές εγκαταστάσεις, οχυρά και παρατηρητήρια.¹⁹⁹

Το Tell El-Kharrar είναι ένας μικρός, χαμηλός λόφος στη νοτιοανατολική πλευρά του χειμάρρου Χαράρ.²⁰⁰ Βρίσκεται στα ανατολικά του χωριού El-Kuffrein μεταξύ των χειμάρρων Nimrin και Gharaba στη νότια περιφέρεια Shuneh – της επαρχίας Es-Salt. Η νοτιοανατολική πλευρά του χειμάρρου Χαράρ περιβάλλεται από λόφους,²⁰¹ ενώ φοίνικες, θάμνοι, καλαμιές, και μια ενεργή πηγή περιβάλλουν το χώρο από τα βόρεια, τα ανατολικά και τα δυτικά.²⁰²

Η βόρεια περιοχή του Tell El-Kharrar αποτελείται από λευκή ασβεστολιθική μάργα, αναμεμιγμένη με καστανέρυθρο χρώμα στα ανώτερα επίπεδα. Η ανατολική, δυτική και βόρεια πλευρά του Tell παρουσιάζουν απότομη κλίση προς την πλαγιά του χειμάρρου, που ρέει για δυο χιλιόμετρα περίπου (1,2 μίλια) προς τα δυτικά, για να συναντήσει στη συνέχεια τον Ιορδάνη, όπου τοποθετείται παραδοσιακά η θέση της Βάπτισης. Επομένως οι όχθες του χειμάρρου Χαράρ, κυρίως η νότια όχθη, διαμορφώνουν μια φυσική οδό από το ίδιο το Tell προς τον Ιορδάνη.²⁰³

Ο λόφος κατοικούνταν κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο. Συστηματικές ανασκαφές στον χώρο αποκάλυψαν την παρουσία τριών ναών, τριών σπηλαίων και τριών δεξαμενών, μιας στέρνας, πηγαδιών και συστημάτων ύδρευσης με ένα προστατευτικό τείχος να περιβάλλει το λόφο. Από την Βυζαντινή περίοδο, χρησιμοποιήθηκαν δυο εισοδοί για την πρόσβαση στο χώρο, από τα νότια και τα δυτικά. Αργότερα, μεταξύ του 12^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, στην κορυφή του λόφου και την γύρω περιοχή ασκήτευαν Ελληνορθόδοξοι μοναχοί²⁰⁴ (Σχέδιο 14, πίνακες 17 και 18).

Το προστατευτικό τείχος

Κτίστηκε από ακατέργαστους αμμόλιθους μεσαίου μεγέθους, αναμεμιγμένους και στερεωμένους με φαιό ασβεστοκονίαμα. Μερικές φορές, το κενό μεταξύ του τείχους και του λόφου καλυπτόταν από συνδυασμό ασβεστοκονιάματος και μικρών τοπικών λίθων.

¹⁹⁹ Disi *et al* 2001, 4-11.

²⁰⁰ Egan and Bikai 1999, 514.

²⁰¹ Waheeb 2000A, 2.

²⁰² Waheeb 2000B, 1.

²⁰³ Waheeb 1998B, 1.

²⁰⁴ Waheeb 1998A, 1.

Οι λίθοι των ανώτερων σειρών έχουν ήδη καταρρεύσει και πολυάριθμοι λίθοι τοπικής προέλευση βρέθηκαν να έχουν κατακυλήσει προς το φαράγγι (Σχέδιο 15).

Η συστηματική διάβρωση είχε απομακρύνει μέρος του τείχους θεμελίωσης, ειδικά στην βόρεια και τη νότια πλευρά. Το τείχος αυτό περιβάλλει το Tell από τη βόρεια, δυτική και ανατολική του πλευρά. Οι προεκτάσεις του περιβάλλουν το βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο και το νότιο ναό (αψιδωτός ναός) που βρίσκονται στα νότια του λόφου. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως μέρος του υδραγωγείου, κτισμένου από μικρές κροκάλες, κάτω από το τείχος. Το υδραγωγείο αυτό μετέφερε το νερό από το εξωτερικό στο εσωτερικό του Tell.²⁰⁵

Κατά συνέπεια το τείχος είχε κτιστεί για να προστατεύει τα κτίσματα που βρίσκονταν στην κορυφή και στο μέσο των πλαγιών του Tell. Επιπλέον, τα όστρακα που ήρθαν στο φως από την ανασκαφή του τείχους χρονολογούνται στην Γστερη Βυζαντινή περίοδο, επομένως συνδέονται πιθανώς με την ανέγερση των κτισμάτων του Tell.²⁰⁶

Η είσοδος στο Tell

Βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά και έχει την μορφή μιας πύλης με τρεις αψίδες, πλάτους περίπου 2-3 μ. Στη θέση τους βρίσκονται ακόμα οι τρεις βάσεις των αψίδων. Η πύλη αυτή οδηγεί στις δεξαμενές αποθήκευσης νερού και στη συνέχεια στους ναούς που βρίσκονται στο Tell.²⁰⁷

Ο ναός του Σπηλαίου (Δυτικός Ναός)

Ο ναός βρίσκεται στη δυτική πλευρά του Tell, έχει διαστάσεις 13 μ. από ανατολή προς δύση και 13 μ. από βορρά προς νότο, και προσανατολισμό προς τα ανατολικά.²⁰⁸ (Σχέδιο 16).

Από το ναό διασώθηκε η αψίδα λαξευμένη στον φυσικό βράχο κάτω από την βορειοδυτική δεξαμενή, η οποία ήταν καλοφτιαγμένη και διέθετε κόγχες για λύχνους λαδιού στη νότια και την ανατολική της πλευρά.²⁰⁹ Η αψίδα έχει διαστάσεις 2,80 x 2,50

²⁰⁵ Waheeb 1999A, 1.

²⁰⁶ Waheeb 1999B, 553.

²⁰⁷ Waheeb 1998C, 15.

²⁰⁸ Waheeb 2001, 10.

²⁰⁹ Waheeb 1999C, 26-27.

μ. και ύψος 1,90 μ., με μια ελαφρά κλίση προς τα δεξιά. Είναι ημικυκλική, με δάπεδο υπερυψωμένο κατά 0,25 μ. σε σχέση με το κυρίως δάπεδο του ναού²¹⁰ (Πίνακας 19 Α).

Στόν κυρίως ναό βρέθηκαν τέσσερις τετράγωνες βάσεις που στήριζαν τα τόξα, τα οποία έφεραν την οροφή. Οι βάσεις έχουν διαστάσεις 0,60 x 0,60 μ. και ύψος 0,50 μ., είναι κατασκευασμένες από λαξευμένο αμμόλιθο και χωρίζουν το κεντρικό από τα δυο πλευρικά κλίτη.²¹¹ Το μεσαίο κλίτος έχει διαστάσεις 7 x 3,5 μ.,²¹² ενώ το δάπεδό του είναι καλυμμένο με ψηφιδωτό διάκοσμο, από τον οποίο διακρίνονται ίχνη σταυρών. Το δάπεδο έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό λόγω της κατάρρευσης της οροφής, που επήλθε πιθανώς από σεισμούς²¹³ (Σχέδιο 15).

Κάτω από το επίπεδο του δαπέδου ήρθε στο φως αγωγός νερού λαξευμένος στον φυσικό ασβεστόλιθο και καλυμμένος με ασβεστοκονίαμα, προφανώς Βυζαντινής περιόδου (Σχέδιο 15). Ο αγωγός αυτός ξεκινά από το σκαλοπάτι που οδηγεί στην αψίδα (σπήλαιο) και δημιουργεί καμύκλη κάτω από το προστατευτικό τείχος ώστε να επιτρέπει στο νερό να πέφτει στον χείμαρρο (Πίνακας 19 Β). Ίσως το νερό να διοχετευόταν στον αγωγό αυτό από την δεξαμενή που κτίστηκε πάνω από το σπήλαιο, κατά την περίοδο ανέγερσης του ναού.²¹⁴ Η οροφή, το σύστημα των τόξων και η θύρα κατέρρευσαν από σεισμό. Τα όστρακα που βρέθηκαν παραπέμπουν στην Γστερη Βυζαντινή περίοδο. Λογικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως στο σπήλαιο της προγενέστερης περιόδου προστέθηκε στη συνέχεια η αψίδα για να λειτουργήσει ως ναός.²¹⁵ Πολλές φυσικές ρωγμές και σχισμές στο εσωτερικό του σπηλαίου ίσως προήλθαν από διάβρωση.

Θεωρώ πως το σπήλαιο αυτό χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως ναός-σπήλαιο με ημικυκλικό σχήμα.

Ο βόρειος ναός (ναός Ρητορίου)

Ο ναός αυτός είναι κτισμένος από οπτόπλινθους επικαλυμμένους με κονίαμα πάνω σε θεμέλια από λαξευμένους λίθους. Ο νότιος τοίχος σώζεται μέχρι την έβδομη σειρά των δόμων. Ο βόρειος τοίχος ακουμπούσε στο φυσικό βράχο.²¹⁶ Η εσωτερική πλευρά

²¹⁰ Waheeb 2001, 11.

²¹¹ Waheeb 1998C, 12.

²¹² Waheeb 2001, 11.

²¹³ Waheeb 1997A, 9.

²¹⁴ Waheeb 2001, 11.

²¹⁵ Waheeb 1999D, 5.

²¹⁶ Waheeb 2001, 6.

των τοίχων είχε επικαλυφθεί από ένα λείο στρώμα λευκού ασβεστοκονιάματος ²¹⁷ (Σχέδιο 14).

Ο ναός αποτελείται από δυο τμήματα : το χώρο του Ιερού, με διαστάσεις 4,20 x 4,15 μ. και το κεντρικό κλίτος, ορθογωνίου σχήματος, με διαστάσεις 9,4 x 4,15 μ.²¹⁸ (Πίνακας 20 Α).

Ο ναός έχει δυο εισόδους, η μια βρίσκεται στον βόρειο τοίχο και έχει πλάτος 0,70 μ., ενώ η άλλη βρίσκεται στη δυτική πλευρά και έχει πλάτος 3 μ.²¹⁹ Υπάρχει μια βαθμίδα (ύψους 0,25 μ.) που χωρίζει τον χώρο του Ιερού από το κλίτος. Το δάπεδο του Ιερού είναι στρωμένο με πολύχρωμο ψηφιδωτό, διαστάσεων 3,10 x 3,10 μ., που φέρει γεωμετρικό διάκοσμο με σταυρούς, που αποτελούνται από ψηφίδες λευκές, ερυθρές και μαύρες.²²⁰ Στο κέντρο του δαπέδου δεσπόζει μια ακέραια σωζόμενη ελληνική επιγραφή, διαστάσεων 1,60 x 1,10 μ., αποτελούμενη από πέντε στίχους, η οποία έχει ως εξής:

“Τῆς Χάρι(τος) συνηργιάσε(ης) Χ(ριστο)ῦ τοῦ Θε(ο)ῦ ἡμ(ῶν). Ἐπὶ Ῥητωρίου τοῦ θεοφί(εστάτου) πρεσβ(υτέρου) κ(αί) ἡγ(ουμένου) γέγον(εν) τὸ πᾶν ἔργ(ον) τῆς μονῆς. Δόη αὐτῷ ἔλεος ὁ Θε(ός) ὁ Σ(ωτ)ήρ.”

Η επιγραφή αποτελείται από μαύρες ψηφίδες και περικλείεται από ένα μαύρο ορθογώνιο πλαίσιο. Ανατολικά της επιγραφής βρίσκεται ένας ορθογώνιος επίπεδος μαύρος λίθος,²²¹ που ίσως προσδιορίζει τη θέση της αγίας τράπεζας.

Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους καλυπτόταν από ένα χρωματιστό ψηφιδωτό με πλαίσιο, στο δάπεδο παρατηρούμε γεωμετρικά σχέδια, ²²² κοσμούνται με σύμπλεγμα ρόμβων. Κάθε μία από αυτές τις διαγωνίους σχηματίζεται από τέσσερις σειρές ψηφίδων, εκ των οποίων οι δυο εσωτερικές είναι ερυθρές και οι δυο εξωτερικές μαύρες. Στο κέντρο κάθε ρόμβου υπάρχει μικρός σταυρός. Το πλαίσιο στο σημείο ένωσης του τοίχου με το δάπεδο αποτελούνται από εξωτερικά μοτίβο σε φαιό, πορτοκαλί και κόκκινο χρώμα που περιέβαλε “*Ηράκλεια ἄμματα*” *ιδίων χρωμάτων* ²²³ (Πίνακας 20Β). Παρόμοιο διακοσμητικό μοτίβο παρατηρούμε και στο ψηφιδωτό δάπεδο των Λουτρών του Πλάκκου στα Γέρασα, στο δωμάτιο Α 51, που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι.

²¹⁷ Waheeb 2000C, 2.

²¹⁸ Waheeb 1999B, 555.

²¹⁹ Waheeb 2001A, 48.

²²⁰ Waheeb 2001, 6.

²²¹ Waheeb 2001, 6.

²²² Waheeb 1999B, 556.

²²³ Waheeb 2001, 7. Το “*Ηράκλειο ἄμμα*” συνίσταται σε έναν διπλό κόμπος, που αποτελείται από δυο ταινίες οι οποίες πλέκονται μεταξύ τους, έτσι ώστε μέρος της μιας να περνάει κάτω και η άλλη πάνω από τα άκρα της αντίθετης ταινίας.

(454/5 μΧ).²²⁴ Ένα άλλο απαντά στο κεντρικό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου σε εκκλησία του Khirbet El-Beiyudat (στο κατώτερο τμήμα της κοιλάδας του Ιορδάνου), που χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.²²⁵ Τέλος ανάλογο μοτίβο συναντάμε στο ψηφιδωτό δάπεδο μεταξύ του βαπτιστηρίου και του νεκρικού παρεκκλησίου της πόλης των Γεράσων, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ.²²⁶

Βρέθηκαν επίσης οι βάσεις έξι κιόνων από λαξευμένο αμμόλιθο (0,50 ύψος x 0,50 μ. πλάτος), τρεις σε κάθε πλευρά του κεντρικού κλίτους, που είχαν σχεδιαστεί για να συγκρατούν την οροφή.²²⁷ Τμήμα άλλου ψηφιδωτού δαπέδου διασώθηκε στη δεξιά πλευρά του κλίτους κοντά στη δυτική θύρα, με διαστάσεις 2,10 x 2,10 μ. και με διάκοσμο από γεωμετρικά θέματα και σταυρούς. Δεν βρέθηκαν κεραμίδια της στέγης, επομένως η οροφή ίσως αποτελούνταν από ξύλινες δοκούς που έχουν αποσυντεθεί.²²⁸ Τα όστρακα, που ήρθαν στο φως, χρονολογούνται μεταξύ του 4^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ.²²⁹

Η επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο αναφέρει ότι η μονή κτίστηκε επί των ημερών του πρεσβυτέρου και ηγουμένου Ρητορίου.

Τα άλλα κτίσματα μέσα στο βόρειο ναό

- Ο λάκκος: Ο λάκκος βρίσκεται στα βορειοδυτικά του Tell κοντά στο προστατευτικό τείχος και στα δυτικά του ναού. Είναι ορθογωνίου σχήματος, με διαστάσεις 1,85 x 2,10 μ. και με βάθος 1,20 μ. Είναι κτισμένος από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους καλυμμένους με κονίαμα. Πιθανόν να χρησίμευε ως αποθήκη.²³⁰

- Τα κελιά των μοναχών: Η βόρεια είσοδος του ναού οδηγεί στα κελιά που χρησιμοποιούνταν από τους μοναχούς που ζούσαν στην Μονή. Ο χώρος έχει διαστάσεις 6 x 2,5 μ. Είναι κτισμένος από πλίθρες καλυμμένες με κονίαμα και το δάπεδο της εισόδου είναι φιλοτεχνημένο από μαύρο λίθο.

Ένα ορθογώνιο δωμάτιο, διαστάσεων 4,20 x 2,30 μ., αριστερά από τη βόρεια είσοδο, διατηρείται μέχρι σήμερα σε καλή κατάσταση. Το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου του, κυρίως η βόρεια πλευρά του, αποτελείται από ακατέργαστους λίθους, ωστόσο τα άλλα του τμήματα είχαν στρωθεί με λευκό ψηφιδωτό, το οποίο καταστράφηκε στη συνέχεια.

²²⁴ Kraepling 1938, 265-266.

²²⁵ Hizmi 1993, 158.

²²⁶ Piccirillo 1993, 40.

²²⁷ Waheeb 2000C, 2.

²²⁸ Waheeb 2001A, 49.

²²⁹ Waheeb 2000C, 2.

²³⁰ Waheeb 2001, 10.

Χρονολογείται πιθανά στη Ρωμαϊκή περίοδο. Αυτό το δωμάτιο είχε είσοδο πλάτους 1,20 μ. και μπορεί να οδηγούσε σε άλλα δωμάτια το θέμα αυτό ωστόσο παραμένει αδιευκρίνιστο.²³¹

- Η κοιλότητα: Βρίσκεται κοντά στη δυτική θύρα του ναού. Αποτελούσε μια ημι-ορθογώνια λάξευση στον ασβεστώδη βράχο: οι διαστάσεις της ήταν 0,54 x 0,29 x 0,50 μ., ξεκινώντας από τον βορρά. Μια λευκή ορθογώνια πλάκα, διαστάσεων 0,58 x 0,43 x 0,10 μ. χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια πλάκα (Σχέδιο 15).

Το βάθος της κοιλότητας ποίκιλλε: ήταν 0,21 μ. στην ανατολική και 0,15 μ. στη δυτική πλευρά. Στη βόρεια πλευρά της βρέθηκε μέρος δυο οστών λεκάνης, πιθανότατα προβάτου ή αίγας, μαζί με ένα ανθρώπινο κρανίο που ανήκε σε άνδρα μεταξύ 21 και 25 ετών. Προφανώς το κρανίο τοποθετήθηκε ηθελημένα στην κοιλότητα, πράγμα που φαίνεται από τη θέση του.

Η εγγύτητα της κοιλότητας με το ναό και η παρουσία ραφών στο κρανίο σε σχήμα σταυρού, ίσως υποδηλώνουν τη χρήση του χώρου ως *sacrarium*. Το κρανίο πιθανώς εντάσσεται στα κατάλοιπα προγενέστερων ιερών λειψάνων του ναού.²³²

Το βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο

Στη βορειοδυτική γωνία του Tell είναι κτισμένη μια μικρή τετράγωνη εξέδρα με ψηφιδωτό δάπεδο. Ο εξωτερικός τείχος του Tell αποτέλεσε το δυτικό όριο του ψηφιδωτού δαπέδου,²³³ διαστάσεων 5 x 5,40 μ., με τα θεμέλια του κτιρίου να έχουν κατασκευαστεί από ακατέργαστο λίθο. Το οικοδόμημα έχει κτισθεί από τοπικό λίθο, σώζεται σε ύψος 0,20-0,50 μ., ενώ το πλάτος των τοίχων δεν ξεπερνά τα 0,70 μ.,²³⁴ (Σχέδια 14 και 15).

Ό,τι απομένει στον χώρο είναι το χρωματιστό ψηφιδωτό δάπεδο, διακοσμημένο με φυτικά μοτίβα, το οποίο σώζεται σε κακή κατάσταση λόγω των φυσικών παραγόντων διάβρωσης²³⁵ (Πίνακας 23Α). Παρόμοιο ψηφιδωτό δάπεδο με παρεμφερή διακοσμητικά θέματα συναντάμε στο νότιο κλίτος του ναού *Huwara* στα ανατολικά της πόλης *Irbid*, που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα.²³⁶ Ανάλογο ψηφιδωτό δάπεδο

²³¹ Waheeb 2001B, 10-11.

²³² Nabulsi 1998, 1-9.

²³³ Waheeb 2000C, 3.

²³⁴ Waheeb 2001, 15.

²³⁵ Waheeb 1999B, 556.

²³⁶ Krasineh and Al-Zibda 1998, 22.

βρέθηκε και στο ναό των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στα Γέρασα, στο βόρειο κλίτος και στα ανατολικά και δυτικά άκρα του.²³⁷

Από την εξέδρα αυτή δυστυχώς σήμερα σώζονται κατά χώραν μόνο οι θεμελιώσεις. Η λειτουργία αυτού του οικοδομήματος μάλλον πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση προς τους παρακείμενους ναούς.²³⁸

Ο νότιος ναός του Tell El-Kharrar (Αψιδωτός ναός) (Σχέδιο 14 και πίνακας 21)

Ο ναός βρίσκεται νοτίως του Tell.²³⁹ Το σχήμα του είναι ορθογώνιο, διαστάσεων 13,50 x 9 μ. Πολλά μέρη του ναού έχουν καταστραφεί, όπως η αψίδα, ενώ ένα μικρό μέρος σώζεται από τις ανώτερες σειρές της τοιχοπίας και από το δάπεδο.²⁴⁰ Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, που ήρθαν στο φως, είχαν κτιστεί από λαξευμένα κομμάτια αμμόλιθου. Το πλάτος του εναπομείναντος τοίχου είναι 0,60 μ.²⁴¹ Ο ναός αποτελούνταν από τρία τόξα που στήριζαν τη στέγη.²⁴² Τα δυο τόξα βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά και το τρίτο στη δυτική. Ίσως η σκεπή καλυπτόταν με κεράμους, που βρέθηκαν διάσπαρτοι σε διαφορετικά σημεία της περιοχής²⁴³ (Πίνακας 22 Α). Η αυλή αποκαλύφθηκε τμηματικά κοντά στη βορειοδυτική γωνία του κτίσματος και έχει διαστάσεις 8,60 μ. προς Βορρά και 4,50 μ. προς Ανατολάς. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,15-0,20 μ. Σώζονται μόνο τα υπολείμματα της αυλής, που αποτελούνταν από μικρούς ακατέργαστους λίθους ασβεστόλιθου οι οποίοι παραμένουν στη θέση τους. Είναι πιθανό ότι οι μοναχοί και οι προσκυνητές σταματούσαν εκεί για να αναπαιθούν, καθώς βρισκόμαστε κοντά στην κύρια είσοδο, αλλά και στις δεξαμενές και το πηγάδι του Tell.²⁴⁴ Είναι δύσκολο σήμερα να εντοπίσουμε την είσοδο του ναού, αλλά από τη θέση της αυλής μπορούμε να υποθέσουμε πως η θύρα βρισκόταν πιθανώς στον βόρειο τοίχο και ειδικότερα στη βορειοδυτική γωνία απέναντι από το Tell El-Kharrar.²⁴⁵

Το χρωματιστό ψηφιδωτό δάπεδο αυτού του κτιρίου έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό.²⁴⁶ Σώζεται κατά χώραν του μόνο ένα μικρό μέρος του ψηφιδωτού (διαστάσεων

²³⁷ Kraeling 1938, 246-248.

²³⁸ Waheeb 1999B, 556.

²³⁹ Waheeb 2001C, 3.

²⁴⁰ Waheeb 1998D, 594.

²⁴¹ Waheeb 2001, 3.

²⁴² Waheeb 1999D, 2.

²⁴³ Waheeb 2001, 4.

²⁴⁴ *Ο.π.*, 3.

²⁴⁵ Waheeb 1999D, 2.

²⁴⁶ Waheeb 1998D, 594.

1μ²) στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Στο δάπεδο παρατηρούμε γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα που εμπερικλείουν το σημείο του σταυρού.²⁴⁷ Τα ευρήματα, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές, χρονολογούν το κτίσμα μεταξύ του 4^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ.²⁴⁸ (Πίνακας 22 Β).

Το ψηφιδωτό δάπεδο του Ναού του πρεσβυτέρου και ηγουμένου Ρητορίου παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο του νότιου ναού. Έχουν παρόμοιο σχήμα, διάκοσμο, τεχνοτροπία και τοιχοποιία. Ίσως λοιπόν οι δυο ναοί να ανεγέρθηκαν κατά την ίδια περίοδο.

Το νότιο ψηφιδωτό δάπεδο

Νοτιώς του Tell και ανατολικά του Νοτίου ναού βρίσκεται ένα ορθογώνιο οικοδόμημα,²⁴⁹ διαστάσεων περίπου 11,75 x 7,30 μ.²⁵⁰ από ακατέργαστους τοπικούς λίθους, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του Tell El-Kharrar,²⁵¹ τα θεμέλια του οικοδομήματος έχουν κτισθεί από ακατέργαστο ασβεστόλιθο, και σήμερα σώζονται σε ύψος 0,10-0,70 μ. και σε πλάτος 0,50-0,80 μ.²⁵² (Σχέδια 14 και 17).

Το δάπεδο του κτίσματος βρισκόταν σε κακή κατάσταση ήδη από την Ύστερηβυζαντινή περίοδο,²⁵³ ενώ το απλό λευκό ψηφιδωτό που το κοσμούσε παραμορφώθηκε ελαφρά από τα υπολείμματα στάχτης που προέρχονταν κατά την τελική φάση καταστροφής του κτίσματος. Προφανώς από τις καμμένες δοκούς της στέγης²⁵⁴ (Πίνακας 23 Β). Τα ευρήματα, που ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφές, χρονολογούν το κτίσμα στην Ύστερη Ρωμαϊκή (3^ο αι. μ.Χ.) και την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η σύγχρονη αγροτική δραστηριότητα στην περιοχή προκάλεσε σημαντικές φθορές στο οικοδόμημα αυτό.²⁵⁵

Δυο δωμάτια μεσαίου μεγέθους εντοπίστηκαν παραπλεύρως της βορειοανατολικής γωνίας του νότιου ψηφιδωτού δαπέδου. Πιθανώς χρησίμευαν ως βοηθητικοί χώροι. Τα δάπεδα τους ήταν πλακοστρωμένα, ενώ για τους τοίχους χρησιμοποιήθηκαν τοπικοί λίθοι. Τα δάπεδα των δωματίων υπέστησαν σοβαρές καταστροφές κατά τη δημιουργία

²⁴⁷ Waheeb 1999C, 20.

²⁴⁸ Waheeb 2001C, 3.

²⁴⁹ Waheeb 1999D, 2.

²⁵⁰ Waheeb 1999B, 549.

²⁵¹ Waheeb 1999D, 2.

²⁵² Waheeb 2001, 13.

²⁵³ Waheeb 1998D, 594.

²⁵⁴ Waheeb 2000C, 4.

²⁵⁵ Waheeb 2001A, 47.

των αγωγών της Βυζαντινής περιόδου.²⁵⁶ Η κεραμεική, που ήρθε στο φως, χρονολογεί το πρώτο δωμάτιο μεταξύ 16^{ου} και 17^{ου} αι., ενώ το δεύτερο δωμάτιο χρονολογείται μεταξύ 13^{ου} και 18^{ου} αι.²⁵⁷ Οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποίησαν στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα την κορυφή του λόφου για την ταφή των νεκρών τους.²⁵⁸

Περαιτέρω ανασκαφές διεξήχθησαν στη δυτική περιοχή του νοτίου ψηφιδωτού δαπέδου. Έγιναν πάνω από 20 δοκιμαστικές τομές στο χώρο. Βρέθηκαν λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως για παράδειγμα τα λείψανα τριών κλιβάνων. Η κεραμεική, που ήρθε στο φως χρονολογείται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.

Καθώς η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία βρίσκεται μέσα στην έρημο, οι κάτοικοι εξαρτώνταν από τα όμβρια ύδατα και από πηγές νερού, όπου αυτά υπήρχαν. Κατά τη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή περίοδο, εξέτρεπαν νερό από την πορεία του κοντινού χειμάρρου με αγωγή σημαντικών διαστάσεων που διοχέτευε το νερό στον κυρίως χώρο για να γεμίσουν οι στέρνες και οι δεξαμενές.

Έχουν εντοπιστεί τρεις δεξαμενές στο Tell. Η πρώτη βρίσκεται στην κατώτερη περιοχή της νότιας πλαγιάς, ενώ οι άλλες δυο βρίσκονται στην ψηλότερη κορυφή της βόρειας άκρης του Tell El-Kharrar.²⁵⁹

Η νότια δεξαμενή αποθήκευσης νερού

Οι συστηματικές ανασκαφές στην ανατολική πλευρά της δεξαμενής αποκάλυψαν μια φαρδιά κλίμακα που διέτρεχε ολόκληρη την ανατολική πλευρά της νότιας δεξαμενής. Η κλίμακα είχε κατασκευαστεί από τοπικό λίθο. Από αυτήν απομένουν σήμερα εννέα βαθμίδες που διευκόλυναν την πρόσβαση στη δεξαμενή (Σχέδια 14 και 18).

Η δεξαμενή που ήρθε στο φως έχει διαστάσεις 4 x 7,50 μ., διαμορφώνοντας ένα ορθογώνιο κτίσμα με εσωτερική κλίμακα στην ανατολική πλευρά της δεξαμενής, της οποίας το βάθος είναι 1,70 μ. και η χωρητικότητα 32,45 μ³. Στη θέση τους παραμένουν μόνο οι τέσσερις εσωτερικές βαθμίδες από ακατέργαστο ασβεστόλιθο, που εκτείνονται σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής. Η δεξαμενή ήταν κτισμένη από ακατέργαστες πλάκες που το μέγεθός τους ποίκιλλε. Το δάπεδο και οι τοίχοι

²⁵⁶ Waheeb 1999B, 550.

²⁵⁷ Waheeb 2001C, 1-3.

²⁵⁸ Waheeb 1999B, 556.

²⁵⁹ Waheeb 2000D, 1.

αποτελούνταν από τοπικούς λίθους επιχρισμένους με τρία στρώματα ασβεστοκονιάματος, προς αποφυγή διαρροών. Το πάχος των τοίχων είναι περίπου 0,70 μ. – 1,40 μ., ως μέσο προστασίας από καταστροφές, ενώ το έδαφος παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τη νοτιοδυτική πλευρά, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η διοχέτευση των υδάτων από τη δεξαμενή μέσω ενός καναλιού που φράχθηκε σε μεταγενέστερη φάση με μικρά βότσαλα και επιχρίστηκε με ασβεστοκονίαμα.

Ο μόνος τρόπος να γεμίσει αυτή η δεξαμενή με νερό ήταν μέσω του υδραγωγείου που βρισκόταν στα νότια της και μέσω ενός καναλιού που στηριζόταν σε λίθινους αγωγούς. Το κανάλι στηριζόταν εν μέρει στη δυτική πλευρά του προστατευτικού τείχους, αλλά δυστυχώς έχει καταστραφεί.²⁶⁰

Η δεξαμενή υπέστη φθορές από τους σεισμούς που έπληξαν την περιοχή κατά την περίοδο 659-748.²⁶¹ Στη συνέχεια, κατά την ΄γστερη Βυζαντινή περίοδο, επαναχρησιμοποιήθηκε και στη δυτική της πλευρά κτίστηκε ένας τοίχος, ο οποίος είναι παράλληλος προς την εσωτερική κλίμακα. Πιθανώς η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή νερού για τους ναούς στο Tell. Η κεραμεική που ήρθε στο φως χρονολογεί τη δεξαμενή αυτή στη Βυζαντινή περίοδο (6^ο - 7^ο αι.).

Οι δυο βόρειες δεξαμενές αποθήκευσης νερού

Οι ανασκαφές στις βόρειες πλευρές του λόφου έφεραν στο φως δυο δεξαμενές που συνδέονταν μεταξύ τους και που ήταν κτισμένες από τοπικό λίθο, με χρήση φαιού έως και σκουρόχρωμου κονιάματος ως συνδετικού υλικού (Σχέδιο 14 και 19).

Η βορειοδυτική δεξαμενή αποθήκευσης νερού: Βρίσκεται στα βορειοδυτικά του Tell και δυτικά της βορειοανατολικής δεξαμενής, έχει διαστάσεις 3,40 x 4,30 μ.,²⁶² βάθος 1,20 μ. και χωρητικότητα 17,544 μ³. Το σχήμα της είναι ορθογώνιο, κτισμένη από ακατέργαστο λίθο και καλυμμένη με δυο στρώματα επιχρίσματος. Το δάπεδο είναι πλακοστρωμένο με επίσης ακατέργαστους λίθους και φέρει επίχρισμα μαύρου κονιάματος.²⁶³

Στη βορειοδυτική γωνία υπάρχει ένας αγωγός για τη διοχέτευση των υδάτων. Κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο η δεξαμενή τροφοδοτούνταν από το κανάλι που

²⁶⁰ Waheeb 2000D, 6-7.

²⁶¹ Russell 1985, 46-47.

²⁶² Waheeb 2000D, 7.

²⁶³ Waheeb 1999D, 1-15.

βρίσκεται στο Tell, αλλά κατά την ἕγερτη Βυζαντινή περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως μικρή δεξαμενή τροφοδοσίας του υδραγωγείου που βρίσκεται στο ναό του σπηλαίου στα δυτικά του Tell. Το νερό από αυτό τον αγωγό στο Tell διοχετευόταν προφανώς σε έναν άλλο αγωγό που βρισκόταν στην αψίδα του ναού του σπηλαίου. Τροφοδοτούνταν από το κυλινδρικό πηγάδι που βρίσκεται στη βορειοανατολική δεξαμενή αποθήκευσης νερού (Πίνακας 24 Α).

Η βορειοανατολική δεξαμενή αποθήκευσης νερού: Η βορειοανατολική δεξαμενή βρίσκεται στα βόρεια του Tell και στα ανατολικά της βορειοδυτικής δεξαμενής. Είναι ορθογώνια, με διαστάσεις 4,85 x 2,50 μ., βάθος 1,56 μ. και χωρητικότητα 18,915 μ³. Είναι κτισμένη από ακατέργαστο λίθο επικαλυμμένο με μαύρο κονίαμα. Αυτή η δεξαμενή υπέστη σοβαρές φθορές λόγω εκτεταμένης χρήσης κατά την ἕγερτη Βυζαντινή περίοδο. Μέρος του δυτικού τοίχου και του δαπέδου της καταστράφηκαν και αφαιρέθηκαν. Περαιτέρω έρευνες κάτω από το κατεστραμμένο δάπεδο αποκάλυψαν ένα πηγάδι νερού.²⁶⁴ Το πηγάδι είναι κυκλικό στην επιφάνεια και κτισμένο από λαξευμένο αμμόλιθο, ενώ δεν υπάρχουν υπολείμματα ασβεστοκονιάματος εν είδει εσωτερικής επικάλυψης, γεγονός που μας κάνει να πιστεύουμε πως κτίστηκε στο σημείο του υδροφόρου ορίζοντα που τροφοδοτείται από την κοντινή πηγή. Αυτό το πηγάδι έφτανε σε βάθος 12 μ., η διάμετρος του ήταν 2,30 μ. και η χωρητικότητα 50 μ³.²⁶⁵ (Πίνακας 24 Β).

Τα κατάλοιπα ενός αγωγού ήρθαν στο φως κοντά στο νότιο τοίχο των δυο δεξαμενών. Είχε σχεδιαστεί και κατασκευαστεί με το σκεπτικό να τροφοδοτεί τις δυο δεξαμενές με νερό. Τα όστρακα Βυζαντινής κεραμικής που βρέθηκαν μέσα και κοντά στις δεξαμενές παραπέμπουν σε μια χρονολόγηση μεταξύ του 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ. Η ομοιότητα στον τρόπο κατασκευής των τριών δεξαμενών στο Tell υποδηλώνει πως η δημιουργία τους συνδεόταν με τους ναούς που αποκαλύφθηκαν εκεί.²⁶⁶

Η κεραμική και τα νομίσματα, που βρέθηκαν στις δυο δεξαμενές, χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο (3^ο - 7^ο αι. μ.Χ.). Τα νομίσματα της βασιλείας του Αναστασίου (491-518 μ.Χ.) και του Ιουστινιανού Α' (527-565 μ.Χ.).

²⁶⁴ Waheeb 2001A, 47.

²⁶⁵ Waheeb 1999C, 25-26.

²⁶⁶ Waheeb 1999B, 555.

Μεταξύ του νότιου ψηφιδωτού δαπέδου και του νοτίου ναού υπήρχαν μια δεξαμενή και μια στέρνα.

Η δεξαμενή (Σχέδια 14 και 20)

Η δεξαμενή βρίσκεται νοτίως του Tell, είναι ορθογώνια, με διαστάσεις 6 x 4 μ., βάθος 8 μ. και χωρητικότητα 100 μ³. Η δεξαμενή έχει λαξευθεί στον φυσικό βράχο της ασβεστολιθικής μάργας και οι εσωτερικές πλευρές της αποτελούνται από λαξευμένους αμμόλιθους. Στη συνέχεια προστέθηκε ένα παχύ στρώμα ασβεστόλιθου και ένα λείο στρώμα κονιάματος, προς αποφυγή των διαρροών. Φαίνεται πως η δεξαμενή καλύφθηκε με τη χρήση μιας θόλου, της οποίας το ύψος είναι 2 μ. Υπολείμματα τόξων είναι ακόμα ορατά στα ανώτερα τμήματα της δεξαμενής.²⁶⁷ Λογικό θα ήταν να υποθέσουμε πως σκοπός της οροφής ήταν να περιορίζει τις εξατμίσεις κατά τους καλοκαιρινούς μήνες και να κρατά το νερό καθαρό. Στον πυθμένα της δεξαμενής εντοπίστηκαν υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου,²⁶⁸ στο κέντρο του οποίου βρέθηκε ένας κυκλικός λάκκος διαμέτρου 0,50 μ. και βάθους 0,30 μ. που ίσως χρησιμοποιούνταν για το φιλτράρισμα του νερού (Πίνακας 25 Α).

Η ανασκαφή της δεξαμενής έφερε στο φως ψηφίδες και όστρακα που χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.²⁶⁹ Το δάπεδο της δεξαμενής ήταν στρωμένο με λευκό ψηφιδωτό. Η δεξαμενή τροφοδοτούνταν από τον ανατολικό λίθινο αγωγό, και μόλις γέμιζε, έκλεινε η πόρτα για να διοχετευτεί το νερό στην απίοσχημη στέρνα. Αυτό το σύστημα ήταν γνωστό στη Μονή του Αγίου Χαρίτωνος, που βρισκόταν στα ανατολικά της Βηθλεέμ. Η επιφάνεια του εδάφους πάνω από την οροφή της δεξαμενής ήταν στρωμένη με ασβεστοκονίαμα. Πάνω από τη δεξαμενή είχε κτιστεί και ένα δωμάτιο. Το νερό συλλέγονταν από την οροφή του δωματίου και στη συνέχεια διοχετευόταν μέσω ενός καναλιού μέσα στη δεξαμενή.²⁷⁰ Αλλά και στην Umm Al-Jimjal βρέθηκαν πολλές οροφές δεξαμενών της Βυζαντινής περιόδου από μαύρο βασάλτη λίθο.²⁷¹

Η μικρή απίοσχημη στέρνα (Σχέδια 14 και 21)

Η στέρνα βρίσκεται στα νότια του Tell και κοντά στη βορειοδυτική γωνία της δεξαμενής. Διέθετε χείλος στην επιφάνεια (διαμέτρου 2,20 μ.), και πρόσφατα

²⁶⁷ *Ο.π.*, 552.

²⁶⁸ Waheeb 2001A, 47.

²⁶⁹ Waheeb 1999C, 26.

²⁷⁰ Hirschfeld 1992, 228.

²⁷¹ Khweira 1990, 67.

αποκαταστάθηκε σε ύψος 0,30-0,40 μ. Τροφοδοτείται από ένα λίθινο αγωγό που ξεκινά από τη δεξαμενή. Το νερό στη στέρνα προέρχεται από την υπερχειλίση της δεξαμενής – η υπερχειλίση αυτή διοχετεύεται σε ένα αγωγό που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του χείλους της. Η στέρνα έχει κυλινδρικό σχήμα (απίοσχημη) και κυκλική διατομή. Είναι κτισμένη στο βράχο, αλλά το χείλος της αποτελούνταν από ακατέργαστους λίθους μεσαίου μεγέθους επιχρισμένους με κονίαμα. Οι εσωτερικές πλευρές της είχαν επικαλυφθεί με στρώμα κονιάματος ώστε να αποτραπούν οι διαρροές. Το βάθος της είναι 7 μ. και η χωρητικότητά της 70 μ³.²⁷² Ο καθαρισμός της έφερε στο φως πελεκητούς λίθους αναμειγμένους με άμμο και μερικά όστρακα, που χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο²⁷³ (Πίνακας 25 Β).

Το μεγάλο κυλινδρικό πηγάδι (Σχέδια 14 και 22)

Το μεγάλο κυλινδρικό πηγάδι βρίσκεται στην κορυφή του Tell. Αποκαλύφθηκε κάτω από το κατεστραμμένο δάπεδο της βορειοανατολικής δεξαμενής. Είναι κυκλικό στην επιφάνεια και κτισμένο από καλοσχηματισμένους λαξευμένους αμμόλιθους, ενώ δεν υπάρχουν ίχνη κονιάματος στις εσωτερικές του πλευρές, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως το πηγάδι είχε ανοιχτεί στο σημείο του υδροφόρου ορίζοντα της κοντινής πηγής. Το βάθος του είναι 12 μ. και η χωρητικότητά του 50 μ³.²⁷⁴ Το πηγάδι χρονολογείται στην ΄γστερη Βυζαντινή περίοδο, ενώ η δεξαμενή στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο.²⁷⁵

Το σύστημα παροχής νερού (Σχέδια 14 και 23)

Οι πληθυσμοί της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου συχνά μετέφεραν νερό από μακρινές αποστάσεις για τις ανάγκες των πόλεων και των χωριών. Οι ηχοβαλιστικές δοκιμές, που έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Ιορδανίας 300 μ. νοτιοανατολικά του Tell El-Kharrar, αποκάλυψαν την παρουσία κεραμικών αγωγών που συνδέουν την περιοχή με τις κοντινές πηγές, όπως τον χείμαρρο El-Kuffein και τον χείμαρρο Er-Rameh (Λιβιάδα). Η περιοχή τροφοδοτείται ακόμα από πολυάριθμες πηγές, όπως από την πηγή Χαράρ (Πηγή του Ιωάννη του Βαπτιστή), που βρίσκεται στον

²⁷² Waheeb 1999D, 3.

²⁷³ Waheeb 2001A, 47.

²⁷⁴ Waheeb 1999C, 25-26.

²⁷⁵ Abu Shmeis and Waheeb 2002, 570. Το μεγάλο κυλινδρικό πηγάδι στη βορειοανατολική δεξαμενή ανοιχτηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. και το προσιότερο υλικό, που βρέθηκε πεταμένο στο εσωτερικό του, χρονολογείται μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αι. Υπάρχουν όμως και πολλά όστρακα κεραμικής από την Ελληνιστική / Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο αναμειγμένα με μεταγενέστερες φάσεις κατοίκησης.

χειμάρρο Χαράρ και από πηγές στα ανατολικά, όπως η Ain Salim, Ain Al-Fawara, Ain Al-Hammam και άλλες.²⁷⁶

Η ανάγκη μεγαλύτερης ποσότητας νερού για την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών της Μονής και για την άρδευση των αγρών συνετέλεσε στη δημιουργία των συστημάτων παροχής νερού. Οι κεραμεικοί σωλήνες, που σώζονται εν μέρει, φτάνουν στο χώρο κοντά στο ψηφιδωτό δάπεδο στα νότια του Tell, όπου βρίσκεται μια αποθηκευτική λεκάνη μεσαίου μεγέθους. Το νερό συνεχίζει την πορεία του μέσω του λίθινου αγωγού προς δυο μικρές αποθηκευτικές λεκάνες και στη συνέχεια οδηγείται μέσω ενός παρακλαδιού στις νότιες δεξαμενές και συνεχίζει προς την απύσχημη στέρνα, ενώ ένα δεύτερο παρακλάδι πηγαίνει στη βορειοανατολική πλευρά, που ακόμα ανασκάπτεται. Φαίνεται πως το σύστημα παροχής νερού σχεδιάστηκε για να μεταφέρει νερό στην δεξαμενή και στη στέρνα. Επομένως, οι λίθινοι αγωγοί που βρέθηκαν εκεί μετέφεραν νερό μέσω του υδραγωγείου στο Tell El-Kharrar, όπου αποκαλύφθηκαν οι τρεις δεξαμενές. Μόνο μερικά υπολείμματα των θεμελίων των λίθινων αγωγών βρέθηκαν κατά χώραν.²⁷⁷ (Πίνακες 26A και B).

Τύποι αγωγών ύδρευσης

1. Οι πήλινοι αγωγοί: Ένας πήλινος αγωγός έφερε φρέσκο νερό στα νότια του χώρου από τον χειμάρρο Garabah, που βρίσκεται περίπου 2,5 χιλιόμετρα στα νοτιοανατολικά του χειμάρρου Χαράρ.²⁷⁸ Οι σωλήνες, που ήταν κατασκευασμένοι σε τροχό, ήταν αρκετού πάχους και στηρίζονταν πάνω σε οπτοπλίνθους υψηλής ποιότητας. Κάθε σωλήνας έχει μήκος 0,58 μ., είναι κυλινδρικός και η εξωτερική του διάμετρος είναι 0,125 μ., ενώ η εσωτερική διάμετρος του χείλους είναι 0,10 μ. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά καλυπτόταν από επίχρυσμα για να μην υπάρχουν διαρροές. Το δάπεδο, στο οποίο επικάθονταν αυτοί οι σωλήνες, ήταν στρωμένο με μικρά βότσαλα αναμεμιγμένα με κονίαμα – υπάρχει χαλίκι από όλες τις πλευρές, για να ενισχύει τους σωλήνες. Ο καθαρισμός του νερού εξασφαλίζεται από δυο φίλτρα, τοποθετημένα ανάμεσα στους σωλήνες. Είναι ορθογώνια, από ασβεστοκονίαμα, με αποσπώσιμο κάλυμμα για τον ευκολότερο καθαρισμό τους.²⁷⁹

²⁷⁶ Waheeb 1999B, 550.

²⁷⁷ Waheeb 1999C, 25.

²⁷⁸ International Press Office 2000, 124.

²⁷⁹ Al-Rabea' 2002, 52.

Παρόμοιο σύστημα, με τις πήλινες σωληνώσεις να προστατεύονται κάτω από το πλακοστρωμένο δάπεδο, εμφανίζεται στην Umm Qeis και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.²⁸⁰

2. Το λίθινο κανάλι: Το λίθινο κανάλι ξεκινά από τα κτίσματα του συστήματος ύδρευσης, στα νότια του Tell (δεξαμενή, κυλινδρική στέρνα, λεκάνες απορροής). Πρόκειται για ένα δίκτυο καναλιών που έφερνε το νερό μέσω των πήλινων σωλήνων στους χώρους εγκατάστασης και στις αποθηκευτικές δεξαμενές της περιοχής. Το λίθινο κανάλι συνδέεται με τους πήλινους σωλήνες στη νότια πλευρά, αλλά έχει χαθεί σε μήκος περίπου 100 μ. λόγω καταστροφών που προκλήθηκαν από τον στρατό και τις πρόσφατες γεωργικές δραστηριότητες στην περιοχή.

Το πλάτος της διαμέτρου του καναλιού εσωτερικά είναι 0,20-0,22 μ. Μέσα και στις δυο πλευρές υπάρχουν εσοχές, ύψους 0,03-0,05 μ. η καθεμία και πλάτους 0,20 μ. Ίσως η λειτουργία τους ήταν να δεχθούν μια επίπεδη καλυπτήρια πλάκα, γιατί βρέθηκε πως μέρος ενός καναλιού είχε καλυφθεί με μια τετράγωνη καλυπτήρια πλάκα, μήκους 0,40-0,45 μ., πλάτους 0,35-0,40 μ. και πάχους 0,10 μ.

3. Το τοξωτό υδραγωγείο: Αυτό το σύστημα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά κατά την Ελληνιστική περίοδο, αναπτύχθηκε στη συνέχεια από τους Ρωμαίους για να συνεχιστεί κατά την Βυζαντινή περίοδο. Το υδραγωγείο αυτό αποτελείται από λίθινους πεσσούς που φέρουν τα τόξα, πάνω στα οποία στηρίζεται ο κτιστός αγωγός. Αυτό το σύστημα χρησιμοποιήθηκε στο Tell El-Kharrar για τη μεταφορά του νερού από την κορυφή του Tell στις στέρνες που βρίσκονταν εκεί. Το τοξωτό κανάλι συνδεόταν μέσω πήλινων αγωγών με τη νότια περιοχή του Tell, αλλά δυστυχώς δεν έχει απομείνει τίποτα από τους λίθους του τόξου επειδή χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό για άλλα κτίσματα της περιοχής.

Υπάρχουν ίχνη και μιας θεμελίωσης από πέντε πεσσούς κυκλικής διατομής. Οι βάσεις των πεσών αποτελούνταν από τοπικό λίθο και φαιό ασβεστόλιθο.²⁸¹

Τα τρία σπήλαια στο Tell El-Kharrar

Ένα σύνολο τριών τεχνητών σπηλαίων λαξευμένων στην ασβεστολιθική μάργα αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του Tell El-Kharrar. Τα σπήλαια συνδέονται μεταξύ

²⁸⁰ Weber 1991, 225.

²⁸¹ Al-Rabea' 2002, 60-61.

τους με μια κλίμακα από τοπικό λίθο, από την οποία μόνο δυο βαθμίδες βρίσκονται ακόμα στη θέση τους. Τα τρία σπήλαια που ήρθαν στο φως λαξεύθηκαν στο ίδιο επίπεδο και είχαν προσανατολισμό από βορρά προς νότο.

Το πρώτο σπήλαιο: Το πρώτο σπήλαιο βρίσκεται κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του Tell El-Khaffar. Η πρόσβαση γινόταν από τα νότια, μέσω της αφιδωτής εισόδου που κτίστηκε κατά τη Βυζαντινή περίοδο (Σχέδια 14 και 15).

Τα περισσότερα από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του σπηλαίου καταστράφηκαν από φυσικούς παράγοντες, όπως από την διάβρωση. Σήμερα σώζεται μόνο ο ανατολικός αφιδωτός τοίχος του σπηλαίου. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, δυο σειρές από καλολαξευμένους λίθους προστέθηκαν στην εσωτερική ανατολική πλευρά του σπηλαίου για να το προστατέψουν από περαιτέρω φυσική διάβρωση.

Το δεύτερο σπήλαιο: Το δεύτερο σπήλαιο βρίσκεται 2,50 μ. βορείως του πρώτου και έχει υποστεί και αυτό σημαντικές φθορές από φυσικούς παράγοντες (εποχική διάβρωση και σεισμούς). Ο αφιδοειδής εσωτερικός ανατολικός τοίχος είναι το μόνο στοιχείο που απομένει στη θέση του, με μήκος 2,50 μ., γεγονός που υποδηλώνει πως το σπήλαιο είχε περισσότερους χώρους από έναν. Το σπήλαιο φτάνει σε ύψος 1,80 μ. (Σχέδια 14 και 15).

Το τρίτο σπήλαιο: Το τρίτο σπήλαιο βρίσκεται στο μέσο της βορειοδυτικής πλαγιάς του Tell El-Khaffar κοντά στην είσοδο της Βυζαντινής μονής (Μονή Ρητορίου) (Σχέδια 14 και 15).

Το σπήλαιο βρίσκεται 6 μ. βορείως του δεύτερου σπηλαίου, είναι στρογγυλό και το άνοιγμά του έχει πλάτος περίπου 1 μ. Το μέγιστο του βάθους του είναι 2,25 μ. και το ύψος περίπου 2 μ. Το στοιχείο, που κάνει αυτό το σπήλαιο να ξεχωρίζει, είναι πως κατά τη Βυζαντινή περίοδο κτίστηκε γύρω του ένα ναός και το σπήλαιο αποτέλεσε την αφίδα του. Βρέθηκαν δυο κόγχες λαξευμένες στον εσωτερικό ανατολικό και νότιο τοίχο, στις οποίες τοποθετούνταν λυχνάρια. Η πρόσοψη του σπηλαίου έκλεινε με τοίχο και θύρα.

Μπορούμε να υποθέσουμε πως τα τρία σπήλαια, που ήρθαν στο φως στο Tell El-Khaffar, λαξεύθηκαν κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Τα όστρακα και τα νομίσματα που βρέθηκαν στηρίζουν αυτή την υπόθεση, καθώς χρονολογούνται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο. Γνωρίζουμε πως αυτά τα σπήλαια κατοικούνταν κατά τον 2^ο και 3^ο αιώνα, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε σε αυτά. Όταν οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν την τοποθεσία αυτή τον 4^ο αιώνα, οι αρχιτέκτονες αναδιαμόρφωσαν την περιοχή των

σπηλαίων. Ανεγέρθηκε αναλημματικός τείχος προς αποφυγή πιθανής κατάρρευσης ή διάβρωσης και επιπροσθέτως κατασκευάστηκε ένας φαρδύς τείχος μπροστά από το πρώτο και το δεύτερο σπήλαιο για να προσφέρει τον απαραίτητο χώρο σε όσους χρησιμοποιούσαν την περιοχή, ενώ ο ναός του τρίτου σπηλαίου χρονολογείται σε αυτή την περίοδο.

Τα κτίσματα που περιβάλλουν τα σπήλαια από Νότο, Βορρά και Δύση, καθώς και εκείνα που βρίσκονται στην κορυφή του λόφου πάνω από τα σπήλαια, διαμορφώνουν την εικόνα μιας ολοκληρωμένης Βυζαντινής μονής που ιδρύθηκε από τον 4^ο αι. και ήκμασε κατά τον 6^ο αι. μ.Χ.²⁸²

Δυστυχώς, ορισμένες από τις θέσεις της περιοχής υπέστησαν και εξακολουθούν να υφίστανται καταστροφές από φυσικούς και ανθρώπινους παράγοντες, οι οποίοι είναι οι ακόλουθοι:

- Σεισμοί που κατέστρεψαν τους ναούς στην ανατολική όχθη ήταν κυρίως οι σεισμοί του 363 και του 597 μ.Χ.
- Υπερχείλιση του Ιορδάνη (όταν το ποτάμι έφθασε σε πλάτος μεγαλύτερο του ενός χιλιομέτρου).
- Προσχωματικές αποθέσεις που προέκυψαν από το νερό που διατρέχει την περιοχή, το οποίο καλύπτει και διαπερνά τα στρώματα καλλιέργειας.
- Ένα εκσκαφικό μηχάνημα έκοψε τον λόφο από τη νότια πλευρά του, τέμνοντας έτσι τα αρχαιολογικά στρώματα σε δυο μέρη, ανατολικά και δυτικά, και εκθέτοντας τα στρώματα καλλιέργειας σε τμήματα ύψους μέχρι 1 μ. και μήκους άνω των 30 μ. Οι εργασίες αυτές έφεραν στο φως πολλά αρχιτεκτονικά μέλη.
- Η σύγχρονη αρχιτεκτονική δραστηριότητα εκτόπισε λαξευμένους λίθους παλαιών οικοδομημάτων και αποκάλυψε πως οι λαθρανασκαφείς είχαν σκάψει λάκκους σε όλη την έκταση του χώρου. Αυτοί οι λάκκοι διατάραζαν πολλούς τοίχους και έφεραν στην επιφάνεια οστά που βρέθηκαν διάσπαρτα στο Tell.

---

²⁸² Waheeb 2001C, 7-9

Σήμερα στην περιοχή βρίσκονται σε εξέλιξη εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, έτσι ώστε να προστατευθούν τα οικοδομήματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν σημαντικές ιστορικές μαρτυρίες.²⁸³

---

²⁸³ Waheeb 2003B, 24.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. Η Κεραμεική

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι η μελέτη της κεραμεικής, είτε αυτή είναι ακέραια αγγεία είτε όστρακα, που ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1997-2001 στις τρεις αρχαιολογικές θέσεις (Χάρτης 4).

Οι Φάσεις Κατοίκησης:

1-Πρώιμη Ισλαμική περίοδος (Περίοδοι Ομαϋαδών και Αββασιδών 661-969), εκπροσωπούνται στις θέσεις 3,5,6,7 και 8.

2-Βυζαντινή περίοδος:

A. Ύστερη Βυζαντινή περίοδος (491-640), εκπροσωπούμενη σε όλες τις θέσεις.

B. Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος (324-491), εκπροσωπούμενη στις θέσεις 3,6,7 και 8.

3-Ρωμαϊκή περίοδος:

A. Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδος (135-324), εκπροσωπούμενη στις θέσεις 7 και 8.

B. Προ και πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος (100 π.Χ. – 135 μ.Χ).

Πολλές κατασκευές και κτίσματα ανεγέρθηκαν στο λόφο κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο. Οι σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις σημειώνονται στον γενικό χάρτη της περιοχής ως εξής:

-Το επονομαζόμενο οικοδόμημα της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας στο Wadi El-Kharrar : θέση 2

-Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) : θέση 3

-Τα σπήλαια στο Wadi El-Kharrar : θέση 4

-Ο σταθμός των προσκυνητών : θέση 5

-Τα σπήλαια στο Tell El-Kharrar : θέση 6

-Ο χώρος της ανασκαφής (νοτιοδυτικά της Μονής στο Tell El-Kharrar) : θέση 7

-Η Μονή στο Tell El-Kharrar : θέση 8

(Σημείωση: KH: 8, 1997, KH: Kharrar Hill, 8: site no. 1997: Το έτος της ανασκαφής.

C.C2.2, C: περιοχή, C2: τομή 2, 2: στρώμα. Το ίδιο ισχύει και στον κατάλογο των νομισμάτων, όπου το KH αντικαθίσταται από την τοποθεσία Al-Maghtas).

A. Ρωμαϊκή περίοδος

1. Κύπελλα (1-2)

Ακέραια κύπελλα (1)

KH 6.1998

A.C2.3

Διαμ. χείλους: 10 εκ, διαμ. βάσης: 3,2 εκ, βάθος: 65 εκ, πάχος: 0,7 εκ.

Έσω νεύον στρογγυλεμένο χείλος, ημισφαιρικό σώμα. Η βάση φέρει ελαφρά σημάδια από την κοπή του πηλού με νήμα.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρώπός κιτρινωπός (5YR 5/6). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο κύπελλο βρέθηκε στο Khirbet El-Mukhayyat και χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸⁴

Ακέραια κύπελλα (2)

KH 8.1999

B.C2 (Το πηγάδι στη βορειοανατολική δεξαμενή του Tell El-Kharrar)

Διαμ. χείλους: 13,5 εκ, διαμ. βάσης: 3,6 εκ, βάθος: 48 εκ.

Έξω νεύον στρογγυλεμένο χείλος, οριζόντιας προβολής, με ατρακτόσχημο σώμα (σώμα σχήματος S) και κοίλη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, πολύ αχνός καστανός (10YR 7/4) με ελαφρύ γάνωμα, πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο κύπελλο βρέθηκε στο Khirbet En Nitla/ Ιεριχώ και χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸⁵

2. Φλασκιά προσκυνητών (3-4)

Όστρακο (3)

KH 7.1998

B.C2

Διαμ. χείλους: 3,2 εκ.

Στρογγυλεμένο έξω νεύον χείλος και κυλινδρικός λαιμός με στρεπτή λαβή, που φτάνει από το μέσο του λαιμού στον ώμο.

²⁸⁴ Alliata 1988, Fig 2: 7.

²⁸⁵ Kelso 1955, Pl.23: X34.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρός (2.5YR 5\8), με κρεμώδες γάνωμα, πολύ μικρά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια φλασκιά βρέθηκαν στην Καλλιρρόη (Ain Az-Zara) και στο Khirbet Al-Mukhayyat και χρονολογούνται στην πρόωμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸⁶

Όστρακο (4)

KH 7.1998

B.C2

Διαμ. χείλους: 3,5 εκ.

Στρογγυλεμένο έξω νεύον χείλος και μακρύς κυλινδρικός λαιμός με στρεπτή λαβή, που φτάνει από το μέσο του λαιμού στον ώμο.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός ερυθρός (2.5YR 6\6). Πολύ μικρά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Qumran και στο Ein El-Ghuweir και χρονολογούνται μεταξύ του 200 π.Χ. και του 70 μ.Χ.²⁸⁷

3. Αγγεία (5-7)

Ακέραιο αγγείο (5)

KH 8.1999

B.C2.

Διαμ. χείλους: 2,4 εκ.

Στρογγυλεμένο έσω νεύον χείλος με στενό έσω νεύοντα λαιμό (ο λαιμός είναι λεπτότερος από το χείλος) με ωοειδές σώμα, στρογγυλή βάση και ταινιωτή λαβή που συνδέει το χείλος με το σώμα.

Λεπτός πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ελαφρύ καστανό χρώμα (7.5YR 6\3) με γάνωμα και γυάλισμα, πολύ μικρά λευκά και λίγα μαύρα εγκλείσματα, με χάραξη και απολεπίσματα σε όλο το σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο χείλος βρέθηκε στην Καπερναούμ και χρονολογείται στην πρόωμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸⁸

²⁸⁶ Clamer 1997A, Pl. 13: 28 · Michel 1998, Fig 20: 127.

²⁸⁷ Lapp 1961, 161. G · Bar Adon 1977, Fig 15: 5.

²⁸⁸ Loffreda 1974, Fig 3: 11.

Όστρακο (6)

KH 3.1997

A.B10.6

Διαμ. χεΐλους: 4,7 εκ.

Έξω νεύον χεΐλος διπλής καμπύλωσης, με στενό λαιμό σχήματος V με ακμή στο σημείο όπου ο λαιμός συνδέεται με το σώμα. Η λαβή είναι σπασμένη.

Πηλός κακής όπτησης, σχετικώς λείος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7\4), με ερυθροκίτρινο πυρήνα (5 YR 7\6), πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Καλλιρρόη (Ain Az-Zara) και χρονολογείται στην πρώτη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸⁹

Όστρακο (7)

KH 3.1997

D.A4.2

Διαμ. χεΐλους: 3,5 εκ.

Στρογγυλεμένο παχύ έξω νεύον ευθύ χεΐλος και ελαφρώς καμπυλωμένος στενός λαιμός.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (10YR 5\8). Πολύ μικρά μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Az-Zantur / Πέτρα και στο Yoqneam I και χρονολογούνται στην Ύστερη Ρωμαϊκή / Βυζαντινή περίοδο.²⁹⁰

4. Στάμνοι (8-10)

Όστρακο (8)

KH 7.1997

A.D1.3

Διαμ. χεΐλους: 18 εκ.

Παχύ στρογγυλεμένο χεΐλος, σφαιρικό σώμα.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, κιτρινωπός-καστανός (10YR 5\4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

²⁸⁹ Ο.π., Pl. 1: 17.

²⁹⁰ Brogli and Gerber 1995, Fig 5.5 · Ben Tor *et al* 1996, Fig: xii.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Meiron της Άνω Γαλιλαίας και χρονολογείται στην Ύστερη Ρωμαϊκή / Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.²⁹¹

Όστρακο (9)

KH 7.1998

C. f17.1

Διαμ. χείλους: 10 εκ.

Επιμηκυσμένο γωνιώδες χείλος σε τομή με εξωτερικό κοντό λαιμό, ατρακτόσχημο σώμα και τοξωτές λαβές.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ελαφρώς ερυθρωπός (2.5YR 6/8), πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο, με κηλίδες ερυθρού γανώματος και στις δυο όψεις.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Πέλλα / Tell Al-Husn και χρονολογείται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁹²

Όστρακο (10)

KH 3.1997

D.B2.1

Διαμ. χείλους: 9 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ψηλό ευθύ λαιμό με ακμή.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός-κιτρινωπός (5YR 7/6). Πολύ μικρά λευκά και σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Khirbet Al-Mukhayyat και χρονολογείται από τον 1^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ άλλο από το Betar χρονολογείται στους 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ.²⁹³

5. Μαγειρικά σκεύη (11-12)

Όστρακο (11)

KH 7.1997

C.E2.1

Διαμ. χείλους: 19,5 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ευθύ λαιμό και ατρακτόσχημο σώμα με δυο τοξωτές λαβές που φτάνουν από το χείλος στον ώμο.

²⁹¹ Meyers *et al* 1974, Fig 12: 11.

²⁹² Watson and Tidmarsh 1996, Fig15: 5.

²⁹³ *Ο.π.*, Fig 12: 14 · Singer 1993, Fig 2: 8.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, μελανός (10YR 2/1), ελάχιστα μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Khirbet Al-Mukhayyat και στην Ιεριχώ και χρονολογούνται από την Ύστερη Ελληνιστική μέχρι την πρόωμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁹⁴

Ακέραιο αγγείο (12)

KH 8.1999

B.C2. (Το πηγάδι στη βορειοανατολική δεξαμενή)

Διάμ. χείλους: 20,3 εκ.

Χείλος μονής αυλάκωσης με προεξέχοντα λαιμό, ατρακτόσχημο σώμα με δυο λοβοειδείς λαβές που φτάνουν από το χείλος στον ώμο, ελαφρώς οξυπύθμενη απόληξη.

Πηλός με καλή όπτηση, σχετικώς τραχύς, ερυθρός (10YR 4/6), ελάχιστα μικρά σκούρα και λευκά εγκλείσματα, στενές γραμμώσεις στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στο νεκροταφείο του Γαλλικού Λόφου (Karm El-Wiz) στην Ιερουσαλήμ και χρονολογείται από το 31 π.Χ. μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ.²⁹⁵

6. Λύχνοι (13-16)

Λύχνος (13)

KH 7.1998

C.J19.2 (Αψιδωτός ναός νοτίως του Tell El-Kharrar)

Μήκος 10 εκ, πλάτος 5,8 εκ, ύψος 4,2 εκ.

Επιμήκης μυκτήρας, στρογγυλεμένη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός καστανός (5YR 4/6). Πολύ μικρά εγκλείσματα, δυο κεντρικοί κύκλοι γύρω από την οπή πληρώσεως, έργο από μήτρα, εμπιεστη διακόσμηση ριπιδίου.

Χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Παρόμοιος λύχνος βρέθηκε στον τάφο κοντά στο Ιπποδρόμο των Γεράσων και χρονολογείται στον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ.²⁹⁶

Λύχνος (14)

KH 7.1998

C.14.2

²⁹⁴ Alliata 1988, Fig 2: 2 · Meyers and Netzer 1977, fig 6: 14.

²⁹⁵ *Ο.π.*, Fig 13: 15.

²⁹⁶ Abu Dalu 1995, Fig 7: 9.

Μήκος 6,9 εκ, πλάτος 7,1 εκ και ύψος 3,4 εκ.

Εύθραυστο σώμα, στρογγυλεμένο άνω τμήμα, με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, τραχύς, ανοικτός καστανός (10YR 7/3). Πολύ μικρά μαύρα και λευκά εγκλείσματα με μικρά βότσαλα ασβεστόλιθου, έργο από μήτρα, έκτυπη διακόσμηση ριπιδίου γύρω από την οπή πληρώσεως και πινελιές ερυθρού γανώματος εξωτερικά.

Παρόμοιοι λύχνοι βρέθηκαν στο Khirbet En Nitla / Ιεριχώ και αλλού και χρονολογούνται στην Ύστερη Ελληνιστική / Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁹⁷

Λύχνος (15)

KH 8.1998

C.C2. (Μάρτυρας)

Μήκος 7,4 εκ, ύψος 3 εκ.

Κλειστός λύχνος με διπλωμένες τις πλευρές του μυκτήρα, βάση με ίχνη από την κοπή του πηλού με νήμα.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (2.5YR 4/6), πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα. Μικρό σώμα τσιμπημένο με τα δάκτυλα έτσι ώστε να σχηματιστεί ο μυκτήρας (κλείνει διπλώνοντας τη μια πλευρά πάνω από την άλλη για να σχηματιστεί ένα μικρό φυτίλι), έργο από μήτρα.

Παρόμοιος λύχνος βρέθηκε στη Βηθανία και χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.,²⁹⁸ ενώ άλλοι δύο προέρχονται από την Κοιλάδα Τυγοροεση στην Ιερουσαλήμ και από την Βεθλήλ και χρονολογούνται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁹⁹

Οστρακο (16)

KH 7.1998

C.J18.2

Διαμ. μυκτήρα: 2,2 εκ.

Μυκτήρας μαυρισμένος από τον καπνό, από λύχνο τύπου Ηρώδη, κυκλικού σώματος, βάση που φαίνεται στρογγυλή.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός κιτρινωπός (5YR 6/4), με γάνωμα. Πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα, έργο από μήτρα.

²⁹⁷ Kelso 1955, Pl. 14: 6 · Neidinger 1982, Pl. 21: 1.

²⁹⁸ Saller 1957, Pl. 110: 3.

²⁹⁹ Crowfoot 1927, Pl. XVII: 2 · Albright and Kelso 1968, Pl. 72: A5.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Καλλιρρόη (Ain Az-Zara) (πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος), στο Qumran μεταξύ (73 π.Χ. - 70 μ.Χ.), και στην Καισάρεια (της περιόδου του Ηρώδη).³⁰⁰

7. Βάσεις (17-20)

Τμήμα αγγείου (17)

KH 8.1999

B.C2

Διαμ. βάση: 2,5 εκ.

Αγγείο με στενό λαιμό, σφαιρικό σώμα και επίπεδη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρωπός κιτρινωπός (5YR 6\8). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, σώμα με αυλακώσεις, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιες βάσεις βρέθηκαν στο Karm Er-Ras και στον Γαλλικό λόφο / Ιερουσαλήμ και χρονολογούνται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁰¹

Τμήμα αγγείου (18)

KH 8.1999

B.C2

Αγγείο με στενό λαιμό, σφαιρικό σώμα και στρογγυλεμένη βάση

Πηλός καλής όπτησης, λείος, λεπτός ερυθρός (2.5YR 4\8) με επιφάνεια κρεμώδους απόχρωσης. Πολύ μικρά εγκλείσματα, αυλακώσεις στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια αγγεία βρέθηκαν στο 'Ein El-Ghuweir (200/150 π.Χ. - 70 μ.Χ.), στα Βόστρα (1^{ος} αι. μ.Χ.) και στο Ramat Rahel (πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος).³⁰²

Όστρακο (19)

KH 8.1998

A.C1.5

Οξυπύθμενη βάση αμφορέα.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, απαλός καστανός (10YR 6\8). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

³⁰⁰ Clamer 1997A, Pl. 15: 15 · Broshi *et al* 2001, Fig 2: 2 · Neidinger 1982, Pl. 21: 4.

³⁰¹ Loffreda 1975, 47: 5 · Strange 1975, Fig 13: 26.

³⁰² Bar Adon 1977, Fig 12: 16 · Sa'd and Wilson 1984, Fig 205-223: 205 · Aharoni 1962, Fig 20: 15.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Κοιλιάδα Τυγοροεση της Ιερουσαλήμ και στον Γαλλικό λόφο / Ιερουσαλήμ και χρονολογούνται στην Ύστερη Ελληνιστική / Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁰³

Όστρακο (20)

ΚΗ 8.1998

Α.ΕΙ (δυτικά του τείχους που περιβάλλει το Tell El-Kharrar)

Ψηλή οξυπύθμενη βάση αμφορέα ή αδραχτιού.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός ερυθρός (2.5YR 6/8). Πολύ μικρά μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Ιεριχώ και στην Βεθλή και χρονολογούνται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁰⁴

Β. Βυζαντινή περίοδος

1. Πινάκια (21)

Όστρακο (21)

ΚΗ 7.1997

С.115.1

Διαμ. χείλους: 17 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με στρογγυλεμένο σώμα

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός κιτρινωπός (7.5YR 7/6), με ερυθρό γάνωμα εξωτερικά. Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο βρέθηκε στο Meiron στην άνω Γαλιλαία και χρονολογείται μεταξύ 340 και 400 μ.Χ.³⁰⁵

2. Κύπελλα (22-29)

Όστρακο (22)

ΚΗ 3.1997

Α.Α5.3

Διαμ. χείλους: 15 εκ.

Έξω νεύον χείλος με αιχμηρή ακμή.

³⁰³ Crowfoot 1927, Pl. XV: 11 · Strange 1975, Fig 15: 39.

³⁰⁴ Pritchard 1958, Fig 59: 31 · Albright and Kelso 1968, Pl. 72: 6.

³⁰⁵ Meyers *et al* 1974, Fig 14: 1.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, κιτρινωπός (5YR 5\6). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στη Μονή στο Khirbet Ed-Deir και στην Πέλλα (Tabaqat Fahel) και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³⁰⁶

Όστρακο (23)

KH 8.1998

A.D3.1

Διαμ. χείλους: 11 εκ.

Απλό στρογγυλεμένο χείλος με ημισφαιρικό σώμα.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ελαφρώς κιτρινωπός καστανός (10YR 6\4), με ελαφρό γάνωμα στο εξωτερικό. Πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα, κυματιστή εγχάρρακτη γραμμή στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Umm Er-Rasas και χρονολογείται στην Ύστεροβυζαντινή περίοδο.³⁰⁷

Ακέραιο κύπελλο (24)

KH 3.1997

A.B10.5

Διαμ. χείλους: 11,7 εκ, διαμ. βάσης: 2,7 εκ, βάθος: 55,55 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ημισφαιρικό σώμα και δακτυλιόσχημη βάση

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, λευκός (10YR 6\4), με σκούρο γάνωμα εξωτερικά. Πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα.

Παρόμοια κύπελλα βρέθηκαν στην Φιλαδέλφεια (Κάστρο του Αμμάν) και στο Ma'oz Hayyim και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³⁰⁸

Κύπελλο (25)

KH 3.2001

D. B4. Το παρεκκλήσιο κοντά στον Ιορδάνη ποταμό.

Διαμ. χείλους: 23,3 εκ, διαμ. βάσης: 10,5 εκ, βάθος: 17,89 εκ, πάχος: 0,9 εκ.

Κάθετο χείλος, επίπεδης διατομής, παχύ. Το αγγείο έχει ελαφρώς καμπυλωμένες πλευρές και δακτυλιόσχημη βάση.

³⁰⁶ Hirschfeld 1999, Pl. 1: 4 · Edwards *et al* 1986, Fig 5: 14.

³⁰⁷ Alliata 1991, Fig 10: 28.

³⁰⁸ Zayadine 1977-1978, Fig 19: 146 · Tzaferis 1982, Fig 11: 8.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός ερυθρός (2.5YR 6\6) με ανοιχτόχρωμο γάνωμα και πολύ καλό γυάλισμα. Πολύ μικρά μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο κύπελλο βρέθηκε στο Khirbet Al-Mukhayyat και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο, ενώ ένα άλλο άπο το Horvat Ammudim χρονολογείται μεταξύ των αρχών και του μέσου του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁰⁹

Όστρακο (26)

KH 3.1997

D.B2.1

Διαμ. χείλους: 13 εκ, βάθος: 50 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος, κοίλο εξωτερικά, σώμα με εξωτερική κλίση.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (2.5YR 5\8). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στη Μαδηβά και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο, ένα άλλο άπο το Dibon (Dhiban) στη Μωάβ πιθανότατα στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. μ.Χ.), και ένα τρίτο από το Khirbet Nakhil μεταξύ του 5^{ου} και του 7^{ου} αι. μ.Χ.³¹⁰

Όστρακο (27)

KH 3.1997

A.A10.6

Διαμ. χείλους: 23 εκ, βάθος: 28,26 εκ.

Αυλακωτό χείλος με σώμα επικλινές εξωτερικά.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς τραχύς, ανοικτός κιτρινωπός (5YR 3\8). Πολύ μικρά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Sardis και χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι., ενώ ένα άλλο άπο το 'Ayoun Mousa χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³¹¹

Όστρακο (28)

KH 7.1998

C.D2.4

Διαμ. χείλους: 17 εκ, βάθος: 28,26 εκ.

Αυλακωτό χείλος με ευθείες πλευρές σώματος.

³⁰⁹ Alliaat 1988, Fig 6: 1 · Adan-Bagewitz 1982, Fig 3: Group B+ C10.

³¹⁰ Acconci and Gebrieli 1994, Fig 23: 58 · Tushingham 1972, Fig 10: 60 · Kareem 1999, Fig 10: 19.

³¹¹ Rautman 1996, Fig 4: 14 · Piccirillo 1984, Fig 9: 14.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός κιτρινωπός καστανός (10YR 4/4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, κυματιστή εγχάρακτη γραμμή στο σώμα, τροχήλατο έργο. Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Sardis (τέλη 5^{ου} αι. μ.Χ.), στο Dibon (Dhiban) στη Μωάβ (γστερη Βυζαντινή περίοδος, πιθανότατα τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. μ.Χ.) και στο Khilda (πρώιμη περίοδος των Ομαΰαδών).³¹²

Όστρακο (29)

KH 3.1997

A.A10.6

Διαμ. χείλους: 19,8 εκ.

Κάτω νεύον χείλος, διατομής Λ.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός ερυθρωπός (10YR 8/8). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Ιερουσαλήμ και χρονολογούνται (μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ.), και στην Καισάρεια (δεύτερο τρίτο του 4^{ου} αι. μ.Χ.).³¹³

3. Φλασκιά προσκνητών (30-31)

Όστρακο (30)

KH 7.1998

A.C2.2

Διαμ. χείλους: 2,5 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος και ταινιωτές λαβές.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός κίτρινος (5YR 3/8). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Πέλλα και στο Όρος Νεβώ και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³¹⁴

Όστρακο (31)

KH 7.1997

C.B5.1

Διαμ. χείλους: 2,5 εκ.

³¹² Rautman 1996, Fig 16: 2.69 · Tushingham 1972, Fig 10: 32 · Najjar and Sa' id 1994, Fig 2: 10.

³¹³ Shiloh 1992, Fig 12: 5 · Oleson *et al* 1994, Fig 9: k28.

³¹⁴ Walmstey *et al* 1993, Fig 20: 1 · Piccirillo 1993, Fig 1: 1.

Στρογγυλεμένο παχύ έξω νεύον χείλος και μακρύς κυλινδρικός λαιμός, στρεπτές λαβές από το λαιμό στους ώμους.

Πηλός σκληρής όπτησης, τραχύς, πολύ ανοικτός καστανός (5YR 7\4), με ελαφρό γάνωμα, πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Πέλλα και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³¹⁵

4. Αγγεία (32-34)

Όστρακο (32)

KH 5.1997

A.A10.6

Διαμ. χείλους: 4,9 εκ.

Έξω νεύον στρογγυλεμένο χείλος και στενός λαιμός διατομής Λ, η λαβή έχει σπάσει.

Πηλός κακής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρωπός-κίτρινος (5YR 7\6), με πυρήνα ανοικτό κίτρινο (10 YR 6\4). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Γέρασα και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³¹⁶

Όστρακο (33)

KH 8.1998

C.E1.1

Διαμ. χείλους: 3,5 εκ.

Στρογγυλεμένο παχύ έξω νεύον χείλος ευθείας κλίσης, με στενό λαιμό διατομής V και ακμή στο τελείωμα του χείλους.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, κιτρινωπός ερυθρός (5YR 5\6). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Ιερουσαλήμ και χρονολογείται στην Βυζαντινή περίοδο / Πρώιμη περίοδο Ομαυαδών.³¹⁷

Όστρακο (34)

KH 7.1998

C.D2.2

Διαμ. βάσης: 3,6 εκ.

³¹⁵ Edwards *et al* 1986, Fig 6: 10.

³¹⁶ Gawlikowski and Musa 1986, Pl. X: 2.

³¹⁷ Magness 1992, Fig 10: 13.

Σπασμένος λαιμός με λαβή και ατρακτόσχημο ώμο που χωρίζεται σε τρεις ζώνες με εγχάραξη, που δημιουργεί μοτίβο ιχθυάκανθας. Κοντόχοντρο σώμα και δισκοειδής βάση. Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (2.5YR 5\6). Πηλός αφρικανικής προελεύσεως, με γάνωμα και γυάλισμα. Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Όρος Νεβώ και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³¹⁸

5. Στάμνοι (35-39)

Όστρακο (35)

KH 3.1997

A.A10.6

Διαμ. χείλους: 8,4 εκ.

Χείλος τετράγωνης διατομής με φουσκωμένο κοντό λαιμό.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ανοικτός ερυθρός (10 YR 6\8). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Horvat Amnudim και χρονολογείται μεταξύ 250 και 425 μ.Χ.³¹⁹

Όστρακο (36)

KH 7.1997

C.A3.2

Διαμ. χείλους: 9,5 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ευθύ κοντό λαιμό στάμνου κρασιού.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς τραχύς, σκούρου ερυθρού καστανού χρώματος (2.5 YR 3\4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, στενές αυλακώσεις στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στη Μονή στο Khirbet Ed-Deir, στην Πέλλα (Tabaqat Fahel) και στην Εσεβών και χρονολογούνται στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο.³²⁰

Όστρακο (37)

KH 3.1997

A.B10.5

Διαμ. χείλους: 11,5 εκ.

³¹⁸ Bottini *et al* 1990, Fig 44: 7.

³¹⁹ Adan- Bavewitz 1982, Fig 3: 3.

³²⁰ Hirschfeld 1999, Pl. 1: 4 · Edwards *et al* 1986, Fig 5: 14 · Sauer 1973, Fig 3: 107.

Παχύ πεπλατυσμένο χείλος με ευθύ κοντό λαιμό.

Πηλός καλής όπτησης, τραχύς, ανοικτός ερυθρός (2.5 YR 6/6). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στο Khibet Al-Mukhayyat και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³²¹

Όστρακο (38)

KH 3.1997

A.A10.8

Διαμ. χείλους: 7 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ψηλό λαιμό που φέρει αυλακώσεις εσωτερικά.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρός (2.5 YR 5/8). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Καπερναούμ (΄γστερη Βυζαντινή / Πρώιμη περίοδος Ομαΰαδών), και στον χείμαρρο 'Ayoun Mousa (΄γστερη Βυζαντινή περίοδος).³²²

Όστρακο (39)

KH 5.1999

A.A4.4

Διαμ. χείλους: 8,5 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ψηλό ευθύ λαιμό με σφαιρικό σώμα και δυο κάθετες τοξωτές λαβές από ώμο σε ώμο.

Πηλός καλής όπτησης, τραχύς, ερυθρός (2.5 YR 5/2). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, βαθιά αυλάκωση στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Ιερουσαλήμ και στο Ramat Rahel χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³²³

6. Μαγειρικά σκεύη (40-42)

Όστρακο (40)

KH 6.1999

B.A3.5

³²¹ Alliaa 1988, Fig 15: 6.

³²² Tzafriz 1989, Fig 60: 50 · Piccirillo 1984, Fig 9: 17

³²³ Magness 1992, Fig 9: 6 · Aharoni 1962, Fig 4: 7.

Διαμ. χείλους: 25 εκ.

Πλάγιο χείλος και κάθετες πλευρές. Ακέραιες οριζόντιες ανοικτές λαβές με σχήμα υοειδούς οστού.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρωπός καστανός (5YR 5\4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Κοιλιάδα Τυγοροεση στην Ιερουσαλήμ μεταξύ του 6^{ου} και αρχών του 7^{ου} αι. μ.Χ. και στην Καισάρεια μεταξύ της 'γστερη Βυζαντινής και της πρώιμης περιόδου των Ομαΰαδών.³²⁴

Ακέραιο μαγειρικό σκεύος (41)

KH 6.1998

A.C2.4

Διαμ. χείλους: 9 εκ, βάθος: 72,22 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με έσω νεύοντα λαιμό, τοξωτές λαβές και στρογγυλή βάση.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, σκούρος ερυθρωπός καστανός (2.5YR 3\4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα και αυλάκωση στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια μαγειρικά σκεύη βρέθηκαν στη Μαδηβά και στην Εσεβών και χρονολογούνται στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.³²⁵

Όστρακο (42)

KH 6.1998

A.A3.2

Διαμ. χείλους: 11 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με έξω νεύοντα λαιμό και σφαιρικό σώμα και ταινιωτές λαβές από το χείλος στο σώμα.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς τραχύς, φαιοκάστανος (10YR 5\2). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα και αυλάκωση στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Καισάρεια και χρονολογείται στην Βυζαντινή περίοδο.³²⁶

³²⁴ Crowfoot 1927, Pl. XV: 20 · Oleson *et al* 1994, Fig 35: k46.

³²⁵ Harrison 1994, Fig 4: 6 · Sauer 1973, Fig 3: 105.

³²⁶ Netzer and Levine 1986, Fig 3: 24.

7. Λύχνοι (43-45)

Λύχνος (43)

KH 7.1997

E.D2. Δυτικός μάρτυρας.

Μήκ.: 7,5 εκ, πλατ.: 5,8 εκ, ύψ.: 3,7 εκ.

Μυτερό ωοειδές σχήμα με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση

Πηλός καλής όπτησης, λείος, κιτρινωπός (10YR 5/4). Πολύ μικρά και λίγα λευκά και μαύρα εγκλείσματα, κυκλική οπή πληρώσεως περιβαλλόμενη από δυο έντονες ακμή που διαμορφώνουν κανάλι, το οποίο συνδέει την οπή πληρώσεως με τον μυκτήρα. Έργο από μήτρα, διακοσμημένος με ανάγλυφες γραμμές (ακτίνες) και κύκλο στη θέση της λαβής. Παρόμοιοι λύχνοι βρέθηκαν στο Ramat Rahel και στο Khirbel Al-Mukhayyat και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³²⁷

Λύχνος (44)

KH 7.1997

B.C1.

Μήκ.: 8 εκ, πλατ.: 6,5 εκ, ύψ.: 4 εκ.

Μυτερό ωοειδές σχήμα με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση

Πηλός καλής όπτησης, λείος, φαιοκάστανος (2.5YR 5/2) με ανοιχτόχρωμο γάνωμα. Πολύ μικρά έως λιγιστά μικρά λευκά εγκλείσματα, κυκλική οπή πληρώσεως περιβαλλόμενη από δυο έντονες αυλακώσεις, που συνδέουν την οπή πληρώσεως με τον μυκτήρα που είναι μαυρισμένος από τον καπνό. Λύχνος από μήτρα, με διακόσμηση από ανάγλυφες γραμμές (ακτίνες) και στις δυο πλευρές και ημικύκλια στη θέση της λαβής. Παρόμοιοι λύχνοι βρέθηκαν στην Εσεβών (πρώιμη Βυζαντινή περίοδος), στην Ιερουσαλήμ (΄στερη Βυζαντινή περίοδος), και στη Μονή στο Khirbet Ed-Deir (μεταξύ του 5^{ου} και του 8^{ου} αι. μ.Χ).³²⁸

Όστρακο (45)

KH 6.1998

A.A1.1

Μήκ.: 10,5 εκ, πλατ.: 6,7 εκ, ύψ.: 2,8 εκ.

³²⁷ Aharoni 1962, Fig 18: 7 · Michel 1998, Fig 11: 2.

³²⁸ Sauer 1973, Fig 3: 126 · Magness 1992, Fig 12: 18 · Hirschfeld 1999, Fig 5: No. 3.

Απιόσχημο σώμα με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός καστανός (5YR 6/4). Πολύ μικρά και λιγοστά λευκά εγκλείσματα, κυκλική οπή πληρώσεως περιβαλλόμενη από δυο έντονες αυλακώσεις, με κανάλι που τη συνδέει με τον μυκτήρα που είναι μαυρισμένος από τον καπνό. Λύχνος από μήτρα, με διακόσμηση ανάγλυφων γραμμών (ακτίνες) στις δυο πλευρές και μικρό κύκλο στη θέση της λαβής.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν σε έναν αρχαίο τάφο κοντά στο Kfar Dikhrin (μεταξύ του 4^{ου} και του τέλους 6^{ου} αι. μ.Χ.), στον Τάφο στο Na'our (τέλος του 6^{ου} - πρώτο ήμισυ του 7^{ου} αι. μ.Χ.) και στον Τάφο στα Γέρασα (ΐγστερη Βυζαντινή περίοδος).³²⁹

8. Κάλυμμα (46)

Όστρακο (46)

KH 7. 1997

A.A10.8

Διαμ. χείλους: 18,5 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ρηχές πλευρές που φέρουν αυλακώσεις.

Πηλός καλής όπτησης, τραχύς, ανοικτός ερυθρός (2.5YR 6/6). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Ma'oz Hayyim και στο Tell Taanek και χρονολογούνται στην Βυζαντινή περίοδο.³³⁰

9. Λαβές (47-50)

Όστρακο (47)

KH 3. 2000

A.D7.6

Μήκ.: 3,5 εκ, πλάτ.: 5 εκ, πάχος: 1,8 εκ.

Η λαβή έχει το σχήμα σταυρού.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4), με λευκό γάνωμα. Πολύ μικρά εγκλείσματα, διακόσμηση με ανάγλυφες κυματιστές γραμμές, χειροποίητο έργο.

³²⁹ Rahmani 1964, Fig 3: 1 · Abbadi 1973, Fig 1: 1 · Oueis 1985, Pl. 7: 4.

³³⁰ Tzaferis 1982, Fig 10: 7 · Jelal and Nashef 2001, Fig 7: 4.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο ρωμαϊκό θέατρο στα Γέρασα και (5^ο αι. μ.Χ.), στον Άγιο Ευθύμιο στις έρημες περιοχές της Ιουδαίας (Βυζαντινή περίοδος), και ένα άλλο άγνωστης προέλευσης που χρονολογείται στον 4^ο αι. μ.Χ.³³¹

Όστρακο (48)

KH 3. 1998

C.D1.3

Τοξωτή λαβή αγγείου με εγχάρακτο σταυρό.

Πηλός σκληρής όπτησης, τραχύς, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4), με ανοιχτόχρωμο γάνωμα, πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα, διακοσμημένος με ανάγλυφες κυματιστές γραμμές, χειροποίητο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Khirbet Al-Mukhayyat και στην έρημο Νέγκεβ και χρονολογούνται στην 'γστερη Βυζαντινή περίοδο.³³²

Όστρακο (49)

KH 5. 1999

A.B2.7

Τοξωτή λαβή στάμνου ή μαγειρικού σκεύους, ημισελήνοειδούς διατομής, με εγχάρακτο σταυρό.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ροδόχρωμος (5YR 8/3). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, χειροποίητο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Βηθανία με διακόσμηση αστεριού και χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο.³³³

Όστρακο (50)

KH 8. 1998

A.E1.3

Διαμ.: 4 εκ.

Στάμνος, με κομβίο στο κέντρο της λεκάνης, εν είδει λαβής.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ανοικτός κτρινωπός (10YR 3/3). Πολύ μικρά λιγοστά λευκά εγκλείσματα, χειροποίητο έργο.

³³¹ Clark 1988: Pl. XIX2 πάνω κέντρο · Meimaris 1989, Fig 98: 98 · Radovan 1985, δεξιά.

³³² Alliata 1988, Fig 3: 20 · Schaefer 1979, Fig B: 3.29.

³³³ Saller 1957, Fig 39: 248.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στη Μαδηβά (μεταξύ του 6^{ου} και του 7^{ου} αι. μ.Χ.), και στην Κοιλάδα Τυγοροεοπ στην Ιερουσαλήμ (ύστερος 6^{ος} αι. μ.Χ.).³³⁴

10. Βάσεις (51-54)

Όστρακο (51)

ΚΗ 3. 1997

A.C2.6

Διαμ. βάσης: 5 εκ.

Δισκόμορφη βάση κύπελλας.

Πηλός σκληρής όπτησης, λείος, ερυθρωπός κίτρινος (5YR 7\6) με φαιοκάστανο πυρήνα (5YR 5\2). Πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Κοιλάδα Τυγοροεοπ στην Ιερουσαλήμ (πρώιμη Βυζαντινή περίοδος), και στη Βηθανία (΄γστερη Βυζαντινή περίοδος).³³⁵

Όστρακο (52)

ΚΗ 3. 1998

A.A3.2

Διαμ. βάσης: 7 εκ.

Κοίλη βάση κύπελλας.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (5YR 5\8). Πολύ μικρά λιγοστά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Dhiogios της Κύπρου και στο Ramat Rahel και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³³⁶

Όστρακο (53)

ΚΗ 8. 1998

A.C4.1

Διαμ. βάσης: 11,5 εκ.

Δακτυλιόσχημη βάση στάμνου.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (5YR 5\8). Πολύ μικρά ελάχιστα λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

³³⁴ Harrison 1994, Fig 6: 15 · Crowfoot 1927, Pl. XV: 23.

³³⁵ *Ο.π.*, Pl. XIV: 20 · Saller 1957, Fig 53: 540.

³³⁶ Calting 1972, Fig 34: P508 · Aharoni 1962, Fig 3: 2.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Dibon και στην Άκαμιπα και χρονολογούνται στην Βυζαντινή περίοδο.³³⁷

Όστρακο (54)

KH 5, 1998

B.C2.

Διαμ. βάσης: 6,5 εκ.

Ομφαλωτή βάση στάμνου.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ανοικτός ερυθρός (5YR 5\8), με σκούρο γάνωμα.

Πολύ μικρά λιγοστά σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Khirbet Al-Mukhayyat και στο χείμαρρο Az-Zarqa και χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο.³³⁸

Γ. Πρώιμη Ισλαμική περίοδος

1. Κύπελλα (55-57)

Όστρακο (55)

KH 3, 1997

A.B10.5

Διαμ. χείλους: 14,4 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με ημισφαιρικό σώμα.

Πηλός σκληρής όπτησης, λείος, ερυθρωπός κίτρινος (5YR 7\6), με ανοικτό καστανό πυρήνα (10YR 6\3). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο, κυματοειδής εγχάραξη εξωτερικά.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στη Βηθανία και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών, ενώ ένα άλλο άπο την Γέρασα χρονολογείται μεταξύ της γστερη Βυζαντινής και πρώιμης περιόδου Ομαυαδών.³³⁹

Όστρακο (56)

KH 8, 1997

A.A10.6

Διαμ. χείλους: 8,5 εκ, βάθος: 76,47 εκ.

Έξω νεύον στρογγυλεμένο χείλος, πλευρές σε σχήμα ελαφρού S.

³³⁷ Tushingham 1972, Fig 4: 76 · Whitcomb 1987, Fig 11: X.

³³⁸ Michel 1998, Fig 15: 59 · Collins *et al* 1996, Fig 37: 24.

³³⁹ Saller 1957, Fig 52: 4663 · Uscatescu 1996, Fig 100: 687.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8\4). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο, δυο εγχάρακτες ταινίες κάτω από το χείλος.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Καπερναούμ και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών.³⁴⁰

Όστρακο (57)

KH 3. 1997

A.A4.2

Διαμ. χείλους: 14,5 εκ.

Επίπεδο χείλος κύπελλας με ευθείες πλευρές.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός κίτρινος (5YR 6\6) με λευκό γάνωμα. Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο, ερυθρό γάνωμα εσωτερικά και στο χείλος (Κοπτικός πήλός).

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στη Ναζαρέτ και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών.³⁴¹

2. Αγγεία (58-62)

Όστρακο (58)

KH 8. 1998

A.B3.1

Διαμ. χείλους: 8 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με έξω νεύοντα πλατύ λαϊμό.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ανοικτός ερυθρός (2.5YR 6\6). Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στη Umm Er-Rasas και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών.³⁴²

Όστρακο (59)

KH 6. 1998

A.B2.3

Διαμ. χείλους: 10 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με έξω νεύοντα πλατύ λαϊμό και ταινιωτές λαβές στο χείλος

³⁴⁰ Loffreda 1983, Fig 2: 14.

³⁴¹ Bagatti 1971, Fig 27: 8.

³⁴² Alliaia 1991, Fig 14: 3.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (10YR 4\6). Πολύ μικρά και ελάχιστα μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Humeima στη νότια Ιορδανία, (μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ.), και στο Ramat Rahel (΄γστερη Βυζαντινή περίοδος).³⁴³

Όστρακο (60)

KH 7, 1998

A.C2.3

Διαμ. χείλους: 16 εκ.

Παχύ στρογγυλεμένο χείλος με ταινωτές λαβές.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, ερυθρός (2.5YR 5\8), με ελαφρύ γάνωμα. Πολύ μικρά λιγοστά σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στη Umm Er-Rasas και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο Ομαΰαδών.³⁴⁴

Ακέρατο αγγείο (61)

KH 7, 1999

C.D1. Βόρειος μάρτυρας

Διάμ χείλους: 6,4 εκ, διαμ. βάσης: 5,2 εκ.

Στρογγυλεμένο χείλος με στενό κάθετο λαιμό με αυλακώσεις, σφαιρικό σώμα, ομφαλωτή βάση και τοξωτές λαβές που ξεκινούν από το χείλος.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λείος, κιτρινωπός – ερυθρός (5YR 5\8), με γάνωμα και γυάλισμα. Πολύ μικρά ελάχιστα σκούρα εγκλείσματα, στενή αυλακώσεις στο σώμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στην Πέλλα και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁴⁵

Ακέρατο αγγείο (62)

KH 8, 1997

C.A4. 2

Διαμ. χείλους: 2,2 εκ, διαμ. βάσης: 2 εκ.

³⁴³ Amr and Schick 2001, Fig 9: 20 · Aharoni *et al* 1964, Pl. 7: 26.

³⁴⁴ Alliata 1991, Fig 25: 2.

³⁴⁵ Watson 1992, Fig 255.

Επίπεδο έσω νεύον χείλος που σχηματίζει διπλή γωνία. Στενός κυλινδρικός λαμμός, απιόσχημο σώμα (ανεστραμμένο) οξυπύθμενη βάση και ταινιωτές λαβές από το χείλος στον ώμο.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, φαιοκάστανος (2.5YR 5\2), με ανοικτόχρωμο γάνωμα και με γυάλισμα. Πολύ μικρά λευκά και μαύρα εγκλείσματα, διακόσμηση με αυλακώσεις στον ώμο με τη βοήθεια αιχμηρού εργαλείου μετά το γάνωμα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια αγγεία βρέθηκαν στην Πέλλα (μεταξύ του β' μισού 6^{ου} αι. και του 7^{ου} αι. μ.Χ.), στο Khirbet Al-Karak (γστερη Βυζαντινή περίοδος), ενώ ένα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο Ομαυαδών.³⁴⁶

3. Στάμνος (63)

Όστρακο (63)

KH 3. 1997

A.A10. 6

Διαμ. χείλους: 9 εκ.

Χείλος τετράγωνης διατομής με φουσκωτό βραχύ λαμμό.

Πηλός έντονης όπτησης, τραχύς, ερυθρωπός-καστανός (5YR 5\8) και σκούρος φαιός πυρήνας (7.5YR 7\3). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιοι στάμνοι βρέθηκαν στην Καπερναούμ και στην Πέλλα και χρονολογούνται στην πρώιμη περίοδο Ομαυαδών (7^{ος} αι. μ.Χ.).³⁴⁷

4. Λύχνιοι (64-66)

Όστρακο (64)

KH 5. 1998

C.A1. 2

Τμήμα μυκτήρα με διακόσμηση σε σχήμα S.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, φαιοκάστανος (2.5YR 5\2). Πολύ μικρά λευκά εγκλείσματα, έργο από μήτρα.

Παρόμοιος λύχνος βρέθηκε στην Καπερναούμ και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο Ομαυαδών.³⁴⁸

³⁴⁶ *Ο.π.*, Fig 11: 94 · Sodini and Villeneuve 1992, Fig 4: 2 · Delougaz and Haines 1960, Fig 56: 8.

³⁴⁷ Tzaferis 1989, Fig 60: 35 · Watson 1992, Fig 8: 62.

³⁴⁸ Loffreda, 1974: Fig 27:7

Όστρακο (65)

KH 5. 2000

C.D4. 1

Μηκ.: 8,6 εκ, πλάτ.: 6,5 εκ, ύψ.: 2,2 εκ.

Απιόσχημο με δακτυλιόσχημη βάση και κομβιόσχημη λαβή.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός-κιτρινωπός (7.5YR 7/6), με ανοικτόχρωμο γάνωμα. Πολύ μικρά λευκά και σκούρα εγκλείσματα, κανάλι μεταξύ της οπής πληρώσεως και του μυκτήρα, έργο από μήτρα, με διακόσμηση από τσαμπιά σταφύλια.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στο Ναό στο El-Quweisma, στο Deir Ain Abata και στο Khirbet Yajouz και χρονολογούνται στην περίοδο των Αββασιδών.³⁴⁹

Λύχνος (66)

KH 3. 1998

A.A3. 1

Μηκ.: 9,5 εκ, πλάτ.: 7,3 εκ, ύψ.: 3,5 εκ.

Καρδιόσχημος με δακτυλιόσχημη βάση.

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρωπός-κιτρινωπός (5YR 6/8). Πολύ μικρά ελάχιστα λευκά εγκλείσματα, κυκλική οπή πληρώσεως περιβαλλόμενη από δυο έντονα αυλακώσεις, έργο μήτρας, κανάλι μυκτήρα με ανάγλυφο σχέδιο φοίνικα και σπειροειδή μοτίβα και στις δυο πλευρές.

Παρόμοιοι λύχνοι βρέθηκαν στο Khirbet Al-Karak και στο Khirbet El-Mefjar και χρονολογούνται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών.³⁵⁰

5. Κάλυμμα (67)

KH 8. 1998

A.E1.3

Δισκοειδές κάλυμμα (Αγνύθας)

Πηλός καλής όπτησης, λείος, ερυθρός (2.5YR 4/8). Πολύ μικρά λευκά και φαιά εγκλείσματα, χειροποίητο έργο.

Πρώιμη περίοδος Ομαυαδών.³⁵¹

Παρόμοιο κάλυμμα βρέθηκε στο Tell El Husn, αβέβαιη χρονολόγηση.³⁵²

³⁴⁹ Schick and Suleiman, 1991: Fig 2: 1 · Politis 1993, Fig 2: 3 · Karcem and Khalil, 2002: Fig 25: 2

³⁵⁰ Delougas and Haines 1960, Pl. 44: 19 · Baramki 1942, Pl. XVII: 4

³⁵¹ Abu Shmeis and Waheeb 2002, Fig 15: 3

³⁵² Leonard 1987, Fig 4: 11

6. Βάση (68)

Όστρακο (68)

KH 8. 1997

C.D1. 6. Το δυτικό χαντάκι

Διαμ. βάσης: 2,5 εκ.

Κυρτή βάση αγγείου.

Πηλός καλής όπτησης, σχετικώς λειός, ερυθρός (2.5YR 5\8). Πολύ μικρά λευκά και σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιες βάσεις βρέθηκαν στο Humeima (μεταξύ των μέσων του 6^{ου} και του 8^{ου} αι. μ.Χ.), και στα Βόστρα (μεταξύ του 6^{ου} και του 7^{ου} αι. μ.Χ.).³⁵³

7. Διάφορα όστρακα (69-70)

Όστρακο (69)

KH 7. 1998

B.B4.3

Στόμιο αγγείου

Πηλός καλής όπτησης, λειός, ανοικτός καστανός (7.5YR 6\4). Πολύ μικρά λιγοστά μαύρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στην Πέλλα, και χρονολογείται μεταξύ του 7^{ου} και του 8^{ου} αι. μ.Χ.³⁵⁴

Όστρακο (70)

KH 8. 1998

A.E2.2

Θραύσμα σώματος αγγείου με εγχάραξη

Πηλός καλής όπτησης, λειός, ερυθρωπός-καστανός (5YR 5\6). Πολύ μικρά σκούρα εγκλείσματα, τροχήλατο έργο.

Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν στην Ιερουσαλήμ (μεταξύ του 6^{ου} και αρχών του 7^{ου} αι. μ.Χ.), και στο Khirbet Ed-Deir στην έρημο της Ιουδαίας (μεταξύ του 6^{ου} και των αρχών του 8^{ου} αι. μ.Χ.).³⁵⁵

³⁵³ Amr and Schick 2001, Fig 9: 29 · Sa'd and Wilson 1984, Figs 101-139: 107

³⁵⁴ Walmsley *et al* 1993, Fig 7: 1

³⁵⁵ Magness 1992, Fig 10: 6 · Hirschfeld 1999, Pl. 2: 16

2. Τα Λίθινα Αγγεία

Ποτήρι (1)

ΚΗ 7.1999

C.F17. 4 (Αψιδωτός ναός νοτίως του Tell El-Kharrar)

Διαμ. χείλους: 11 εκ, βάθος: 12, 4 εκ, πάχος: 0,8-1 εκ.

Απλό στρογγυλεμένο χείλος λίθινου ποτηρίου με λαβή τετράγωνης διατομής, με απόξυση με μαχαίρι, που δίνει την εντύπωση εγχάρακτης διακόσμησης, από καθαρό ίζημα κιμωλίας, εύκολο στην επεξεργασία.

Ίσως χρησιμοποιείται ως μέσο μέτρησης ή για τελετουργικούς σκοπούς.³⁵⁶

Παρόμοια ποτήρια βρέθηκαν στην Ιερουσαλήμ και στην Καλλιρρόη (Ain Az-Zara) και χρονολογούνται στην πρόιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁵⁷

Τμήμα ποτηρίου (2)

ΚΗ 7.1997

C.J14. 1

Διαμ. χείλους: 11 εκ, βάθος: 12,2 εκ, πάχος: 0,7-0,9 εκ.

Απλό στρογγυλεμένο χείλος λίθινου ποτηρίου ίδια με λαβή τετράγωνης διατομής, με απόξυση με μαχαίρι, που δίνει την εντύπωση εγχάρακτης διακόσμησης, από καθαρό ίζημα κιμωλίας, εύκολο στην επεξεργασία.

Ίσως χρησιμοποιείται ως μέσο μέτρησης.

Παρόμοιο ποτήρι βρέθηκε στην Ιερουσαλήμ και χρονολογείται στην πρόιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁵⁸

Θραύσμα (3)

ΚΗ 7.1997

C.K14. 2

Διάμ. Βάσης: 7,4 εκ.

Δισκοειδής βάση κύπελλας από ασβεστόλιθο.

Παρόμοια θραύσματα βρέθηκαν στο Ramat Rahel και στο 'Ein El-Ghuweir και χρονολογούνται στην πρόιμη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁵⁹

³⁵⁶ Abu Shmeis and Waheeb 2002, fig 4: 1

³⁵⁷ Magness 1992, Fig 20: 4 · Clamer 1997A, Pl. 14: 28

³⁵⁸ Magness 1992, Fig 20: 4

³⁵⁹ Aharoni 1962, Fig 6: 4 · Bar Adon 1977, Fig 12: 25

3. Οι επιγραφές

Α. Οι επιγραφές από τη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

Επιγραφή 1

Στην θέση των αρχαίων βαπτιστηρίων, σήμερα γνωστή στους αρχαιολόγους ως Al-Maghtas, στις αρχές του αιώνα, ο Κλεόπας Κοικυλίδης με μοναχούς της Μονής του Προδρόμου παρά τον Ιορδάνη (Αγίας Τριάδας) διενήργησε ανασκαφές, στις οποίες, μεταξύ αρχιτεκτονικών μελών και δαπέδων με ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα, βρέθηκε αναθηματική στήλη με κωνοειδή απόληξη, η οποία έφερε μεταλλικό σταυρό με την εξής επιγραφή:

Υπὲρ εὐχῆς Πατρικίου

Στην ίδια θέση, ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος βρήκε ορειχάλκινη λεκάνη, η οποία έφερε γύρω από την στεφάνη της την εξής επιγραφή:

+ ΠΡΟΣΦΟΡΑ... ΥΠΕΡ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΥΜ-
ΨΕΩΣ ΜΕΝΑΔΙΑΣ ΚΛΕΩΠΑΤΡΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΤΑ-
ΣΤΑΣΙΣ ΜΟΝΑΣΤΡΙΩΝ ΑΜΗΝ +

+ Προσφοράῦπερ σωτηρίας καὶ ἀντιλύψεως Μεναδίας, Κλεοπάτρας καὶ Ἀναστασίας, μοναστηρίων Ἀμὴν. +

Το ενεπίγραφο αυτό σκεύος (λεκάνη αγιασμού) ήταν πιθανώς δωρεά κάποιου προσκυνητή στη Μονή της Αγίας Τριάδας υπέρ σωτηρίας και αντιλήψεως των μοναζουσών Μεναδίας, Κλεοπάτρας και Αναστασίας. Η μνεία τριών μοναστηρίων

ενδέχεται να υποδηλώνει την ύπαρξη και γυναικείας μονής στην περιοχή για τις ανάγκες των βαπτιζομένων στον Ιορδάνη ποταμό. Από τα τρία αυτά ονόματα το πρώτο δεν μαρτυρείται επιγραφικά και αγιολογικά.³⁶⁰

Επιγραφή 2

Al-Maghtas, Ο Ναός κοντά στον Ιορδάνη ποταμό (Ο Ναός 3)

Μηκ.: 0,13 μ, πλάτ.: 0,09 μ.

Ορθογώνιο μαρμάρινο θραύσμα, το οποίο φέρει τμήμα επιμελημένης επιγραφής (πιθανότατα θραύσμα μαρμάρινου θωρακίου ή Αγίας Τράπεζας, 5^ο αι.)

___] ΙΟΥ ΒΑΠΤ[___

[τοῦ Ἀγ]ίου Βαπτ [ίσματος ___]

Η ποιότητα του μαρμάρου καθώς και η προσεγμένη εγχάραξη των διασωθέντων γραμμάτων δηλώνει ότι το θωράκιο ή η πλάκα αυτή της Αγίας Τράπεζας έχει προέλθει από εργαστήριο μεγάλου αστικού κέντρου, πιθανόν της Κωνσταντινουπόλεως.

Εάν η αποκατάσταση του διασωθέντος κειμένου είναι ορθή, τότε επιβεβαιώνει την ύπαρξη ναού στον τόπο της Βαπτίσεως του Χριστού και αργότερα των Βαπτιστηρίων των προσκυνητών.

Επιγραφή 3

Al-Maghtas, Βόρειος Τοίχος κοντά στον Ιορδάνη ποταμό

Επιγραφή χαραγμένη σε έναν από τους δόμους που αποτελούν τον αναλημματικό τοίχο αριστερά του κατερχομένου προς τον τόπο των Βαπτιστηρίων. Τα τέσσερα γράμματα του ονόματος Μηνά καταλαμβάνουν τις τέσσερις γωνίες ενός σταυρού.

³⁶⁰ Κ. Κοκυλίδου, Ο εν Ιορδάνη τόπος της Βαπτίσεως του Κυρίου και το Μοναστήριον του Τιμίου Προδρόμου. Εν Ιεροσολύμοις 1905, 84, 85. Υ. Meimaris, Sacred names, Saints, Martyrs, and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri pertaining to the Christian Church of Palestine, 1986, inscr.num.1155, 227-234.

M	H
N	A

Η θέση της επιγραφής πιθανώς μαρτυρεί ότι πρόκειται για το όνομα του οικοδόμου του τοίχου ή των βαθμίδων της κλιμακας, που οδηγούσε από το ναό προς το χώρο των Βαπτιστηρίων.

Επιγραφή 4

Ακιδογραφήματα χαραγμένα στο εσωτερικό στρώμα κονιάματος που καλύπτει το κατώτερο τμήμα ενός από τους διασωθέντες επί συνόλου τεσσάρων ογκοδών πεσσών, οι οποίοι αποτελούσαν τα θεμέλια ναΐσκου.

Τα ακιδογράμματα περιλαμβάνουν πλήθος σταυρών προχειρώς χαραγμένων από τους προσκυνητές καθώς και τέσσερις (:) ελληνικές, μια αραβική και μια αρμενική επιγραφή.

Η μια από τις ελληνικές επιγραφές περικλείεται σε ορθογώνιο πλαίσιο.

Τα ελληνικά κείμενα, πρόχειρα και δυσανάγνωστα ακιδογραφήματα, αποτελούν κυρίως επικλήσεις προς τον Κύριο λόγω της ιερότητας του χώρου

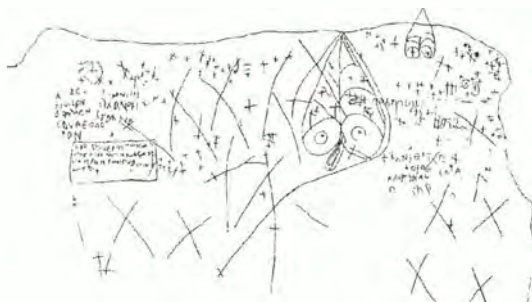
α) K [E] BO	K(ύρι)[ε], βο-	β) + IOANNH	+ 'Ιοάννη-
HΘITON	ήθι τόν	CIKANΔH	ς ΚΑΝΔΗ
ΔΟΥΛΟΝ	δοῦλόν	X AMIN	X Ἀμίν. (:)
COYΘEOΔO	Σου Θεόδο-		
PON	ρον.		

γ) KE BOYETHI TON ΔΟΥ	K(ύρι)ε, βουέθι τόν δοῦ-
ΛΟΝ COY EΓOPΓINAMPO	λόν Σου <Γε>όργινί
ΛΙΑ ΠΑΝΗΤΜΗ.Β..N +	
MNTBY +	

δ) + ΜΝΙΘΙΤΙ	+ Μνί(σ)θιτι
+ ΟΡΘΝ +	.....
°Λ Α	

ΚΛΙΡ ΝΑ

Ο

Επιγραφή 5

Al-Maghtas 1998, Ο Ναός κοντά στον Ιορδάνη ποταμό (Ο Ναός 3)

Μηκ.: 0,14μ πλάτ.: 0,25 μ.

Ενεπίγραφο τμήμα κεραμεικού αγωγού, με ένα είδος Αραβικής γραφής χωρίς στιγμές. Αποθέτης άλατος Μέσης Ισλαμικής περιόδου, περιόδου Σταυροφοριών και Αγιουβιδών Μαμελούκων.

Η πρώτη λέξη είναι (M) Al RAHIM, που σημαίνει “ο πολυεύσπλαγχνος Κύριος” και η δεύτερη λέξη είναι AL HAMD, που σημαίνει “ευχαριστώ”.

B. Οι επιγραφές από το Tell El-Kharrar

Επιγραφή 1

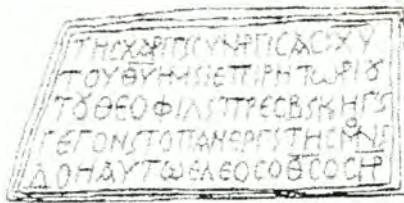
Μηκ.: 1,60 μ πλάτ.: 1,10 μ.

Στη θέση Tell El-Kharrar (Tell Mar Elias), τον παραδοσιακό λοφίσκο από τον οποίο ανελήφθη ο προφήτης Ηλίας και στον οποίο βρισκόταν το σπήλαιο του Ιωάννου Βαπτιστού, πάνω σε ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε η εξής επιγραφή:

Η επιγραφή αυτή μαρτυρεί την ύπαρξη Μονής πάνω στο λοφίσκο του Προφήτου Ηλιού, ολόκληρο το έργο της ανοικοδόμησης της οποίας αποδίδεται στον πρεσβύτερο και ηγούμενο Ρητόριο, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά. Οι επικλήσεις “Τῆς Χάρι(τος) συνηργασίας(ης) Χ(ριστο)ῦ τοῦ Θε(ο)ῦ ἡμ(ῶν). Ἐπὶ Ῥητωρίου τοῦ θεοφιλ(εστάτου) πρεσβ(υτέρου) κ(αὶ) ἡγ(ουμένου) γέγον(εν) τὸ πᾶν ἔργ(ον) τῆς μονῆς. Δόη αὐτῷ ἔλεος ὁ Θε(ός) ὁ Σ(ω)τήρ.”

αναφέρονται στον Κύριο ημών Ιησὺ Χριστό ως το τιμώμενο επιτοπίως δεῦτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας. Χρονολογικά, η επιγραφή είναι δυνατό να τοποθετηθεῖ στον 6^ο αἰ. μ.Χ.

Επιγραφή 2

Tell El-Kharrar 1998, Ο δυτικός ναός (Ναός-σπήλαιο)

Μηκ.: 2,5 εκ πλάτ.: 10,4 εκ.

Δυο συνανήκοντα θραύσματα από χείλος ανοικτού σκεύους από μαύρο βασάλτη, τα οποία φέρουν μέρος επιγραφής:

ΚΕ ΒΟΗΘΙΟΝ ΤΟΥ Δ[

Κ(ύρι)ε, βοήθισον τοῦ δ[ούλου Σου ....]

Επιγραφή 3

Tell El-Kharrar 1998, Ο βόρειος ναός (Ναός Ρητορίου)

Μηκ.: 0,20-0,25 μ Πλάτ.: 0,13-0,14 μ.

Θραύσμα κονιάματος που βρέθηκε στο βόρειο τοίχο της εκκλησίας με την ψηφιδωτή επιγραφή του Ρητορίου και φέρει πολλά ακιδογράμματα σταυρών και στο πάνω μέρος του δυσανάγνωστη και ως εκ τούτου δυσνόητη επιγραφή μιας σειράς.

ΔΙΟΚΕΕΙΚΕΚΑΤΑΛΛΑΒΥΣ.

4. Τα Νομίσματα ³⁶¹

-Ρωμαϊκά

Νόμισμα 1

Al-Maghtas 98, A.C, Sq.G19. Lo. 2. (Πρώτο σπήλαιο του Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 1.5 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ηρώδη Μεγάλου (37-4 π.Χ.).

Μέτριας κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Άγκυρα με πλαίσιο στιγμών στην αριστερή πλευρά, τα γράμματα δεν είναι ευανάγνωστα.

Οπισθότυπος: Ένα διπλό κέρασ αφθονίας με ταινίες και κηρύκειο ανάμεσα στα κέρατά του με τρεις στιγμές από πάνω του και ένα πλαίσιο στιγμών που περιβάλλει το σύνολο.

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Ιουδαία και χρονολογείται στην ίδια περίοδο. ³⁶²

³⁶¹ Τα νομίσματα παρουσιάζω όπως τα δημοσιεύουν οι διάφοροι νομισματολόγοι.

³⁶² Banks 1955, 73

Νόμισμα 2

Al-Maghtas 1998, A.C1, Sq.G. Lo. 2. (Τα σπήλαια του Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 1.3 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ηρώδη Μεγάλου (37-4 π.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Μια άγκυρα με δυο γράμματα στα δεξιά της, ΩC, που ανήκουν στη λέξη ΒΑCΙΑΕΩC. (HPΩΔΟΥ ΒΑCΙΑΕΩC).

Οπισθότυπος: Ένα διπλό κέρασ αφθονίας και ένα κηρύκειο μεταξύ των κεράτων.

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Καισάρεια και χρονολογείται στην ίδια περίοδο.³⁶³

Νόμισμα 3

Al-Maghtas 98, A.C, Sq. H. (Το κυλινδρικό πηγάδι στη βορειοανατολική δεξαμενή)

Διάμετρος: 2 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ηρώδη Αρχελάου (4 π.Χ. - 6 μ.Χ.).

Μέτριας κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Ένα πλαίσιο στιγμών περιβάλλει ένα τσαμπί σταφύλια. Δυο γράμματα ΔΟ, ανήκουν στη λέξη (HPΩΔΟΥ).

Οπισθότυπος: Ένα κράνος με παρωτίδες, τα υπόλοιπα στοιχεία δεν είναι ευδιάκριτα.

Υπάρχουν και γράμματα, αλλά δεν είναι ευανάγνωστα. Ίσως διαβάζονται ΕΘΝΑΡΧΟΥ.

Παρόμοια νομίσματα βρέθηκαν στην Ιουδαία, στο 'Ein El-Ghuweig και αλλού και χρονολογούνται επί Ηρώδη Αρχελάου (4 π.Χ. - 6 μ.Χ.).³⁶⁴

Νόμισμα 4

Al-Maghtas 1998, A.C, Sq.C2. Lo.2. (Στη βορειοανατολική δεξαμενή του Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 1.7 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Μάρκος Αμβίβιος (9-12 μ.Χ.) επί βασιλείας Αυγούστου (3 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

³⁶³ Madden 1967, 89, Fig.10

³⁶⁴ Banks 1955, 86 · Bar-Adon 1977, 16, Fig 17, the upper left (105) · Kannel 1963, 40, Fig. 23

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Ένα στάχυ με σπόρους με την επιγραφή ΚΑΙCΑΡΟC, και μέρος στιγμών.

Οπισθότυπος: Φοίνικας με οκτώ κλαδιά και ένα στέλεχος κριθαριού. Αναγράφεται το έτος ΛΔΘ, που παραπέμπει στο τριακοστό ένατο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Αυγούστου (8/9 μ.Χ.).

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Ιουδαία και χρονολογείται επί Επάρχων Ιουδαίας (6-44 μ.Χ., 44-66 μ.Χ.).³⁶⁵

Νόμισμα 5

Al-Maghtas 1998, A.C, Sq.G18. Lo.2. (Το πρώτο σπήλαιο του Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 1.9 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: επί Βαλερίου Γκράτου (15-26 μ.Χ.) επί βασιλείας Τιβερίου (14-37 μ. Χ.)

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Ένα μέρος στιγμών περιβάλλουν ένα στεφάνι, με το γράμμα ...C. Ίσως : ΚΑΙCΑΡΟC.

Οπισθότυπος: δεν διακρίνεται, αλλά ίσως πρόκειται για τρία ανθισμένα κρίνα. Η επιγραφή δεν είναι ευανάγνωστη.

Δεν έχει βρεθεί παρόμοιο.

Νόμισμα 6

Al-Maghtas 1998, A.C, Sq.C. Lo.2. (Στη βορειοανατολική δεξαμενή του Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 1.8 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Βαλέριος Γράτος (15-26 μ.Χ.) επί βασιλείας Τιβερίου (14-37 μ. Χ.).

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Μέρος στεφανιού με τα δυο γράμματα ΟC (ΚΑΙCΑΡΟC).

Οπισθότυπος: ένα κρίνο και μέρος της χρονιάς με το γράμμα L. Μάλλον πρόκειται για το έτος ΛΓ, το τρίτο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Τιβερίου (16 μ.Χ.)

Αυτός ο τύπος νομισμάτων χρονολογείται επί επαρχείας του Βαλερίου Γράτου (15-26 μ.Χ.) επί βασιλείας Τιβερίου.³⁶⁶

³⁶⁵ Kannel 1963, 54. Fig.33

³⁶⁶ Hendin 1996, 161. Fig. 642

-Βυζαντινά

Νόμισμα 7

Al-Maghtas 1999, A.A, Sq.A2. Lo.4. (το παρεκκλήσιο στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 1.2 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρωτοχριστιανική περίοδος.

Ο οπισθότυπος βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Εμπροσθότυπος: Εντελώς δυσδιάκριτος.

Οπισθότυπος: Σταυρός στο κέντρο, περιβαλλόμενος από τα μόνα γράμματα που διακρίνονται: OL.

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Αϊλά (Ακαμπα) και χρονολογείται στην Πρωτοχριστιανική περίοδο.³⁶⁷

Νόμισμα 8

Al-Maghtas 1998, A.B. Sq.C2. Lo.4. (Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 3.7cm.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Αναστάσιος Α' (491-518 μ.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: το πορτραίτο του αυτοκράτορα στα δεξιά, με μέρος των γραμμάτων: NANA TA SPP. (DNANASTA SIVSPPANG).

Οπισθότυπος: Το γράμμα "M" στο κέντρο, με δυο αστέρια αριστερά και δεξιά και με σταυρό πάνω του, και το γράμμα Γ κάτω από το γράμμα "M", και τα γράμματα CON κάτω από τα δυο. Το CON αναφέρεται στην Κωνσταντινούπολη, (τον τόπο της κοπής του νομίσματος).

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στη βασιλεία του Αναστασίου Α'.³⁶⁸

Νόμισμα 9

Al-Maghtas 1999, A.A, Sq.C. Lo.5. Στο βόρειο ναό του Tell El-Kharrar

Διάμετρος: 3.3 εκ.

³⁶⁷ Whitcomb 1994, 16. Fig. D

³⁶⁸ Lhotka 1989, 88. Fig. 1

Υλικό: Χαλκός

Χρονολόγηση: Αναστάσιος Α΄ (491-518 μ.Χ.).

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Μέρος της κεφαλής του αυτοκράτορα στη δεξιά πλευρά, είναι όμως ατελής. Διακρίνεται μόνο ένα γράμμα “S”.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “M” στο κέντρο, με ένα αστέρι στα αριστερά και το γράμμα Γ κάτω από το γράμμα “M” και CON κάτω από τα δυο. Το CON αναφέρεται στην Κωνσταντινούπολη (τον τόπο της κοπής του νομίσματος).

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στο θέατρο της Φιλαδέλφειας και χρονολογείται επί Αναστασίου Α΄.³⁶⁹

Νόμισμα 10

Al-Maghtas 1999, A.A, Sq.B1. Lo.3. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) ναός 3).

Διάμετρος: 2 εκ.

Υλικό: Χαλκός

Χρονολόγηση: Ιουστίνος Α΄ (518-527 μ.Χ.).

Ο οπισθότυπος βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Εμπροσθότυπος: το πορτραίτο του αυτοκράτορα στα δεξιά, διακρίνεται μόνο το γράμμα V.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “M” στο κέντρο, ένας σταυρός στα δεξιά και πάνω από το γράμμα “M”, κάτω από αυτό το γράμμα N από τη συντομογραφία CON : αναφέρεται στην Κωνσταντινούπολη (τον τόπο της κοπής του νομίσματος).

Δύο παρόμοια νομίσματα άγνωστης προέλευσης χρονολογούνται επί Ιουστίνου Α΄.³⁷⁰

Νόμισμα 11

Al-Maghtas 2000, A.D, Sq.D4. Lo.3. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) ναός 1).

Διάμετρος: 2.4 εκ.

Υλικό: Χαλκός

³⁶⁹ Zaiat 1979, 115. Pl.1: 1

³⁷⁰ Sear 1994, 53: Fig.125 · Wroth 1908, 55: Pl.7

Χρονολόγηση: Βυζαντινό, δεν διακρίνουμε εάν πρόκειται για κοπή Αναστασίου Α΄ ή Ιουστίνου Α΄.

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Πορτραίτο του αυτοκράτορα στα δεξιά. Τα γράμματα δεν είναι ευδιάκριτα.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “Κ” στο κέντρο.

Δεν έχει βρεθεί παρόμοιο.

Νόμισμα 12

Al-Maghtas 1999, A.A, Sq.C3. Lo.3. Οι νοοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) ναός 3).

Διάμετρος: 2.3 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Βυζαντινό (Ιουστίνου Β΄ ;).

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Πορτραίτο του αυτοκράτορα στα αριστερά. Τα γράμματα δεν είναι ευδιάκριτα.

Οπισθότυπος: το γράμμα “Κ” στο κέντρο, Α/Ν/Ν(Ο) στα αριστερά, που σημαίνει το έτος.

Δεν έχει βρεθεί παρόμοιο.

Νόμισμα 13

Al-Maghtas 1998, A.A, Sq.A5. Lo.3. Οι νοοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas) ναός 3).

Διάμετρος: 3.8 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ιουστινιανός Α΄ (527-565 μ.Χ.)

Μέτριας κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Ο αυτοκράτορας κατ’ενώπιον. Φορά κράνος και στο δεξί κρατά μια σφαίρα με σταυρό. Αριστερά υπάρχει ένας σταυρός. Διακρίνονται λίγα γράμματα IV...PP.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “Μ” στο κέντρο, ένας σταυρός από πάνω, και το έτος XXIII στα δεξιά.

Παρόμοια νομίσματα βρέθηκαν στα Γέρασα και αλλού και χρονολογούνται επί Ιουστινιανού Α' (538-539 μ.Χ.).³⁷¹

Νόμισμα 14

Al-Maghtas 2001, 5 μ. ανατολικώς του παρεκκλησίου στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2.7 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ιουστίνος Β' (565-578 μ.Χ.).

Ο οπισθότυπος βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Εμπροσθότυπος: Ο Αυτοκράτορας Ιουστίνος Β' στα αριστερά, φορώντας ψηλό κάλυμμα κεφαλής και μακριά ενδύματα, κρατά σφαίρα με σταυρό στο δεξί χέρι. Διακρίνονται μόνο τα γράμματα VG.

Οπισθότυπος: Το γράμμα "M" στο κέντρο, από πάνω του ένας σταυρός, και στα δεξιά : ANNO, το γράμμα A κάτω από το γράμμα "M", κάτω από αυτά το ΝΙΚΟ αναφέρεται στη Νικομήδεια (τον τόπο της κοπής του νομίσματος).

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται επί Ιουστίνου Β' (568-569 μ.Χ.),³⁷² ενώ ένα άλλο με παρόμοιο οπισθότυπο βρέθηκε στην Πέλλα.³⁷³

Νόμισμα 15

Al-Maghtas 1998, A.C, Sq.C1. Lo.2. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2.9 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ιουστίνος Β' (565-578 μ.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Ο αυτοκράτορας Ιουστίνος Β' καθισμένος στα αριστερά, και η σύζυγός του Σοφία στα δεξιά, καθισμένοι σε διπλό θρόνο. Ο αυτοκράτορας κρατά σφαίρα με σταυρό, η αυτοκράτειρα κρατά σταυρόμορφο σκήπτρο. Τα γράμματα δεν διακρίνονται.

Οπισθότυπος: Το γράμμα "M" στο κέντρο, από πάνω του ένας σταυρός και στα δεξιά τα γράμματα ANNO, στα αριστερά το γράμμα X, κάτω από αυτά το ΝΙΚΟ που αναφέρεται

³⁷¹ Abu Hamdan 1993, 64. Fig: 12: 44 · Grierson 1982, 13. Fig.35

³⁷² Wroth 1908, 58. Pl. XI: 1

³⁷³ Sheedy *et al* 2001, 134. Pl.11: 5.055

στη Νικομήδεια (τον τόπο της κοπής του νομίσματος). Πλαίσιο στιγμών. Το Χ μπορεί να παραπέμπει στο δέκατο έτος βασιλείας του.

Ένα νόμισμα άγνωστης προέλευσης με παρόμοιο εμπροσθότυπο χρονολογείται επί Ιουστίνου Β΄ (565-578 μ.Χ.).³⁷⁴

Νόμισμα 16

Al-Maghtas 2000, A.D, Sq. A2. Οι νοαί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 3.3 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: ασαφής

Ο οπισθότυπος βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Εμπροσθότυπος: εντελώς δυσδιάκριτος.

Οπισθότυπος: Γράμμα “Μ” στο κέντρο, από πάνω του σταυρός και στα δεξιά ANNO, στα αριστερά ΠΙ (το τρίτο έτος της βασιλείας) και το γράμμα Α κάτω από το “Μ”.

Ένα νόμισμα με παρόμοιο οπισθότυπο βρέθηκε στην Πέλλα και χρονολογείται επί Ιουστίνου Β΄ (565-578 μ.Χ.).³⁷⁵ ενώ ένα άλλο επίσης με παρόμοιο οπισθοτύπο βρέθηκε στην Εσεβών και χρονολογείται επί Ιουστινιανού Α΄ (539-540 μ.Χ.).³⁷⁶

Νόμισμα 17

Al-Maghtas 2001, A.A, Sq. A5. Νοτίως του παρεκκλησίου στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2.8 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Ηράκλειος (610-641 μ.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Το πορτραίτο του αυτοκράτορα κατ'ενώπιον. Φορά κράνος με το σημάδι του σταυρού.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “Μ” στο κέντρο, από πάνω σταυρός και στα δεξιά : AN(NO) που σημαίνει το έτος, στα αριστερά (I) που σημαίνει το πρώτο έτος της βασιλείας, και το γράμμα Α κάτω από το γράμμα “Μ”.

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται επί Ηρακλείου (610 μ.Χ.) και κόπηκε στην Κωνσταντινούπολη,³⁷⁷ ενώ ένα άλλο επίσης άγνωστης προέλευσης

³⁷⁴ Worth 1908, Pl.XII:12.2

³⁷⁵ Sheedy *et al* 2001, 134, Pl.10: 5.038

³⁷⁶ Boraas and Geraty 1976, 135, Fig. 254

χρονολογείται στα έτη 647-697 μ.Χ. (πρόκειται για αραβική απομίμηση Βυζαντινού νομίσματος).³⁷⁸

Νόμισμα 18

Al-Maghtas 1998, A.A, Sq.A2. Lo.4, δωμάτιο 4 του λεγόμενου οικοδομήματος της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας.

Διάμετρος: 2,6 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Γστερη Βυζαντινή – Πρώιμη Αραβική (634-640 μ. Χ.)

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Το πορτραίτο του αυτοκράτορα κατ'ενώπιον. Κρατά στο δεξί το σκήπτρο και από πάνω υπάρχει σταυρός. Στο αριστερό κρατά τη σφαίρα με το σταυρό, φορώντας το στέμμα και μακριά ενδύματα.

Οπισθότυπος: Το γράμμα “M” στο κέντρο.

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Πέλλα συνδέεται με την επαρχία Al-Urdunn και χρονολογείται στην περίοδο των Ομαυαδών (692-698 μ.Χ.).³⁷⁹

-Ισλαμικά

Νόμισμα 19

Al-Maghtas 1999, A.A, Sq.C5. Lo.3. (Το Νότιο ψηφιδωτό δάπεδο στο Tell El-Kharrar)

Διάμετρος: 2,1 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώιμη περίοδος Ομαυαδών (661-750 μ.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Τρεις αυτοκράτορες περιβάλλονται από πλαίσιο. Χωρίς γράμματα.

Οπισθότυπος: Μέσα σε πλαίσιο, το γράμμα “M” στο κέντρο, ένας σταυρός από πάνω και στα δεξιά το όνομα της πόλης της Τιβεριάδος.

Ένα παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαυαδών.³⁸⁰

Νόμισμα 20

Al-Maghtas 1999, A.A1, Sq. D3. Lo.2. (Η κορυφή του Tell El-Kharrar)

³⁷⁷ Goussous 1996, 25. Fig.3

³⁷⁸ Bikai *et al* 1994, 409. Fig 9

³⁷⁹ Sheedy *et al* 2001, 149. Pl.14: 6.012

³⁸⁰ Goussous 1996, 57. Fig. 59

Διάμετρος: 3.5 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώιμη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Καλής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Μέσα σε κυκλικό πλαίσιο η φράση “La ‘Ilaha ‘Illa Allah Wahdah” και από κάτω ένα άστρο.

Οπισθότυπος: δυο φράσεις μέσα σε γραμμικό πλαίσιο, από τη μια διακρίνονται μόνο οι λέξεις “Bism ‘Illah” και στο κέντρο “Mohammad Rasul ‘Allah”

Ένα παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαΰαδών και έχει κοπεί στην επαρχία Al-Urdunn.³⁸¹

Νόμισμα 21

Al-Maghtas 2000, A.A, Sq.B3. Lo.5. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 1.5 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώιμη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Διαβρωμένο.

Εμπροσθότυπος: Στο κέντρο “(La) ‘Ilaha (‘I)lla Allah Wahdah,” μέσα σε δυο κυκλικά πλαίσια.

Οπισθότυπος: “(Moħa)mma(d) (Ra)sul (‘A)llah,” μέσα σε κυκλικό πλαίσιο.

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στο Kariat Umm Hammat (Umm Hammat village, Νότια Ιορδανία) και χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁸²

Νόμισμα 22

Al-Maghtas 1998, A.A, Sq.B3. Lo.3. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώιμη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Στο κέντρο “La ‘Ilaha ‘Illa Allah Wahdah.”

Οπισθότυπος: “Mohammad Rasul ‘Allah”

³⁸¹ *Ο.π.* 81. Fig.71

³⁸² Goussous 1996, 117. Pl.16

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στην πρώτη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁸³

Νόμισμα 23

Al-Maghtas 2000, A.A, Sq.C2. Lo.2. (Η μεγάλη δεξαμενή στο χείμαρρο Χαράρ).

Διάμετρος: 1.7 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώτη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Κακής κατάστασης.

Εμπροσθότυπος: Στο κέντρο “La (‘Ilaha) ‘Illa Allah Wahda(h).”

Οπισθότυπος: “Mohammad Rasul ‘Allah”

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης χρονολογείται στην πρώτη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁸⁴

Νόμισμα 24

Al-Maghtas 2001, A.D, Sq.C2. Lo.1. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώτη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Διαβρωμένο.

Εμπροσθότυπος: Στο κέντρο “La (‘Ilaha) (‘Illa) Allah (Wahdah).”

Οπισθότυπος: “(M)ohammad Rasul (‘Al)lah”

Παρόμοιο νόμισμα βρέθηκε στην Φιλαδέλφεια και χρονολογείται στην πρώτη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁸⁵

Νόμισμα 25

Al-Maghtas 2001, A.C, Sq.B3. Lo.2. Οι ναοί στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas).

Διάμετρος: 2 εκ.

Υλικό: Χαλκός.

Χρονολόγηση: Πρώτη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Διαβρωμένο.

³⁸³ Walker 1956, 212: Pl.xxiv. no. 656

³⁸⁴ Broome 1990, 15: Fig.18

³⁸⁵ Olavari 1985, 25: Pl. 17: B

Εμπροσθότυπος: Μέρος πλαισίου, μέσα στο οποίο διαβάζουμε (La`l) Laha (‘Illa) ‘Allah Wahda(H).

Οπισθότυπος: δυο λέξεις: στο πλαίσιο: Bism ‘Illaḥ και στο κέντρο Mohammad Rasul (‘Allah).

Δεν έχει βρεθεί παρόμοιο.

Νόμισμα 26

Al-Maghtas 2001, A.D.Sq.C1. Lo.2. (Ο σταθμός των προσκυνητών στο χείμαρρο Χαράρ)

Διάμετρος: 2.4 εκ.

Υλικό: Χαλκός

Χρονολόγηση: Πρώιμη περίοδος Ομαΰαδών (661-750 μ.Χ.).

Μερικώς διαβρωμένο.

Εμπροσθότυπος: La`l Laha ‘Illa ‘Allah Wahdah, περιβαλλόμενο από στιγμές.

Οπισθότυπος: στο κέντρο Durib in Damascus που σημαίνει, “Κοπή Δαμασκού.”

Παρόμοιο νόμισμα άγνωστης προέλευσης έχει χρονολογηθεί στην πρώιμη περίοδο των Ομαΰαδών.³⁸⁶

---

³⁸⁶ Walker 1956. 248: Pl.xxvii.B.46

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΟΥΔΑΪΚΗΣ ΠΕΡΑΙΑΣ

Εισαγωγή

Οι πόλεις της Περαιάς αποτελούσαν ένα σύνολο πόλεων στην κοιλάδα που εκτεινόταν ανατολικά του Ιορδάνη κατά μήκος της ρωμαϊκής οδού Λιβιάδος – Εσεβών, η οποία συνέδεε την Ιερουσαλήμ και την Ιεριχώ στη δυτική όχθη του Ιορδάνη με την πέραν του Ιορδάνη Βηθανία. Αυτή η οδός διέσχισε την πεδιάδα της Λιβιάδος, η οποία ήταν ένας από τους κύριους σταθμούς των προσκυνητών, περνούσε από την πόλη Εσεβών (στρατιωτική αποικία που ιδρύθηκε από τον Ηρώδη το Μέγα) και έφθανε μέχρι το όρος Νεβώ (τόπο θανάτου του Μωϋσή) και την πόλη της Μαδηβάς (γνωστή για τον ψηφιδωτό της χάρτη). Ο δρόμος στρεφόταν νότια στο φρούριο της Μαχαιρούντος, όπου αποκεφαλίσθηκε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, και κατέληγε στα περίφημα θερμά λουτρά της Καλλιρρόης που είχε επισκεφθεί και ο ίδιος ο Ηρώδης ο Μέγας.

Οι παραπάνω πόλεις της Περαιάς αλλά και άλλες αναφέρονται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη και ως τμήμα των Αγίων Τόπων υπήρξαν προορισμός πολλών προσκυνητών και περιηγητών.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια σύντομη ιστορική επισκόπηση των σημαντικότερων πόλεων της Περαιάς, που κρίθηκε σκόπιμη για τον σχηματισμό μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τον γεωγραφικό και ιστορικό περίγυρο, στον οποίο ανήκε η Βηθανία, καθώς και για τους ιστορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς που την συνέδεαν με αυτό το πλέγμα πόλεων ανατολικά του Ιορδάνη.

Ο όρος Περαιά δεν απαντά ούτε στην Παλαιά ούτε στην Καινή Διαθήκη, όμως βρίσκεται το αντίστοιχό της στον προσδιορισμό “η πέρα γη”, “πέραν του Ιορδάνη”. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί περιλαμβάνουν τα εδάφη που βρίσκονται ανατολικά του Ιορδάνη.³⁸⁷

Κατά την διάρκεια της βασιλείας των Ασμοναίων, Ιουδαίοι εγκαταστάθηκαν στην Περαιά. Ο Ιωάννης Υρκανός (134-104 π.Χ.), γιός του Σίμωνα, ανέλαβε μια εκστρατεία

³⁸⁷ Forder 1973, 63.

κατά της Μαδηβάς, την οποία κατέλαβε μετά από εξάμηνη πολιορκία. Περίπου στα 100 π.Χ. ο Αλέξανδρος Ιανναίος εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία που του παρουσιαζόταν για επέκταση του κράτους της Ιουδαίας προς όλες τις κατευθύνσεις. Μπόρεσε να ανακτήσει όχι μόνο τα εδάφη που αρχικώς διεκδικούσε η Ιουδαία, αλλά και να κερδίσει μεγάλο μέρος του ελέγχου των εμπορικών δρόμων κατά μήκος της Σαμάρειας, από τη Φοινίκη ως την περιοχή της Ιορδανίας.³⁸⁸

Ο Ηρώδης ο Μέγας (37-4 π.Χ.) κατείχε την Περαιά, η οποία περιελάμβανε την Κοιλιάδα του Ιορδάνη στα σύνορα της Δεκαπόλεως, με τα όρη Μωάβ στα νότια μέχρι τον ποταμό Αρνών, δημιουργώντας έτσι ένα αποτελεσματικό φραγμό μεταξύ Ναβαταίων και Ρωμαίων. Με τον θάνατο του Ηρώδη του Μεγάλου το 4 π.Χ., ο Ηρώδης Αντίπας κληρονόμησε την Περαιά μαζί με τη Γαλιλαία.³⁸⁹ Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του η Περαιά κάλυπτε την περιοχή που εκτεινόταν μεταξύ Αρνών, Jabbok και Jabesh.³⁹⁰ Για την υπεράσπιση της Περαιάς, ο Ηρώδης οχύρωσε την Beth-Ramitha και της έδωσε το όνομα της συζύγου του αυτοκράτορα, Λιβιάς ή Ιουλιάς.³⁹¹ Ο Ιησούς, ερχόμενος με τους μαθητές του από την Γαλιλαία στην Ιερουσαλήμ, περνούσε από την Περαιά, επειδή ο δρόμος μέσω Σαμάρειας ήταν επικίνδυνος για τους Ιουδαίους.³⁹² Όταν ο ευαγγελιστής Μάρκος (1' 1) λέει πως ο Χριστός “έρχεται εις τὰ ὄρη τῆς Ἰουδαίας δια του πέραν τοῦ Ἰορδάνου”, εννοεί την Περαιά.³⁹³

Όταν ο Ηρώδης Αντίπας εξορίστηκε στην Γαλατία, η Περαιά παραχωρήθηκε στον Αγρίππα Α΄ που κληρονόμησε έτσι όλα τα εδάφη του παππού του στην περιοχή της σημερινής Ιορδανίας, εκτός από τις πόλεις της Δεκαπόλεως. Με τον αιφνίδιο θάνατο του Αγρίππα Α΄ το 44 μ.Χ., ο Αγρίππας Β΄ άρχισε να ανακτά ορισμένα από τα εδάφη που ανήκαν παλαιότερα στον Ηρώδη Φίλιππο και μέχρι το 54 μ.Χ. είχε ανακτήσει τα δυο τρίτα της Περαιάς. Δέκα χρόνια αργότερα, οι Ιουδαίοι επαναστάτησαν κατά της Ρώμης. Σύντομα χάθηκε ολόκληρη η Περαιά, το τελευταίο οχυρό της οποίας ήταν η Μαχαιρούντα, καταστράφηκε από τον Ρωμαίο στρατηγό Βάσσο το 72 μ.Χ.³⁹⁴ Το 106 μ.Χ. ο Τραϊανός δημιούργησε την επαρχία της Αραβίας που αρχικώς αποτελούνταν από

³⁸⁸ Shwadrان 1959, 54.

³⁸⁹ Luke and Keith-Roach 1930, 415.

³⁹⁰ Shwadrان 1959, 40-41.

³⁹¹ Schürer 1961, 167.

³⁹² Shwadrان 1959, 54.

³⁹³ Smith 1966, 346.

³⁹⁴ Shwadrان 1959, 54.

την Περαιία και τη Δεκάπολη, στις οποίες προσέθεσε το Ναβαταϊκό βασίλειο μετά την προσάρτησή του.³⁹⁵

Ο Ιώσηπος περιγράφει την Περαιία λέγοντας πως, αν και πολύ μεγαλύτερη σε έκταση από την Γαλιλαία, είναι κατά κύριο λόγο μια βραχώδης έρημος, τόσο άγρια που δε μπορεί να παράγει τίποτα. Η γη αυτή υδρεύεται από χειμάρρους και από ρέματα συνεχούς ροής που επαρκούν ακόμα και στις δύσκολες ημέρες της ξηρασίας, όταν οι χειμάρροι στερεύουν. Εκτείνεται κατά μήκος από την Μαχαιρούντα έως την Πέλλα και κατά πλάτος από τη Φιλαδέλφεια έως τον Ιορδάνη. Η Πέλλα αποτελεί το βόρειο όριο της Περαιίας, και ο Ιορδάνης το δυτικό. Το νότιο όριο της είναι τα όρη Μωάβ και ανατολικά συνορεύει με την επαρχία της Αραβίας.³⁹⁶

Τα σύνορα της Περαιίας στον άξονα Ανατολής-Δύσης εκτεινόταν από τον ποταμό Ιορδάνη στα δυτικά, διέσχισαν όλη την ανατολική κοιλάδα και έφθαναν στο ύψος των βουνών προς τη Φιλαδέλφεια. Η εκτεταμένη αυτή περιοχή περιελάμβανε τις εξής θέσεις:

- Γαδώρα της Περαιίας (Es-Salt, που κάποια στιγμή υπήρξε πρωτεύουσα της Περαιίας)
- Εσεβών (Tell Hisban, όπου ο Ηρώδης ο Μέγας φαίνεται πως είχε εγκαταστήσει μια στρατιωτική αποικία)
- Μαδηβά (Madaba, διάσημη για τον ψηφιδωτό χάρτη της)
- Το φρούριο της Μαχαιρούντος (Mukawer, φρούριο μέσα στο οποίο φυλακίσθηκε ο Ιωάννης ο Πρόδρομος)
- Καλλιρρόη (Ez-Zara, όπου βρίσκονταν τα θερμά λουτρά που επισκέφθηκε ο Ηρώδης ο Μέγας)
- Χειμάρρος Χαράρ (Wadi El-Kharrar) (όπου οι σημερινοί ανασκαφείς υποστηρίζουν πως έχουν εντοπίσει τον τόπο Βάπτισης του Ιησού)
- Λιβιάς (Tell Er-Rameh) στο νότο³⁹⁷

Οι ιστορικές πηγές αφήνουν να εννοηθεί πως η Περαιία χωριζόταν εσωτερικά σε τρεις ή και τέσσερις τοπαρχίες: την Αμπίλα, τη Λιβιάδα, τη Γαδώρα και την Αμαθούντα. Σύμφωνα με ποικίλες φιλολογικές, ιστορικές και τοπογραφικές μαρτυρίες, οι πόλεις αυτές ταυτίζονται με τις παρακάτω τοποθεσίες:

³⁹⁵ Luke and Keith-Roach 1930, 415.

³⁹⁶ Ιώσηπος, Ιστορ. Ιουδ. Πολέμου, βιβλ. γ', 46-47.

³⁹⁷ Kokkinos 2001, 479-480.

Η Αμπίλα ταυτίζεται με την Khirbet El-Kuffrein, η Λιβιάδα με το Tell Er-Rameh, η Γαδώρα της Περαίας με το Tell Jadur και η Αμαθούντα με το Tell 'Ammata.

Οι ταυτίσεις αυτές είναι κατά πάσα πιθανότητα ορθές, χρειάζονται όμως απαραίτητως την επιβεβαίωση της αρχαιολογικής σκαπάνης.³⁹⁸

Γαδώρα της Περαίας (Es-Salt)

Η Γαδώρα της Περαίας βρίσκεται βορείως του ποταμού Jabbok. Στην κορυφή του όρους Es-Salt αυτή υπήρξε πρωτεύουσα της Περαίας.³⁹⁹ Σύμφωνα με τον Φλάβιο Ιώσηπο, η Περαία ταυτιζόταν με την Γαδώρα. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, η Γαδώρα απέτελεσε επισκοπή της επαρχίας της Πρώτης Παλαιστίνης. Στα ανατολικά της Γαδώρας βρισκόταν η Φιλαδέλφεια.⁴⁰⁰

Μαδηβά (Madaba)

Η Μαδηβά βρίσκεται στο κέντρο του νότιου τμήματος της σημερινής Ιορδανίας, σε απόσταση 40 χλμ. από την περιοχή της Μαχαιρούντος και περίπου 15 χλμ. από τη Νεκρά Θάλασσα. Βρίσκεται ανάμεσα στα φαράγγια του Κεντρικού Οροπεδίου της Ιορδανίας⁴⁰¹ (Χάρτης 1).

Η ιστορία της πόλης είναι μακράιωνη. Συναντάμε την πρώτη αναφορά για τη Μαδηβά στην Παλαιά Διαθήκη (Αριθμοί κα' 30) κατά την περίοδο της Εξόδου, περί το 1300 π.Χ. (Υστερη Εποχή του Χαλκού). Η Μαδηβά αποτελούσε μέρος του βασιλείου των Αμορραίων του βασιλέα Σιών, και είχε για πρωτεύουσα την Εσεβών.⁴⁰² Μετά τη νίκη του Μωϋσή επί των Αμορραίων, η Μαδηβά παραχωρήθηκε στη φυλή Ρουβήν.⁴⁰³ Κατά την περίοδο των Μωαβιτών, η γη της Μαδηβάς απελευθερώθηκε από τον βασιλιά Meshah' (Λίθος Μωαβιτών, στίχοι 7 και 8),⁴⁰⁴ περίπου στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αι. π.Χ. (841-835 π.Χ.).⁴⁰⁵

Η Μαδηβά εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε επίπεδο τοπικών συγκρούσεων κατά την Ελληνιστική περίοδο. Το 129/8 π.Χ., ο Ιωάννης Υρκανός καταλαμβάνει την πόλη μετά από εξάμηνη πολιορκία, στα πλαίσια μιας προσπάθειας να

³⁹⁸ *Ι.π.*

³⁹⁹ Dalman 1924, 255.

⁴⁰⁰ Piccirillo 1993, 96.

⁴⁰¹ Harrison *et al* 2000, 211.

⁴⁰² Glueck 1939, 242.

⁴⁰³ Hoade 1966, 128.

⁴⁰⁴ Glueck 1939, 243.

⁴⁰⁵ Meyers 1997, 393.

αποκτήσει μια βάση εξόρμησης κατά μήκος της Βασιλικής Οδού που είχε ιδιαίτερη εμπορική σημασία.⁴⁰⁶

Η Μαδηβά παρέμεινε υπό τον έλεγχο των Ασμοναίων καθόλη τη διάρκεια της βασιλείας του Αλέξανδρου Ιανναίου (103-76 π.Χ.).⁴⁰⁷

Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής κυριαρχίας, τα βόρεια σύνορα της Μαδηβάς αποτελούσαν το νότιο όριο της Εσεβών της περιοχής της Ιουδαϊκής Περαίας. Ο ποταμός Αρνών αποτελούσε το νότιο όριό της.⁴⁰⁸ Μετά το 106 μ.Χ. ο Τραϊανός τη μετέτρεψε σε πόλη της Επαρχίας της Αραβίας.⁴⁰⁹

Η πόλη της Ρωμαϊκής περιόδου περιβαλλόταν από τείχος με πολλές πύλες. Νοτιοδυτικά της περιτειχισμένης περιοχής βρίσκονται σήμερα τα υπολείμματα μιας μεγάλης τετράγωνης δεξαμενής και στα δυτικά του τείχους τα λείψανα ενός ναού. Έξω από την βόρεια πύλη βρέθηκαν τα ίχνη μιας δεξαμενής, ενώ δυο πύργοι είχαν κτιστεί βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά των τειχών. Η κύρια πύλη βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του τείχους, από όπου μια πλακοστρωμένη οδός περιστοιχισμένη από κίονες εκτεινόταν σε μήκος 200 μ. προς τα βορειοδυτικά, οδηγώντας προφανώς στην αγορά της πόλης. Κοντά στην πύλη βρισκόταν ένα τετράγωνο δημόσιο οικοδόμημα (πιθανότατα ρωμαϊκός ναός). Στην ακρόπολη ήρθαν στο φως ίχνη από άλλο ένα δημόσιο κτίσμα και ένα λουτρό, καθώς και μια στέρνα βορείως της οδού με τις κιονοστοιχίες.

Η Μαδηβά έγινε από νωρίς χριστιανικό κέντρο και οι Χριστιανοί της πόλης υπέστησαν πολλά κατά τη διάρκεια των διωγμών επί Διοκλητιανού (289-305). Κατά τη Βυζαντινή περίοδο η πόλη εξακολουθούσε να ευημερεί, καθώς ως επισκοπική έδρα αναφέρεται από τα μέσα του 5^{ου} αι. (βλ. τα Πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας του 451). Το απόγειο της ευημερίας της πόλης τοποθετείται στην Ιουστινιάνεια περίοδο (527-565 μ.Χ.). Στα τέλη του 6^{ου} και τις αρχές του 7^{ου} αι. η πόλη γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στα χρόνια των επισκόπων Σεργίου (περίπου 578-597 μ.Χ.), Λεοντίου (περίπου 603-608) και Ιωάννη (617 ή 632).⁴¹⁰ Η πόλη υπέστη σοβαρές ζημιές από τους Πέρσες το 614 μ.Χ. και το 747 μ.Χ. από σεισμό.⁴¹¹ Η πόλη εξακολούθησε να κατοικείται κατά την περίοδο

⁴⁰⁶ Harrison 1996, 2.

⁴⁰⁷ Piccirillo 1993B, 992.

⁴⁰⁸ Avi-Yonah 1975, 819.

⁴⁰⁹ Meyers 1997, 393.

⁴¹⁰ Avi-Yonah 1975, 820.

⁴¹¹ Showker 1989, 12.

της Αραβικής κατοχής, τουλάχιστον μέχρι τον 14^ο αιώνα, αλλά και κατά την ύστερη περίοδο των Αγιουβιδών / Μαμελούκων ή την πρώιμη Οθωμανική περίοδο, οπότε εγκαταλείφθηκε τελείως.⁴¹²

Ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της Μαδηβάς είναι ο ψηφιδωτός χάρτης που αποκαλύφθηκε το 1896 στο δάπεδο του Ελληνορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου.⁴¹³ Εκτός από την Tabulae Peutingeriana, ο ψηφιδωτός χάρτης της Μαδηβάς είναι ο μοναδικός αρχαίος χάρτης των Αγίων Τόπων. Αναπαριστά την Βιβλική Παλαιστίνη και μέρος των γειτονικών χωρών⁴¹⁴ (Σχέδιο 24).

Είναι βέβαιο πως ο αρχικός χάρτης περιελάμβανε και τις περιοχές βορείως της Συρίας. Το δυτικό σύνορο του χάρτη είναι η Μεσόγειος, και το ανατολικό τα όρη Μωάβ. Η Ιερουσαλήμ βρίσκεται στο κέντρο του χάρτη και πάνω από την πόλη υπάρχει η επιγραφή “η Αγία Πόλις Ιερουσαλήμ”.⁴¹⁵ Ο ψηφιδωτός χάρτης της Μαδηβάς μπορεί να χρονολογηθεί στον 6^ο αιώνα κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού.⁴¹⁶

Στο Αρχαιολογικό πάρκο, που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, 300 μ. δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, υπάρχουν και άλλοι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι. Το Αρχαιολογικό πάρκο της Μαδηβάς εκτείνεται κατά μήκος της ρωμαϊκής οδού που διασχίζει την πόλη και περιλαμβάνει λείψανα πολυάριθμων κτιρίων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, που χρονολογούνται στη Βυζαντινή περίοδο και στην περίοδο των Ομαυαδών. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τα λείψανα του Ναού της Παρθένου Μαρίας της Αίθουσας του Ιππολύτου, του Ναού του προφήτη Ηλία με την Κρύπη του Αγίου Αυλιανού, του Ναού των Μαρτύρων (Al-Khadir), καθώς και αυτά του παλατιού και του ψηφιδωτού της εκκλησίας που βρισκόταν μέσα στο σπίτι της οικογένειας Sunna.

Το πάρκο περιλαμβάνει επίσης οικίες με εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Μαδηβάς. Ιδιαίτερη θέση μεταξύ αυτών κατέχει το παλαιότερο ψηφιδωτό δάπεδο που έχει βρεθεί στην Ιορδανία. Χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. και προέρχεται από το Οχυρό του Ηρώδη στην Μαχαιρούνα.⁴¹⁷ Ο διάκοσμος των ψηφιδωτών αυτών περιλαμβάνει σκηνές κυνηγιού, αγροτικές εργασίες, γεωμετρικά και

⁴¹² Mannheim 2000, 205.

⁴¹³ Piccirillo 1993B, 997.

⁴¹⁴ Franciscan Fathers 1847, 105.

⁴¹⁵ Wilken 1992, 174.

⁴¹⁶ Shahid 1999, 150.

⁴¹⁷ Schubert *et al* 2000, 85.

φυτικά μοτίβα, προσωποποιήσεις των τεσσάρων εποχών,⁴¹⁸ σκηνές, μυθολογία όπως αυτή της Φαιδρας και του Ιππολύτου,⁴¹⁹ καθώς και προσωποποιήσεις τριών πόλεων, της Ρώμης, της Μαδηβάς και της Γρηγορίας (η τελευταία πόλη δεν έχει ταυτιστεί ακόμη). Οι τρεις αυτές πόλεις αναπαρίστανται στον τύπο της Τύχης της πόλης και κάθονται σε θρόνους κρατώντας σκήπτρο στο δεξί τους χέρι.⁴²⁰

Άλλα λείψανα ναών που ανακαλύφθηκαν στην πόλη της Μαδηβάς είναι αυτά του καθεδρικού ναού, που βρίσκεται 1,200 μ. από το Ναό του Αγίου Γεωργίου,⁴²¹ του παρεκκλησίου του Αγίου Θεοδώρου, το οποίο βρίσκεται στο δυτικό άκρο του συμπλέγματος του καθεδρικού ναού⁴²² καθώς και του Ναού των Δώδεκα Αποστόλων,⁴²³ που βρίσκεται στη νότια πλαγιά της πόλης.

Υπάρχουν επίσης πολυάριθμα άλλα ψηφιδωτά δάπεδα στην πόλη, που σήμερα ανήκουν σε ιδιωτικές συλλογές. Ορισμένα άλλα ψηφιδωτά έχουν χαθεί, καταστραφεί ή μεταφερθεί από την αρχική τους θέση.⁴²⁴

Εσεβών (Hisban)

Η Εσεβών βρίσκεται περίπου 9 χλμ. βορείως της Μαδηβάς,⁴²⁵ και 180 μ. ψηλότερα από την ομώνυμη πηγή συνεχούς ροής, με την οποία συνδέεται⁴²⁶ (Χάρτης 1).

Το Tell Hisban (Εσεβών) βρίσκεται σε μια ασβεστολιθική κορυφή, σε ύψος 895 μέτρων πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.⁴²⁷ Στα βόρρεια, περιβάλλεται από πολλούς λόφους με άφθονο τρεχούμενο νερό και από γόνιμες κοιλάδες, στα δυτικά από

⁴¹⁸ Piccirillo 1993A, 20.

⁴¹⁹ Mannheim 2000, 208.

⁴²⁰ El Hassan Princess and Piccirillo 1993, 26.

⁴²¹ Khouiri and Castile 1987, 68.

⁴²² Piccirillo 1993A, 117.

⁴²³ Simonis and Finlay 1993, 114.

⁴²⁴ Ο.π., 132; Piccirillo and Denton 1996, 42. Για περισσότερες πληροφορίες για την Μαδηβά, βλ.: Bisheh, G., "Madaba, "Burnt Palace." *AA* 98 (1994), 521-559; Dauphin, G., "A note on the church of the Virgin at Madaba, Jordan." *PEQ.UD.* 151-155; Ganneau, C., "The Madaba Mosaic." *PEFOS* 1897. 213-225; Piccirillo, M., *Madaba, Mount Nebo, Umm Er-Rasas. A brief guide to the Antiquities*. 1990. Al Kutba, Publishers. Amman, Jordan; Meimaris, Y., "The Discovery of the Madaba Mosaic Map, Mythology and Reality." *The Madaba Map Centenary 1897- 1997: Travelling through the Byzantine Umayyad Period*, Edited by Michele Piccirillo and Eugenio Alliata. Proceedings of the International Conference held in Amman, 7-9 April 1997, Jerusalem 1999, 26-32; Avi-Yonah, M., "Medeba (Madaba)." *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, edited by Avi-Yonah, M. and Ephraim, S., vol. III, Oxford University Press 1975, 819-823; Donner, H., "Transjordan and Egypt on the mosaic Map of Madaba." *ADAJ* 28 (1984), 249-257; Donner, H., *The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide*, the Netherlands 1992, 38.

⁴²⁵ Mitchel *et al* 1992, 3.

⁴²⁶ Horn *et al* 1986, 30.

⁴²⁷ Mitchel *et al* 1992, 3.

απότομες πλαγιές, γκρεμούς και βαθιά φαράγγια με πολλές πηγές και ρυάκια, ενώ στα νότια και ανατολικά από εύφορες πεδιάδες.⁴²⁸

Η Εσεβών είναι η πρώτη από τις πόλεις της σημερινής Ιορδανίας που διέβησαν οι Ισραηλίτες, περίπου σαράντα χρόνια μετά την Έξοδο. Εκείνη την περίοδο η Εσεβών ήταν η πρωτεύουσα της γης Μωάβ του Σιών, βασιλέα των Αμορραίων.⁴²⁹ Ωστόσο, στα χρόνια του Μωϋσή, το βόρειο σύνορο της γης Μωάβ ήταν ο ποταμός Αρνών, περί τα 40 χλμ. νοτίως της Εσεβών. Όταν οι Ισραηλίτες έφτασαν εκεί από την Αίγυπτο, ζήτησαν από τον Σιών, βασιλέα των Αμορραίων, την άδεια να διασχίσουν τη γη του. Όταν ο Σιών αρνήθηκε, ξέσπασε πόλεμος κατά τη διάρκεια του οποίου η Εσεβών αλώθηκε και καταστράφηκε. Η Παλαιά Διαθήκη αναφέρει ότι η φυλή Ρουβήν ξανάκτησε την Εσεβών, αφού η πόλη παραχωρήθηκε σε αυτούς (Αριθμοί κα' 21-26, 34; λβ' 37; Ιησούς του Ναυή γ' 15, 17).⁴³⁰ Στη συνέχεια, φαίνεται πως η πόλη άλλαξε χέρια και σύμφωνα με τον Ιησού του Ναυή (κα' 38-39) πέρασε για να περάσει στον έλεγχο της φυλής Γαδ. Η κατοχή της περιοχής από την φυλή Γαδ καταλύθηκε από τον βασιλέα Mesha τον 9^ο αι. π.Χ. (Λίθος Μωαβιτών, στίχοι 10, 11).⁴³¹

Όταν το 129 π.Χ. η Μαδηβά κατελήφθη από τον Ασμοναίο Ιωάννη Υρκανό, η Εσεβών πέρασε πιθανότατα και αυτή στην κατοχή του, καθώς συγκαταλέγεται ανάμεσα στα εδάφη που κατείχαν οι Εβραίοι στην περιοχή Μωάβ κατά τη βασιλεία του Αλεξάνδρου Ιανναίου (103-76 π.Χ.), όχι όμως και ως πόλη που είχε καταλάβει εκείνος.⁴³²

Την εποχή του Ηρώδη του Μεγάλου (40-4 π.Χ.) η Εσεβών, όπως ονομαζόταν τότε η σημερινή Hisban, οχυρώθηκε με σκοπό την προάσπιση του βασιλείου του Ηρώδη από τους Ναβαταίους.⁴³³ Ο Ηρώδης εγκατέστηκε στην περιοχή βετεράνους στρατιώτες. Κατά την περίοδο εξουσίας του γιού του, Ηρώδη Αντίπα (4 π.Χ. – 39 μ.Χ.), η Ιουδαϊκή Περαία στα νότια έφτανε έως την γη Μωάβ και στα ανατολικά μέχρι την Αραβία, τις πόλεις Εσεβών, Φιλαδέλφεια και Γέρασα. Στις απαρχές του Ιουδαϊκού πολέμου (66 μ.Χ.), οι Εβραίοι κατέστρεψαν την Εσεβών. Όταν δημιουργήθηκε η Ρωμαϊκή επαρχία της

⁴²⁸ LaBiance 1989, 261-262.

⁴²⁹ Horn 1969, 28.

⁴³⁰ Boraas and Horn 1969, 3.

⁴³¹ Horn 1969, 28.

⁴³² Greaty 1993, 627.

⁴³³ Boraas and Horn 1969, 5.

Αραβίας το 106 μ.Χ., η Εσεβών σίγουρα αποτέλεσε μέρος της.⁴³⁴ Ο Ελαγάβαλος (218-222 μ.Χ.) τίμησε την Εσεβών με το καθεστώς πόλεως και στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. η πόλη έκοψε δικό της χάλκινο νόμισμα, που έφερε την επιγραφή “Aurelia Esbus.”⁴³⁵

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς η Εσεβών έγινε χριστιανική, όμως το γεγονός πως ήταν έδρα επισκόπου κατά τον 4^ο αιώνα πιστοποιείται από τα πρακτικά της Συνόδου της Νικαίας, το 325 μ.Χ., όπου αναφέρεται επανειλημμένα ο επίσκοπος Γεννάδιος της Εσεβών (325 μ.Χ.). Αλλά και τα πρακτικά της Συνόδου της Εφέσου του 431 μ.Χ., αναφέρουν έναν επίσκοπο της Εσεβών που ονομαζόταν Ζόσιος. Την περίοδο εκείνη φαίνεται πως ο επίσκοπος της Εσεβών υπέκειτο στον Πατριάρχη Αντιοχείας.⁴³⁶

Λίγο καιρό μετά την εισβολή των Αράβων τον 7^ο αιώνα, η Εσεβών προφανώς έπαψε να υφίσταται ως χριστιανική πόλη. Το τελευταίο στοιχείο, που πιστοποιεί τον χριστιανικό χαρακτήρα της πόλης, είναι η αλληλογραφία του 7^{ου} αιώνα μεταξύ του Πάπα Μαρτίνου Α' και του επισκόπου Θεοδώρου της Εσεβών. Μετά από αυτή την αλληλογραφία, το όνομα Εσεβών εξαφανίζεται από τις φιλολογικές πηγές, και δεν επανεμφανίζεται παρά αιώνες αργότερα, με την Αραβική ονομασία της πόλης του Hisban.⁴³⁷

Η ανασκαφική έρευνα του Πανεπιστημίου Andrews στα ερείπια της πόλης Εσεβών ξεκίνησε με τις ανασκαφές στο Tell Hisban το 1968 και συνεχίστηκε κατά τα έτη 1971, 1973, 1974 και 1976.⁴³⁸

Η πρωιμότερη φάση κατοίκησης χρονολογείται από τον 12^ο μέχρι τον 10^ο αι. π.Χ. και εντοπίζεται σε ένα σπήλαιο λαξευμένο στο βράχο.⁴³⁹ Αλλά και από την εποχή του Σιδήρου, 9^ο-8^ο αι. π.Χ., ήρθε στο φως ένας αποθηκευτικός χώρος (δεξαμενή) λαξευμένος στον βράχο.⁴⁴⁰ Από την περσική περίοδο, 7^ο και 6^ο αι. π.Χ., προέρχεται και το πιο σημαντικό οικοδόμημα, μια δεξαμενή που είναι η μεγαλύτερη που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην ανατολική όχθη του σημερινού Ιορδάνη.⁴⁴¹ Μετά από μια φάση εγκατάλειψης κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο, η δεξαμενή καλύφθηκε από χώμα

⁴³⁴ Greaty 1993, 627.

⁴³⁵ Horn 1969, 29.

⁴³⁶ Boraas and Horn 1969, 5.

⁴³⁷ Horn 1969, 29.

⁴³⁸ Pbach *et al* 1987, 3.

⁴³⁹ Greaty 1993, 627.

⁴⁴⁰ *Ο.π.*

⁴⁴¹ Greaty 1976, 43.

που περιείχε μεγάλες ποσότητες κεραμεικής του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴² Από την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο προέρχονται τα λείψανα ενός μικρού οχυρού.⁴⁴³ Από τη ρωμαϊκή περίοδο διασώθηκαν τα ερείπια ενός ναού, ο οποίος δέσποζε στην κορυφή του Tell.⁴⁴⁴ Από τη Βυζαντινή περίοδο τα πιο αξιοσημείωτα αρχιτεκτονικά λείψανα στον λόφο, τα οποία χρονολογούνται από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα μ.Χ., είναι ένας χριστιανικός ναός ρυθμού βασιλικής που κτίστηκε στην ακρόπολη⁴⁴⁵ και άλλος ένας ναός, βορείως της ακρόπολης, με ψηφιδωτό δάπεδο που σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Προκαταρκτικές μελέτες κεραμεικής μας οδηγούν σε μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση προσέγγιση στο 550 μ.Χ. για την ανέγερση του Νότιου Ναού της Εσεβών. Η αναδιαμόρφωση της αψίδας του ιερού, που φαίνεται από το ψηφιδωτό που βρίσκεται μπροστά στην αψίδα, ίσως τοποθετείται 25-50 χρόνια αργότερα (575-600 μ.Χ.)⁴⁴⁶ (Σχέδιο 25).

Το μόνο οικοδόμημα που ανήκει στην περίοδο των Ομαυαδών (661-750) ήταν ένας μικρός κεραμεικός φούρνος (tabun), που βρέθηκε ακέραιος και σε εξαιρετική κατάσταση. Έφερε αεραγωγό από πέτρα και κονίαμα που άνοιγε στη δυτική του πλευρά και ο οποίος μπορεί να χρησίμευε είτε ως καπνοδόχος είτε ως άνοιγμα για την προσθήκη καυσίμων.⁴⁴⁷ Μετά από ένα κενό μεταξύ 9^{ου} και 12^{ου} αι., το Tell Εσεβών γνωρίζει μια νέα περίοδο ακμής, ακριβώς μετά τις Σταυροφορίες, αυτή τη φορά κατά την περίοδο των Αγιουβιδών (12^{ος}-13^{ος} αι.).⁴⁴⁸ Στην κορυφή του λόφου βρισκόταν ένα σύνθετο κτίσμα σε σχήμα U, που περιελάμβανε και λουτρό, και στο οποίο έφτανε κανείς μέσω κλίμακας από τα νότια.⁴⁴⁹ Πρόκειται για το πρώτο πλήρες λουτρό της εποχής των Μαμελούκων που βρέθηκε στην Ιορδανία και διατηρείται σε άριστη κατάσταση.⁴⁵⁰

Φρούριο της Μαχαιρόντος (Mukawer)

Η Μαχαιρόντα βρίσκεται 4 μίλια ανατολικά της ακτής της Νεκράς Θάλασσας,⁴⁵¹ και περίπου 19 μίλια νότια του Tell El-Kharrar⁴⁵² (Χάρτης 1, σχέδιο 26).

⁴⁴² Greaty 1975, 51.

⁴⁴³ Greaty 1993, 628.

⁴⁴⁴ Greaty 1975, 54.

⁴⁴⁵ *Ο.π.*

⁴⁴⁶ Lawlor 1980, 105.

⁴⁴⁷ Greaty 1975, 54-55. Tabun: μια κοιλότητα εν είδει φούρνου στο έδαφος για την παρασκευή ψωμιού.

⁴⁴⁸ *Ο.π.*, 55

⁴⁴⁹ Greaty 1993, 629.

⁴⁵⁰ Greaty 1975, 55.

⁴⁵¹ Vardaman 1968, 2.

⁴⁵² Piccirillo 1997, 391.

Ο Αλέξανδρος Ιανναίος, βασιλέας των Ασμοναίων (103-76 π.Χ.) έκτισε το οχυρό της Μαχαιρούντος για να διαμορφώσει έναν συνοριακό σταθμό κοντά στο βασίλειο των Ναβαταίων προς Νότο, αλλά ο Γαβίνιος το κατέστρεψε το 57 π.Χ.⁴⁵³ Στη συνέχεια ο Ηρώδης ο Μέγας ξανάκτισε (μετά το 37 π.Χ.) και ενδυνάμωσε το οχυρό, ξανακτίζοντας τους αμυντικούς τοίχους και ενισχύοντάς τους με πολλούς πύργους. Στο εσωτερικό του περιβόλου έκτισε το παλάτι του.⁴⁵⁴

Μετά το θάνατο του Ηρώδη του Μεγάλου (4 π.Χ.), ο Ηρώδης Αντίπας εξουσίαζε την Γαλιλαία και την Περαία από το 4 π.Χ. μέχρι το 39 μ.Χ.⁴⁵⁵ Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του στο οχυρό αυτό φυλάκισε τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Όταν ο Ηρώδης αποφάσισε να νυμφευθεί την Ηρωδιάδα, έπρεπε να διαζευχθεί την σύζυγό του, την κόρη του Αρέθα (βασιλέα των Ναβαταίων-Αράβων), γεγονός που οδήγησε σε έναν διετή (35-36 μ.Χ) καταστροφικό πόλεμο ανάμεσα σε αυτόν και στον Αρέθα, στο τέλος του οποίου ο Ηρώδης ηττήθηκε.⁴⁵⁶ Μετά το θάνατο του Αγρίππα Α' (37-44 μ.Χ.), ο διάδοχός του επίσης εξουσίαζε την Μαχαιρούντα, ενώ στη συνέχεια η γη αυτή περιήλθε στον έλεγχο των Ρωμαίων. Κατά την πρώτη Ιουδαϊκή εξέγερση (66-73 μ.Χ.), όταν τα στρατεύματα του Τίτου κατέσφαζαν πολλούς από τους κατοίκους της Ιερουσαλήμ, πολλοί Ιουδαίοι κατέφυγαν στο φρούριο της Μαχαιρούντος, ελπίζοντας να βρουν εκεί καταφύγιο, όμως η πόλη καταλήφθηκε και καταστράφηκε από τον Ρωμαίο κυβερνήτη Λουκίλιο Βάσσο το 72 μ.Χ.⁴⁵⁷

Ο οικισμός Khirbet El-Mukawer (περίπου 1,25 μίλια ανατολικά της κορυφής) αποτελείται από τα ερείπια μιας Βυζαντινής πόλης. Οι ανασκαφές μεταξύ των σπιτιών του χωριού έφεραν στο φως τρεις βυζαντινούς ναούς. Ο βόρειος ναός φαίνεται πως αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος, που εκτείνεται νότια και δυτικά στην πλαγιά και στα βορειοδυτικά του κοιμητηρίου και βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Ο

⁴⁵³ Ο.π.

⁴⁵⁴ Vardaman 1968, 5.

⁴⁵⁵ Schürer 1961, 167.

⁴⁵⁶ Ο.π.: 170, 173. Ο Ηρώδης φυλάκισε τον Ιωάννη τον Πρόδρομο πιθανώς για δυο λόγους: ίσως φοβόταν πως η δράση του Ιωάννη θα προκαλούσε πολιτικές αναταραχές, κι έτσι, όταν επεξέτανε τη δραστηριότητά του στην Περαία, τον φυλάκισε (Schürer 1961, 172), ή επειδή ο Ιωάννης είχε τολμήσει να κατακρίνει δημόσιως τον Ηρώδη για την αμαρτία που διέπραξε, όταν παντρεύτηκε την Ηρωδιάδα, τη γυναίκα του αδελφού του. Ο Ιωάννης συνελήφθη από τους στρατιώτες του Ηρώδη και ρίχτηκε στη φυλακή (Ferguson 1975, 69). Ο Ηρώδης έδωσε εντολή να αποκεφαλισθεί μετά από επιθυμία της Σαλώμης, η οποία έδωσε την κεφαλή στη μητέρα της Ηρωδιάδα (Ματθαίος ιδ' 3,11, Μάρκος σ' 17,28, Λουκάς γ' 19). Σύμφωνα με το Ευαγγέλιο, αυτές ήταν οι αιτίες της σύλληψης του Ιωάννη. Ο Ιώσηπος τοποθετεί αυτό το γεγονός στο παλάτι-οχυρό του Ηρώδη στη Μαχαιρούντα (Ιώσηπος, Ιουδαϊκή Αρχαιολογία, βιβλ. ιη' 116-119).

⁴⁵⁷ Vine 1987, 33.

κεντρικός ναός, που βρίσκεται νοτίως του δρόμου και απέναντι από το χωριό, περιβάλλεται από μικρά σπίτια σε τρεις πλευρές, τη βόρεια, τη βορειοδυτική και την ανατολική. Μέσα στο ναό που βρισκόταν στη δυτική πλευρά του χωριού, στα νότια του δρόμου που οδηγούσε στο οχυρό, βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα ρόμβων σε ανοικτά χρώματα, με επιγραφή που διασώζει την ημερομηνία 602 μ.Χ.⁴⁵⁸

Η Μαχαιρούντα αποτελείται από δυο ξεχωριστές περιοχές: πρώτον, τα ερείπια του υστεροελληνιστικού - πρωτορωμαϊκού οχυρού-παλατιού της Μαχαιρούντος (άνω οχυρωματικός περιβόλος),⁴⁵⁹ που βρίσκεται ψηλά σε ένα απομονωμένο βουνό στη μέση του φαραγγιού, και δεύτερον, την κάτω οχύρωση στην ανατολική πλαγιά του El-Mishnaqa, στην οποία βρέθηκαν αντικείμενα από τις οικίες του προσωπικού του οχυρού και του παλατιού, καθώς και από τρεις πύργους. Τα ερείπια του Ρωμαϊκού-Βυζαντινού χωριού της Μαχαιρούντος βρίσκονται περίπου 1,25 μίλια ανατολικά της κορυφής του οχυρού στις βόρειες απόκρημνες κορυφές του βουνού⁴⁶⁰ (Σχέδιο 27).

Το παλάτι-οχυρό στην άνω οχύρωση γνώρισε δυο βασικές φάσεις κατοίκησης, καθώς και μια ακόμα δευτερεύουσα φάση, που ιστορικά ταυτίζεται με το πρώτο οχυρό που κατασκεύασε ο Αλέξανδρος Ιανναίος. Υπήρχε αρχικά το οχυρό των Ασμοναίων (90 - 57 π.Χ.) και στη συνέχεια το οχυρό του Ηρώδη (30 π.Χ. - 72 μ.Χ.), που ανακατασκευάστηκε από τον βασιλέα Ηρώδη στη συνέχεια ήρθαν οι οχυρώσεις των Ζηλωτών κατά τον πρώτο Ιουδαϊκό πόλεμο.

Το παλάτι-οχυρό έχει διαστάσεις 110 x 60 μ. και καταλαμβάνει συνολική επιφάνεια 4.000 μ².⁴⁶¹ Το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν μια μεγάλη αίθουσα υποδοχής, που περιβαλλόταν από στοά και είχε μια μεγάλη δεξαμενή νερού στο κέντρο. Οι τοίχοι έφεραν κονιάματα και τοιχογραφίες. Ένα σύμπλεγμα λουτρών ολοκλήρωνε την εικόνα της πολυτέλειας. Το λουτρό περιελάμβανε τον χώρο του αποδυτηρίου, δηλαδή το *apodyterium*, αλλά και το *frigidarium*, το *tepidarium*, το *laconicum*,⁴⁶² το *caldarium* και το *graeufurnium* στη νότια πλευρά. Στην βορειοδυτική πλευρά οριοθετούνταν από ένα διάδρομο και στη νοτιοανατολική από μια μεγάλη αυλή. Και στη νοτιοανατολική πλευρά της αυλής υπάρχουν ορισμένα ευρύχωρα δωμάτια. Ένα υδραγωγείο που κτίστηκε στους

⁴⁵⁸ Piccirillo 1995, 295-309.

⁴⁵⁹ Piccirillo 1997, 391.

⁴⁶⁰ Piccirillo and Denton 1996, 111, Piccirillo 1997, 391

⁴⁶¹ Piccirillo 1989, 385 · Loffreda 1981, 93.

⁴⁶² *Laconicum*: δωμάτιο με ατμούς.

πρόποδες του λόφου στα ανατολικά, αποθήκευε τα όμβρια ύδατα και τα διοχέτευε σε δεξαμενές λαξευμένες στο βράχο.⁴⁶³

Η κάτω οχύρωση κτίστηκε μετά από το οχυρό-παλάτι. Η ανατολική της πλευρά προστατευόταν από προτειχίσματα και από πύργους, κοντά στους οποίους ανακαλύφθηκαν οικίες. Βρέθηκε και κεραμεική, που χρονολογήθηκε στον 1^ο αι. μ.Χ.⁴⁶⁴

Καλλιρρόη (Ez-Zara)

Η Όαση της Καλλιρρόης βρίσκεται στην ανατολική όχθη της Νεκράς Θάλασσας, περίπου 25 χλμ. νοτιώς της Beth Jeshimoth (Sweimeh) και περίπου 1,5 χλμ. νοτιώς του φαραγγιού Zarqa' Ma'in.⁴⁶⁵ Η κατασκευή ενός σύγχρονου δρόμου διαίρεσε πρόσφατα αυτή τη θέση στα δυο. Στο ανώτερο μέρος βρίσκονται τα ερείπια του οικισμού, ενώ το κατώτερο τμήμα καταλαμβάνεται από την περιοχή του λιμανιού⁴⁶⁶ (Χάρτης 1).

Η Καλλιρρόη αποτελούσε μέρος της περιοχής αυτής κατά την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.⁴⁶⁷ Και σύμφωνα με τον Ιώσηπο, πιστευόταν πως ο Ηρώδης ο Μέγας έκανε θερμά λουτρά στις πηγές και τα λουτρά της Καλλιρρόης. Τα ύδατα των πηγών της χύνονταν στη Νεκρά Θάλασσα (Ασφαλίτιδα Λίμνη) και ήταν αρκούντως γλυκά έτσι ώστε να είναι και πόσιμα. Ο Ηρώδης ήλθε στις πηγές αυτές ελπίζοντας να απαλλαγεί από τους πόνους του, κάποιους μήνες ή μέρες πριν από το θάνατό του το 4 π.Χ.⁴⁶⁸ Το συγκρότημα των λουτρών συνέχισε να βρίσκεται σε χρήση κατά τη Βυζαντινή περίοδο, καθώς αναπαρίσταται στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβάς με την επιγραφή “Θερμά Καλλιρρόης”, όπου απεικονίζονται δυο φοινικόδεντρα ανάμεσα σε δυο πηγές⁴⁶⁹ (Σχέδια 1 και 28).

Αρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές έγιναν το 1995 από την αρχαιολόγο Khairieh 'Amr, η οποία ταύτισε τους οικισμούς αυτής της περιοχής στην Χαλκολιθική, την πρώιμη εποχή του Χαλκού, τη Ρωμαϊκή, Βυζαντινή και την πρώιμη Ισλαμική περίοδο.⁴⁷⁰ Λείψανα κτιρίων και αρχιτεκτονικά μέλη ήρθαν στο φως, όπως μια έπαυλη, το Νυμφαίο και ένας μύλος, καθώς και εγκαταστάσεις παροχής νερού, που αποτελούνταν από μια

⁴⁶³ Corbo and Loffreda 1981, 258-259.

⁴⁶⁴ Ο.π., 273.

⁴⁶⁵ Strobel and Clamer 1986, 381.

⁴⁶⁶ Waheeb 1997B, 9.

⁴⁶⁷ Dvorjetski 1992, 452.

⁴⁶⁸ Ιώσηπος Ιουδ. πολέμου, βιβλ. Α', 656-658

⁴⁶⁹ Donner 1992, 41.

⁴⁷⁰ Amr et al 1996, 444-445.

δεξαμενή και από πολλά αρδευτικά κανάλια, ένα παρατηρητήριο, ένας προστατευτικός τείχος και ο λιμένας.

Τα βασικά στοιχεία της περιοχής είναι η έπαυλη και ο λιμένας.

-Η Έπαυλη βρισκόταν στο χαμηλότερο άνηδρο στην περιοχή II και αποτελούνταν από δυο κτιριακά συγκροτήματα, Α και Β (Σχέδιο 29).

Το Κτίριο Α αποτελούσε αρχικά ένα μεγάλο συγκρότημα μαζί με το κτίριο Β κατά την πρόωμη Ρωμαϊκή περίοδο. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως θερμό λουτρό. Το ρωμαϊκό 'συγκρότημα θερμών λουτρών' φαίνεται πως παρέμεινε σε χρήση από την πρόωμη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι τον πρώτο Ιουδαϊκό πόλεμο. Κατά την περίοδο της αναταραχής και του πολέμου, η χρήση των θερμών λουτρών πιθανότατα ανεστάλη και η στέρνα φράχθηκε με λάσπη, ενώ η ζωή συνεχιζόταν σε έναν κάποιο βαθμό στην όαση. Μόνο ένα μέρος του κτιρίου Α επαναχρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁷¹

Ολόκληρος ο αρχαίος οικισμός της Καλλιρρόης περιβαλλόταν από έναν μακρύ πέτρινο τείχος που περιέβαλλε όχι μόνο την περιοχή του οικισμού αλλά και την ευρύτερη όαση με τα χωράφια και τις πηγές της. Είναι προφανές πως ο αρχαίος οικισμός έπρεπε να περιφραχθεί με εντυπωσιακές λίθινες κατασκευές, για να προστατευθεί από τα άγρια θηρία, τις διάφορες επιδρομές και τις φυσικές καταστροφές.⁴⁷²

-Ο Λιμένας: Τα περισσότερα από τα περιγράμματα των κτισμάτων ήταν ορατά στην επιφάνεια και μερικά είχαν ήδη καταγραφεί από τους Donner, Schult και Strobel. Ο Schult υπέθεσε πως υπήρχαν δυο λιμάνια στη Νεκρά Θάλασσα, ένα στο Rujm el-Bahr (το λιμάνι της Ιεριχούς, στα δυτικά) και το άλλο στα ανατολικά, στην Καλλιρρόη. Χρονολόγησε και τα δυο λιμάνια στη ρωμαϊκή περίοδο.⁴⁷³ Αυτό το μικρό λιμάνι ή αγκυροβόλιο της Καλλιρρόης αποτελούσε συνδετικό κρίκο μεταξύ της Ιεριχούς και της Μαχαρούντος.⁴⁷⁴

Ο Strobel ανέφερε πως η πρόσβαση στην Καλλιρρόη κατά τη ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο γινόταν και μέσω θαλάσσης, μέσω της δυτικής ακτής από το λιμάνι του Rujm el-Bahr, το λιμάνι της Ιεριχούς, και πως ο Ηρώδης ο Μέγας ίσως πήγαινε στα θερμά λουτρά

⁴⁷¹ Clamer 1989, 223.

⁴⁷² Strobel 1989, 639.

⁴⁷³ Schult 1966, 142.

⁴⁷⁴ Clamer 1997B, 11.

της Καλλιρρόης από αυτό το λιμάνι.⁴⁷⁵ Επίσης, κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταξύ Ρωμαίων και Ιουδαίων, είναι πιθανό ο ρωμαϊκός στρατός να έφτασε στη Μαχαιρούντα μέσω αυτού του λιμανιού για εξοικονόμηση χρόνου.⁴⁷⁶ Υπάρχει ένας ανηφορικός ρωμαϊκός δρόμος που συνδέει την Καλλιρρόη με την Ζεζα' Μα'ϊν και με το οχυρό της Μαχαιρούντος, ο οποίος συνδεόταν με μια κύρια οδό με κατεύθυνση Βόρεια-Νότια που στη συνέχεια ονομάστηκε "Darb es Sultan".⁴⁷⁷

Η θέση αυτή προσφερόταν για την καλλιέργεια των περιφημων χουρμάδων και των αρωματικών φυτών. Τον 1^ο αι. μ.Χ. η Καλλιρρόη συνέχισε να υφίσταται ως γνωστό κέντρο ιαματικών λουτρών, και ως ένας μικρός οικισμός. Σύμφωνα με αρχαιολογικές μαρτυρίες, ο οικισμός της εγκαταλείφθηκε και καταστράφηκε, όπως και το φρούριο και ο οικισμός της Μαχαιρούντος, στα τέλη του πρώτου Ιουδαϊκού πολέμου. Με την επέκταση της αναταραχής και την ανοικτή εξέγερση κατά της Ρώμης, ο ρωμαϊκός έλεγχος στην περιοχή απέκοψε την επικοινωνία της Καλλιρρόης από τη δύση κάποια στιγμή, προτού το οχυρό της Μαχαιρούντος πέσει στα χέρια των Ρωμαίων το 72 μ.Χ. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών εγκατέλειψαν τους οικισμούς τους πριν από την άφιξη του ρωμαϊκού στρατού και κατέφυγαν στα υψίπεδα Μωάβ.

Μόνο ένα μέρος του κτιρίου Α επαναχρησιμοποιήθηκε στη Βυζαντινή περίοδο. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της περιόδου αυτής δεν σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση λόγω εκτεταμένης διάβρωσης. Τα νομισματικά και κεραμικά ευρήματα χρονολογούν την κατοίκηση της πόλης στον 4^ο και 5^ο αιώνα. Φαίνεται πως μετά τον 5^ο αιώνα η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε και δεν ανοικοδομήθηκε ποτέ, εκτός από μερικά καταφύγια Βεδουίνων ή αγροτικές εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούνταν κατά τις περιόδους του θερισμού.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Strobel 1966, 161.

⁴⁷⁶ Strobel 1974, 167-171.

⁴⁷⁷ Strobel and Clamer 1986, 381. Υπάρχει μια ρωμαϊκή οδός που συνδέει την Καλλιρρόη (Ez-Zara) με την Μαχαιρούντα και πολλοί ταξιδιώτες περιέγραψαν τον οδό αυτή. Βλ. Tristram 1873, 271, Wilson 1899, 311, Copper στο 1906, 293-293, Musil στο 1907, 239-240, και Donner 1963, 62-64. Επίσης, ο Strobel διενέργησε πολλές έρευνες στη ρωμαϊκή οδό που οδηγούσε στην Καλλιρρόη κατά τα έτη 1966, 1974, 1977, 1981, 1990. Ανέφερε πως υπάρχει ένα σύνθετο σύστημα από μονοπάτια και δρόμους στα νότια της Περαίας. Στην έρευνά του το 1981 ακολούθησε το δρόμο που ξεκινούσε από την Λιβιάδα και διέσχιζε το Tulailat El-Rurban για να φτάσει στην Καλλιρρόη και την El-Husra. Ένα μέρος αυτού του δρόμου οδηγούσε στη Beth-Jeshimoth (Sweimeh) προς βορρά, ενώ ένα δεύτερο οδηγούσε στο Wadi 'Ayoun Mousa μέσω του Wadi El 'Azeme, με μήκος δρόμου 18-20 χλμ. Ο Strobel ανέφερε την παρουσία αρχαίων πύργων και οικοδομικών θεμελίων στην περιοχή. Αυτός ο δρόμος χρησιμοποιούνταν πιθανότατα κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο. Χρησιμοποιούνταν επίσης κατά την περίοδο του Ηρόδη ως συνδετικό σημείο μεταξύ Λρνών, Μαχαιρούντος και Καλλιρρόης (Strobel 1981, 89-90).

⁴⁷⁸ Clamer 1997B, 12. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Strobel, A., "Das römische Belagerungswerk um Macharus." *ZDPV* 90 (1974), 166-184, Strobel, A., "Auf der Suche nach Macharus und Kallirrhoe." *ZDPV* 93 (1977), 247-267. Strobel, A., "Zar'ah (El) Kallirrhoe." *AJ* 112, Field reports Sites L-Z (1989), 633-639, Strobel, A "Ancient

Λιβιάς (Er-Rameh)

Η Λιβιάς βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας του Ιορδάνη απέναντι από την Ιεριχώ (σε απόσταση 12 χλμ. από αυτήν) κοντά σε θερμές πηγές,⁴⁷⁹ 10 χλμ. ανατολικά του Ιορδάνη και 8 χλμ. βορείως της Νεκράς Θάλασσας.⁴⁸⁰ Βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη των 3 χλμ. νοτιοδυτικά του Tell El-Kuffein και περίπου μισό χιλιόμετρο νότια του χειμάρρου Er-Rameh (Χάρτης 1 και σχέδιο 30).

Στον χείμαρρο Er-Rameh χύνεται ένα μικρό ρυάκι, το περισσότερο νερό του οποίου χρησιμοποιείται σήμερα για αρδευτικούς σκοπούς.⁴⁸¹ Ο Schick ανέφερε πως η παλιά πόλη (Er-Rameh) βρίσκεται σε ένα υψίπεδο μεταξύ του χειμάρρου Εσεβών και ενός από τους αγωγούς νερού που ξεκινούσαν από αυτόν. Επίσης ανέφερε πως επί των ημερών του υπήρχαν ίχνη των τοίχων θεμελίωσης του μικρού κάστρου, οι οποίοι ήταν κτισμένοι από ογκολίθους, διαστάσεων περίπου 0,90 μ., x 0,30 - 0,45 μ., και βορειότερα τα ερείπια του κάστρου της Λιβιάδος (Kal'at Er-Rameh).⁴⁸²

Το Tell Er-Rameh βρίσκεται μισό χιλιόμετρο νοτίως του χειμάρρου Er-Rameh, στο κέντρο καλλιεργήσιμων γαιών. Το Tell είναι μικρό σε μέγεθος, το ύψος του κυμαίνεται μεταξύ 15 και 20 μ. Η κορυφή του σε όλες τις πλευρές καλύπτεται από σύγχρονους ισλαμικούς τάφους, με την εξαίρεση ορισμένων σημείων στα βόρρεια και τα βορειοδυτικά. Είναι σαφές πως το Tell Er-Rameh καταστράφηκε σταδιακά λόγω της χρήσης του ως κοιμητηρίου.⁴⁸³ Ο Conder περιγράφει το Tell ως εξής: “ήταν λευκό, σε αντίθεση με τις σκούρες συστάδες λωτών που το περιέβαλλαν.”⁴⁸⁴

Roads in the Roman District of South Peraea: Routes of communication in the Eastern area of the Dead Sea.” *SJAL* 6 (1997), 271-280.

⁴⁷⁹ Smith 1966, 314.

⁴⁸⁰ Summey 2000, 4.

⁴⁸¹ Glueck 1951, 389.

⁴⁸² Schick 1879, 187.

⁴⁸³ Kokkinos 2001, 480.

⁴⁸⁴ Conder 1889, 238. Πολλοί προσκυνητές και ταξιδευτές επισκέφθηκαν τη Λιβιάδα και έδωσαν περιγραφές της περιοχής: η προσκυνητρια Εγερία ταξίδεψε στη ‘Λιβιάδα’ όπου της έδειξαν ‘τα θεμέλια του στρατοπέδου των τέκνων του Ισραήλ και των κατοικιών τους. Ένας εντόπιος ιερέας την οδήγησε σε μια πηγή περίπου έξι μίλια έξω από την Λιβιάδα, όπου οι μοναχοί της γειτονικής μονής την πληροφορήσαν πως ήταν ‘το νερό, το οποίο ο προφήτης Μωϋσής έδωσε στους υιούς του Ισραήλ στην έρημο’. Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ο Πέτρος ο Ίβηρ, όντας ασθενής, επισκέφθηκε τη Λιβιάδα για να θεραπευθεί στις ‘θερμές πηγές του προφήτη Μωϋσή’, αν και τα λουτρά δεν ανακούφισαν τους πόνους του (Mayerston UD, 54).

Κατά τον 6^ο αιώνα, επισκέφθηκαν την πόλη δυο σημαντικοί προσκυνητές, ο Θεοδοσίος και ο Αντωνίνος ο Μάρτυς. Ο Θεοδοσίος (530 μ.Χ.) περιγράφει πως η πόλη της Λιβιάδος βρίσκεται πέραν του Ιορδάνου, δώδεκα μίλια από την Ιεριχώ. Σε αυτή, ο Μωϋσής χτύπησε τον βράχο με τη ράβδο του και ανάβλυσαν νερά, και από αυτό το μέρος αναβλύζει ένα μεγάλο ρυάκι, που αρδεύει όλη την περιοχή της Λιβιάδος. Εκεί φυτρώνει η μεγάλη χουρμαδιά *Nicolaïtan*. Και σε αυτό το σημείο ο Μωϋσής έβρυγε από αυτό τον κόσμο και υπάρχουν κάποιες θερμές πηγές όπου πλύθηκε. Καταγράφεται πως σε αυτά τα ύδατα θεραπεύονταν λεπροί (Bernard 1893A, 64). Ο Αντωνίνος ο Μάρτυς

To Tell Er-Rameh δεν έχει ανασκαφεί μέχρι σήμερα, όμως η ερευνητική ομάδα της Hisban (Εσεβών) το επισκέφθηκε σε δυο διαφορετικές περιόδους. Το 1973 περιτυπώθηκε κεραμική της εποχής του Σιδήρου Ι και ΙΙ και της Περσικής περιόδου, και το 1974 κεραμική της εποχής Σιδήρου ΙΙ, της Περσικής εποχής και ορισμένα όστρακα της πρώιμης εποχής του Χαλκού, καθώς και όστρακα της Οθωμανικής, περιόδου Αγίουβιδών / Μαμελούκων, Αββασιδών, Ομαϊυαδών, αλλά και Βυζαντινά, πρώιμα Ρωμαϊκά και Ελληνιστικά.⁴⁸⁵ Το 1976 ο Yassine βρήκε κεραμική της Βυζαντινής περιόδου,⁴⁸⁶ ενώ το 2001, όταν ο Κόκκινος επισκέφθηκε τη θέση αυτή, εντόπισε πρώιμη Ρωμαϊκή κεραμική.⁴⁸⁷

Η Παλαιά Διαθήκη αναφέρει την πόλη Beth Haram (Βαιθαράμ) στα ανατολικά του Ιορδάνη, στα εδάφη των Αμορριτών της πόλης Εσεβών (Ιησούς του Ναυή γ' 27, Αριθμοί λδ' 36).⁴⁸⁸ Στο Ταλμουδ αναφέρεται ως Βηθραμφθά,⁴⁸⁹ την "Βηθραμφθά" του Ευσεβίου, την οποία ο Ιερώνυμος αναφέρει με το όνομα Bet Haram (Βαιθαράμ).⁴⁹⁰ Η Βηθραμθά είναι ταυτόσημη με την Βηθαράμ, όπου ο Ηρώδης ο Μέγας είχε κτίσει ένα παλάτι, το οποίο καταστράφηκε κατά την εξέγερση που ακολούθησε τον θάνατό του.⁴⁹¹ Στη συνέχεια ο Ηρώδης Αντίπας ξανάκτισε και οχύρωσε την Βηθραμφθά της Περσίας που ανήκε στα εδάφη του, και της έδωσε το όνομα Λιβιάς προς τιμήν της Ιουλίας, συζύγου του Αυγούστου.⁴⁹²

Η ονομασία Λιβιάς επιβίωσε μέχρι τον 6^ο αι. μ.Χ. και η πόλη αποτέλεσε σημαντικό χριστιανικό κέντρο κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Σήμερα ονομάζεται Tell Er-Rameh.⁴⁹³

(570 μ.Χ.) γράφει: "Έδω κοντά βρίσκεται μια πόλη που λέγεται Λιβιάς, όπου παρέμειναν οι δυο φυλές του Ισραήλ προτού περάσουν τον Ιορδάνη και σε αυτό το μέρος υπάρχουν φυσικές θερμές πηγές που ονομάζονται Λουτρά του Μωϋσή. Σε αυτά καθαίρονται και λεπροί. Μια πηγή εκεί έχει πολύ γλυκό νερό που πίνεται ως καθαριστικό και που θεραπεύει πολλές ασθένειες. Δεν βρίσκεται μακριά από την Νεκρά Θάλασσα, στην οποία εκβάλλει ο Ιορδάνης, κάτω από τα Σόδομα και τα Γόμορρα" (Wilkinson 1977, 82).

⁴⁸⁵ Ibach *et al* 1987, 22.

⁴⁸⁶ Yassine *et al* 1988, no. 195.

⁴⁸⁷ Kokkinos 2001, 480.

⁴⁸⁸ Schürer 1961, 176.

⁴⁸⁹ Conder 1889, 238.

⁴⁹⁰ Smith 1966, 314.

⁴⁹¹ Schürer 1961, 176.

⁴⁹² Merrill 1879, 669. Σύμφωνα με τον Ιώσηφ, το όνομά της άλλαξε και πάλι κάποια στιγμή αργότερα και έγινε Ιουλιάνη (Ιώσηφος, Ιουδ. Αρχαιολογία, βιβλ. ιη', 27). Επομένως το όνομα άλλαξε σε Ιουλιάνη, όταν πέθανε ο Αύγουστος (Hoade 1966, 93). Φαίνεται πως το "Λιβιάς" ήταν το παλαιότερο από τα δυο ονόματα και πως αυτό στη συνέχεια άλλαξε και έγινε Ιουλιάνη. Μόνο ο Ιώσηφος χρησιμοποιεί την επίσημη ονομασία Ιουλιάνη. Στα γραπτά του την αναφέρει ακόμα ως Julia κατά την περίοδο του Ιουδαϊκού πολέμου, όταν είχε καταληφθεί από τον Πλακίδα, έναν από τους στρατηγούς του Βεσπασιανού (Schürer 1961, 176). Όμως, κατά τον δεύτερο αιώνα η αλλαγή του ονόματος είχε ξεχαστεί και χρησιμοποιούνταν μόνο το όνομα Λιβιάς (Wilkinson 1981, 218).

⁴⁹³ Hoade 1966, 93.

Ο Abel ανιχνεύοντας την εξέλιξη του ονόματος από τη βιβλική ονομασία Betharam (Βαιθαράμ) στο Beit Er-Rameh του Magdisi του 10^{ου} αι. μ.Χ. και το Beit Ramah του Yaqut στα 1225 μ.Χ. ταύτισε την Beth-Haram (Βαιθαράμ), Betharamtha, Beit Er-Ram, Beit Ramah, και Tell Er-Rameh με την πόλη της Λιβιάδος (Ιουλιάδος). Αυτή απείχε περί τα έξι ρωμαϊκά μίλια από τη Νεκρά Θάλασσα, και η ταύτισή της φαίνεται να είναι σωστή. Ωστόσο, μια τέτοια ταύτιση δεν αποδεικνύει στο ελάχιστο πως το Tell Er-Rameh πρέπει να ταυτιστεί με την αρχική θέση της βιβλικής Beth-Haram (Βαιθαράμ) που, σύμφωνα με τις καταγραφές της Παλαιάς Διαθήκης, ανήκε αρχικά στον βασιλέα των Αμορραίων Σιών προτού καταληφθεί από τη φυλή Γάδ.

Ο Glueck, ωστόσο, αρνείται πως το Tell Er-Rameh θα μπορούσε να είναι το Beth-Haram της Παλαιάς Διαθήκης, επειδή σε δυο επισκέψεις του στη θέση αυτή δεν βρήκε “ούτε ένα όστρακο που να μπορεί να αποδοθεί σε κάποια περίοδο πριν από τη Ρωμαϊκή.”⁴⁹⁴ Οι περισσότεροι μελετητές έχουν ταύτισει το Tell Iktanu με τη θέση της αρχαίας Beth-Haram (Βαιθαράμ). Αυτό το Tell έχει φέρει στο φως κεραμική της εποχής του Σιδήρου και αποτελεί μια κυρίαρχη θέση, όχι πολύ μακριά από το Tell Er-Rameh.⁴⁹⁵

Η θέση της Λιβιάδος αποτελούσε σημαντικό σταθμό για τους προσκυνητές που βρίσκονταν στο δρόμο από την Ιερουσαλήμ-Ιεριχώ, Λιβιάδα και Εσεβών. Ήταν γνωστή από παλαιές ιστορικές πηγές, όπως από τον Ευσέβιο, την προσκυνητρία Αιθερία (συγγραφείς του 4^{ου} αιώνα) και από μια επιγραφή σε μιλιάριο.⁴⁹⁶

Ο Zayadine υποστήριξε πως οι προσκυνητές που έρχονταν από την Ευρώπη άρχιζαν την πορεία τους από την Αγία πόλη της Ιερουσαλήμ, και στην συνέχεια κατευθύνονταν στην Ιεριχώ, τον Ιορδάνη ποταμό και περνούσαν απέναντι στην Βηθαβαρά (πέραν του Ιορδάνου Βηθανία). Από εκεί, οι προσκυνητές έφταναν στο φαράγγι της Λιβιάδος, ακολουθώντας τη ρωμαϊκή οδό προς την Εσεβών. Στον έκτο οδοδείκτη (μιλιάριο) από την Εσεβών, στο οχυρό El-Mehatta, μια παράκαμψη έφερνε τους προσκυνητές στην

⁴⁹⁴ Glueck 1951, 389-390. Ο Iktanu, ένας μεγάλος απομονωμένος λόφος βρίσκεται περίπου 2,75 χλμ. ανατολικά-νοτιοανατολικά του Tell Er-Rameh, και περίπου μισό χιλιόμετρο νοτίως του Wadi Er-Rameh.

⁴⁹⁵ Waterhouse and Ibach 1975, 227-228.

⁴⁹⁶ Ibach et al 1987, 176. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ρωμαϊκή οδό στην περιοχή βλ. Boraas, R and Horn, S., *Heshbon 1973, the Second Campaign at Tell Hesban, A preliminary report*, vol. VIII, Andrews University Press, Michigan 1975.

πηγή του Μωϋσή και από εκεί ο δρόμος ανέβαινε προς το Όρος Νεβώ (όπου βρισκόταν το Μνημείο του Μωϋσή)⁴⁹⁷ (Χάρτης 5).

Αμπίλα (Tell El-Kuffrein)

Το Tell El-Kuffrein βρίσκεται περίπου 6,25 χλμ. νοτιώς του Tell Nimrin και σε μια ανάλογη απόσταση προς τα βόρεια βρίσκεται το παρακλάδι του χειμάρρου El-Kuffrein. Τα νερά του χειμάρρου El-Kuffrein χρησιμοποιούνται για την άρδευση μιας σημαντικής έκτασης. Το Tell El-Kuffrein βρίσκεται σε έναν πλήρως απομονωμένο, βραχώδη λόφο, ο οποίος προεξέχει σαν κώνος, σε ύψος περίπου 35 μ. από την επιφάνεια της κοιλάδας που τον περιβάλλει. Οι ρύακες των χειμάρρων El-Kuffrein και Er-Rameh ενώνονται δυτικά της Λιβιάδος, συνεχίζουν μαζί τη ροή τους μέσα από πεδιάδες και εκβάλλουν στον Ιορδάνη ποταμό⁴⁹⁸ (Χάρτης 1).

Στο Tell El-Kuffrein σώζονται τα λείψανα ενός μικρού οχυρού της εποχής του Σιδήρου I-II, το οποίο κατείχε εξαιρετικά στρατηγική θέση. Συνέβαλλε στην εποπτεία των λόφων στα ανατολικά και έλεγχε τις πλούσιες εκτάσεις που βρίσκονταν κάτω από αυτό. Από εκεί φαίνονταν μέχρι και τα εδάφη του χειμάρρου Er-Rameh.⁴⁹⁹

Το Khirbet El-Kuffrein βρίσκεται ακριβώς στη βόρεια πλευρά ενός κλώνου του χειμάρρου El-Kuffrein και 1,2 χλμ. νοτιοδυτικά του Tell El-Kuffrein. Πρόκειται για ένα μεγάλο, εντελώς κατεστραμμένο οικισμό, μέρος της βόρειας πλευράς του ο οποίου χρησιμοποιείται σήμερα ως κοιμητήριο. Η περιοχή είναι γεμάτη από όστρακα εποχής Σιδήρου I-II, καθώς και της Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και μεσαιωνικής Αραβικής περιόδου.⁵⁰⁰

Βεθνήμα (Nimrin)

Το Tell Nimrin, η αρχαία ονομασία της Βεθνήμα, βρίσκεται στο κέντρο της πέραν του Ιορδάνου χώρας σε ένα σταυροδρόμι μεταξύ των δυτικών κλιτύων, των υψιπέδων της Ιορδανίας και των βόρειων εμπορικών δρόμων που περνούν από την Πέλλα και το Deir 'Alla⁵⁰¹ (Χάρτης 1 και σχέδιο 31).

⁴⁹⁷ Zayadine 2000B, 107. Πρόσφατα ανακαλύφθηκε ένα μιλίριο σε απόσταση ενός μιλίου βόρεια του Deir 'Alla. Είχε επανυποθετηθεί στη δυτική πλευρά της κυρίως Κοιλάδας του Ιορδάνη στο Dhirar, 2 χλμ. βορείως του Deir 'Alla που αποτελούσε εξακριβωμένη οδό, η οποία που κατευθυνόταν δυτικά από την Φιλαδέλφεια-Ι αδόρα της Περσίας προς την κοιλάδα και πιθανώς (αλλά όχι απαραίτητα) διέσχζε τον ποταμό (O'Hea 2002, 235-238).

⁴⁹⁸ Glueck 1951, 371-372.

⁴⁹⁹ Ο.π. 372.

⁵⁰⁰ Ο.π. 376.

⁵⁰¹ Conder 1889, 238.

Το Tell Nimrin βρίσκεται 11 χλμ. βορείως της Νεκράς Θάλασσας και 16 χλμ. ανατολικά της Ιεριχούς, στη λεωφόρο που οδηγεί από το 'Αμμάν στην Ιερουσαλήμ μέσω Ιεριχούς. Κατά την αρχαιότητα ένα ρυάκι και πηγές άρδευαν τα πλούσια προσχωματικά εδάφη του. Η θέση αυτή κατοικήθηκε από την πρώιμη εποχή του Χαλκού IV, περί το 2000 π.Χ., μέχρι σήμερα, με εξαίρεση την Ύστερη περίοδο του Χαλκού και την εποχή του Σιδήρου I.⁵⁰²

Στην Παλαιά Διαθήκη, στο βιβλίο των Αριθμών, η Βεθνήμαρ συγκαταλέγεται ανάμεσα στις πόλεις που κτίστηκαν από τη φυλή Γαδ. Γίνεται και πάλι αναφορά σε αυτή από τον Ιησού του Ναυή, που κάνει λόγο και για την Beth-Haram (Βεθαράμ), την Σοκχωθά, την Σαφάν και το υπόλοιπο βασίλειο του βασιλέα Σιών των Αμορραίων, το οποίο κληροδότησε ο Μωϋσής στη φυλή Γαδ.⁵⁰³

Τα Ελληνιστικά και Ρωμαϊκά στρώματα στο πάνω μέρος του λόφου αφαιρέθηκαν μετά από σύγχρονες κατασκευαστικές εργασίες. Από τον 6^ο αι. μ.Χ. διασώθηκαν λειψανα μιας βασιλικής (18,45 x 13,52 μ.) με ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει γεωμετρικό, φυτικό και ζωικό διάκοσμο καθώς και δύο επιγραφές στη βόρεια πλευρά του κεντρικού κλίτους και μία στο νότιο κλίτος, οι οποίες χρονολογούνται στην περίοδο των Ομαυαδών (8^{ος} αι. μ.Χ), αν και ο ναός κτίστηκε τον 6^ο αι. μ.Χ.⁵⁰⁴

Κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. ο Ευσέβιος την αναφέρει με το όνομα (Βεθναμάρ) Bethnamaris, έναντι του Ιορδάνη, πέντε μίλια βορείως της Λιβιάδος.⁵⁰⁵

Αρνών (Wadi El-Mujib)

Ο χειμάρρος Αρνών,⁵⁰⁶ που σήμερα αποκαλείται Wadi El-Mujib και εκβάλλει στη Νεκρά Θάλασσα, βρίσκεται περίπου δώδεκα μίλια νοτίως των πηγών της Καλλιρρόης.⁵⁰⁷ Κατέρχεται από τα όρη Γκιλάντ και αποτελεί το σύνορο της γης Μωάβ και της γης των Αμορραίων. Στις όχθες αυτού του χειμάρρου, οι Ισραηλίτες, υπό την καθοδήγηση του Μωϋσή, νίκησαν και κατέσφαξαν τον Σιών, βασιλέα των Αμορραίων και οικειοποιήθηκαν τη γη του από την Αρνών προς τον Ιαβόκ⁵⁰⁸ (Χάρτης 1).

⁵⁰² Flanagan *et al* 1992, 89-107.

⁵⁰³ Αριθμοί λβ' 34, Ιησούς του Ναυή ιγ' 27.

⁵⁰⁴ Piccirillo 1982, 335, 338, 342.

⁵⁰⁵ Klosterman 1966, 44.

⁵⁰⁶ Αριθμοί κα' 24· Κριταί ια' 18

⁵⁰⁷ Stewart 1899, 331.

⁵⁰⁸ Κριταί ια' 14-22 · Μ'Leod 1850, 27.

Η αρχαιολογική έρευνα που διεξήχθη στην περιοχή κατέγραψε την παρουσία ενός κτίσματος που αποτελούνταν από πολλά δωμάτια, τα οποία περιέβαλλαν μια κεντρική αυλή και χρονολογούνται στην Ύστερη εποχή του Σιδήρου II / Περσική περίοδο (8^{ος} αι. π.Χ.). Βρέθηκε κεραμική της εποχής Σιδήρου I, καθώς και της πρώιμης, Μέσης και Ύστερης εποχής του Χαλκού. Στο φως ήρθαν επίσης ένα σπήλαιο, η οροφή του οποίου κατέρρευσε και κάλυψε τους δεκατέσσερις σκελετούς που βρίσκονταν μέσα σε αυτό, καθώς και τα ερείπια ενός κτίσματος της Ύστερης εποχής του Σιδήρου II/ Περσικής περιόδου, το οποίο έκλεινε την είσοδο του σπηλαίου.⁵⁰⁹

Ένα τμήμα της αρχαίας ρωμαϊκής οδού, της ‘Via Nova Traiana’, είχε κτιστεί κοντά στο φαράγγι αυτό. Η οδός αυτή διέσχιζε το φαράγγι, όπως μαρτυρεί ένας μιλιάριο, και αποτελούσε μια από τις αρτηρίες την Via Nova Traiana που δημιούργησε ο Τραϊανός, αφού προσάρτησε στα εδάφη του το βασίλειο των Ναβαταίων το 106 μ.Χ. Σε αυτή την περιοχή υπάρχουν και υπολείμματα μιας γέφυρας, ενός οχυρωμένου κτίσματος και άλλων οικοδομημάτων που ανήκουν στην περίοδο των Ναβαταίων, αλλά και στη Βυζαντινή και την Ισλαμική περίοδο.⁵¹⁰

---

⁵⁰⁹ Waheeb 2000E, 564.

⁵¹⁰ KHourī and Casule 1987, 83.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία συνδέθηκε με τον Ιωάννη τον Πρόδρομο και τον Ιησού Χριστό. Ο Ιωάννης έφτασε στο ίδιο μέρος, από το οποίο ο προφήτης Ηλίας ανήλθε στους ουρανούς (Ιωάννης α΄ 28). Διέμεινε σε αυτή την περιοχή και από εκεί ξεκίνησε το κήρυγμά του για τη βάπτιση και τη μετάνοια ως μέσο άφεσης των αμαρτιών. Όταν οι Ιουδαίοι θέλησαν να συλλάβουν τον Ιησού στην Ιερουσαλήμ με την κατηγορία της βλασφημίας, εκείνος διέφυγε “Καὶ ἀπῆλθεν πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ” (Ιωάννης ι΄ 40). Ο ευαγγελιστής επίσης αναφέρει πως πολλοί ήρθαν σε Αυτόν “καὶ πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν ἐκεῖ” (Ιωάννης ι΄ 42). Η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία πρέπει να προσέφερε στον Ιησού την απαραίτητη ασφάλεια και να τον απομόνωνε κάπως από το πλήθος.

Όταν ο Χριστιανισμός είχε αναπτυχθεί κατά τον 3^ο και 4^ο αιώνα, η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία εξελίχθηκε σε σημαντικό προσκυνηματικό χώρο που συνδεόταν με το βίο του Ιωάννη του Προδρόμου και με τη Βάπτιση του Ιησού. Πολλοί Χριστιανοί προσκυνητές και περιηγητές επισκέφθηκαν αυτό το μέρος και κατέγραψαν τις παρατηρήσεις τους τις σχετικές με την περιγραφή των κτισμάτων και την ιστορία των συγκεκριμένων ναών. Μεταξύ των σημαντικότερων από αυτούς συγκαταλέγονται η Αγία Ελένη, 260-337 μ.Χ. (για την οποία γίνεται αναφορά σε έναν ανώνυμο βίο του Μεγάλου Κωνσταντίνου), ο προσκυνητής του Μπορντώ το 333 μ.Χ., ο προσκυνητής Θεοδοσίος το 530, ο προσκυνητής Αρκούλφος το 670, κλπ.

Από τις περιγραφές των προσκυνητών συμπεραίνουμε τα εξής:

Η περιγραφή του προσκυνητή Θεοδοσίου (530 μ.Χ.) ταιριάζει με εκείνη των ναών κοντά στον Ιορδάνη ποταμό που χρονολογούνται στην περίοδο του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518 μ.Χ.), ο οποίος έκτισε εκεί το ναό σε ανάμνηση της Βάπτισης του Κυρίου.

Επίσης, οι περιγραφές του προσκυνητή Αρκούλφου (670 μ.Χ.) ταιριάζουν με το παρεκκλήσιο, το οποίο κτίστηκε πάνω σε τέσσερις πεσσούς πάνω από τον Ιορδάνη. Και όταν γράφει για την κλίση που έχει η περιοχή, ίσως αυτό να συνδέεται με τη μαρμάρινη κλίμακα που βρέθηκε εκεί.

Αλλά και το κείμενο του Βίλλιβάλδου (754 μ.Χ.) μπορεί να ανταποκρίνεται στο παρεκκλήσιο. Όπως αναφέρεται σε αυτό, στο σημείο όπου βαπτίστηκε ο Ιησούς

ανεγέρθηκε ένας ναός τοποθετημένος ψηλά πάνω σε κίονες. Ίσως πρόκειται για τους τέσσερις πεσσούς και για τον υποτιθέμενο υπερκείμενο ναό. Αυτή η θεωρία ενισχύεται ίσως από το γεγονός πως εκατοντάδες σταυροί βρέθηκαν χαραγμένοι στους κατώτερους δόμους των πεσσών.

Ο ηγούμενος Δανιήλ στα 1106-1107 μ.Χ. περιέγραψε ένα μικρό παρεκκλήσιο με Αγία Τράπεζα, που σηματοδοτεί τον χώρο όπου ο Ιωάννης ο Πρόδρομος βάπτισε τον Κύριο μας Ιησού Χριστό. Είναι πιθανό αυτό που είδε να ήταν το παρεκκλήσιο που είχε κτιστεί πάνω στα ερείπια των τεσσάρων πεσσών.

Είναι πιθανό πως οι πλημμύρες, οι σεισμοί, η περσική εισβολή και η αραβική κατάκτηση έδωσαν τέλος στην οικοδομική δραστηριότητα των Βυζαντινών στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη και ειδικότερα στην περιοχή του Wadi El-Kharrar.

Η αρχική θέση της Βάπτισης ονομαζόταν πέραν του Ιορδάνου Βηθανία κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά την εποχή του Ιωάννη του Βαπτιστή και του Ιησού Χριστού, δηλ. τον 1^ο αιώνα. Μετά τον 3^ο αιώνα ήταν περισσότερο γνωστή ως Βηθαβαρά και μέχρι τον 6^ο αι. αναφέρεται ως 'Αινών και Σαπσαφάς. Σήμερα είναι γνωστή με την αραβική ονομασία Al-Maghtas (Βαπτιστήρια).

Επίσης το Wadi El-Kharrar ήταν γνωστό ως χειμάρρος Χορράθ και το Tell El-Kharrar ως Όρος Ερμωνίμ από τους αρχαίους μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους. Η τοποθεσία αυτή είναι σήμερα γνωστή με την αραβική ονομασία Tell El-Kharrar.

Ευρήματα στο Al-Maghtas (Βαπτιστήρια). Κοντά στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη βρέθηκαν τρεις διαδοχικοί Βυζαντινοί ναοί (6^{οο} – 7^{οο} αι. μ.Χ.), κτισμένοι ο ένας πάνω στα ερείπια του άλλου, Αγία Τράπεζα, ψηφιδωτά και μαρμάρινα δάπεδα, καθώς και άλλα λείψανα. Οι τρεις ναοί είχαν κτιστεί πάνω σε θόλους και πεσσούς για να προστατεύονται από τις χειμερινές και εαρινές πλημμύρες του ποταμού.

Οι ναοί ευθυγραμμίζονται με τη μαρμάρινη κλίμακα και τους πλευρικούς τοίχους (τοίχοι αντιστήριξης) στην ανατολική πλευρά. Η κλίμακα οδηγούσε στους τέσσερις πεσσούς που θα μπορούσαν να αποτελούν τα ίχνη γέφυρας που κτίστηκε πάνω από τα νερά του Ιορδάνη. Ένα μικρό παρεκκλήσιο κτίστηκε σε ανάμνηση της αρχικής λειτουργίας των πεσσών. Αυτοί οι βυζαντινοί ναοί πιθανώς να ταυτίζονται με το ναό που κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο (491-518) σε ανάμνηση της Βάπτισης του Ιησού που έλαβε χώρα στην περιοχή.

Η ανατολική όχθη του Ιορδάνη έχει να επιδείξει επίσης αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική που χρονολογούνται από τον 7^ο έως τον 9^ο αι. μ.Χ. Τα λείψανα αυτά πιστοποιούν τη συνεχή χρήση της οδού των προσκυνητών και του περάσματος του ποταμού και κατά τους πρώιμους αραβικούς χρόνους.

Ευρήματα στο Tell El Kharrar. Η Βυζαντινή μονή με τους τρεις ναούς, το σύστημα παροχής νερού, οι δεξαμενές αποθήκευσης νερού, οι στέρνες στο Tell El-Kharrar δικαιολογούν την θέση ως τόπο λατρείας, αλλά και διαμονής και φιλοξενίας επισκεπτών και προσκυνητών. Η μονή ήταν σε χρήση μέχρι την Αραβική κατάκτηση (μέσα του 7^{ου} αι. μ.Χ.) και φαίνεται πως είχε κτιστεί σε τρία διαφορετικά επίπεδα:

-Το κατώτερο επίπεδο καταλάμβαναν οι ναοί στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του λόφου, οι οποίοι περιβάλλονταν από τείχος.

-Το μεσαίο επίπεδο αποτελούσε τον χώρο των δεξαμενών αποθήκευσης νερού, δυο εκ των οποίων βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά του λόφου.

-Το υψηλότερο επίπεδο στην κορυφή του λόφου πιθανώς περιελάμβανε τα κελιά των μοναχών.

Το σπήλαιο, στο οποίο διέμενε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής σύμφωνα με ορισμένους προσκυνητές, βρέθηκε πρόσφατα στο Tell El-Kharrar. Είχε μετατραπεί σε ναό κατά τη Βυζαντινή περίοδο (πρώιμος 4^{ος}- πρώιμος 7^{ος} αι. μ.Χ.) και μέσα σε αυτόν βρέθηκε κτιστός αγωγός παροχής νερού που έβγαине από το σπήλαιο.

Η μονή διέθετε ένα σύνθετο σύστημα για την συγκέντρωση, αποθήκευση και μεταφορά πόσιμου νερού. Κεραμικοί αγωγοί μετέφεραν νερό από πηγές που βρίσκονταν σε απόσταση πολλών χιλιομέτρων προς τα νοτιοανατολικά. Το σύστημα αυτό αποτελούσε το απαραίτητο συμπλήρωμα της πηγής, την οποία οι Βυζαντινοί προσκυνητές (Αρκούλφος, Αντωνίνος ο Μάρτυς, κλπ.) αποκαλούσαν πηγή του Ιωάννη του Βαπτιστή αλλά και πηγή του προφήτη Ηλία.

Η κεραμική που βρέθηκε στην υπό εξέταση περιοχή χρονολογείται στην:

-Ρωμαϊκή περίοδο, από το Tell El-Kharrar (1^{ος} αι. μ.Χ.). Η κεραμική περιλαμβάνει ερυθροβαφή εντόπια κεραμική κυρίως στάμινους και αγγεία, με ρηχή αυλάκωση

-Βυζαντινή περίοδο, τα όστρακα της οποίας αντιπροσωπεύουν δυο τύπους εγχώριας παραγωγής, από το τέλος του 5^{ου} μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αι. μ.Χ. Το μεγαλύτερο μέρος της

κεραμεικής, που συνδέεται με αυτή την περίοδο, χρησιμοποιήθηκε από μοναχούς που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και έκτισαν παρεκκλήσια, ναούς και μονές. Η κεραμεική περιλαμβάνει εισαγόμενα κύπελλα με διακόσμηση ανάγλυφη πάνω σε ερυθρό πηλό. Παρόμοιος πηλός δεν υπάρχει στην περιοχή, ενώ όλοι οι άλλοι τύποι προέρχονται από την τοπική άργιλο της κοιλάδας του Ιορδάνη. Τα σκεύη μαγειρικής έχουν χείλος τριγωνικής διατομής με μικρές κάθετες τοξωτές λαβές και αντανακλούν την εποχική οικιακή ζωή σε αυτά τα κελιά του αναχωρητικού βίου. Συνήθης είναι ο σκούρος καστανός πηλός, με μεγάλο ποσοστό εγκλεισμάτων άμμου και ασβεσίτη, ο οποίος ανάγεται στην Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο. Η αυλάκωση είναι συνηθισμένη και ξεκινούσε από τον ώμο των στρογγυλών αγγείων.

Σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που αντλούμε από τα νομίσματα, που χρονολογούνται στην περίοδο του Ηρώδη του Μεγάλου (37-4 π.Χ.) και του Ηρώδη του Αρχελάου (4 π.Χ. – 6 μ.Χ.). Κατά τη Βυζαντινή περίοδο συναντάμε κοπές Αναστασίου Α' (491-518), Ιουστίνου Α' (518-527) και Ιουστινιανού Α' (527-565), καθώς και πολλά νομίσματα που χρονολογούνται στην περίοδο των Ομαυαδών. Επίσης, τα λίθινα ευρήματα επιβεβαιώνουν πως η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., κατά την περίοδο που έζησαν ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο Ιησούς Χριστός.

Η υπό εξέταση περιοχή ονομαζόταν Περαιά κατά την πρώιμη περίοδο, που σημαίνει “η πέρα γη”, και σε αυτήν η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία. Τα σύνορα της Ιουδαϊκής Περαιάς εκτεινόταν σε μια κατεύθυνση με άξονα Δύση-Ανατολή από τον Ιορδάνη ποταμό στα δυτικά, διέσχίζαν όλη την ανατολική κοιλάδα και έφταναν στο ύψος των βουνών προς την Φιλαδέλφεια. Στην Ιουδαϊκή Περαιά ανήκαν οι πόλεις Γαδώρα (Tell Jadur κοντά στο σημερινό Es-Salt, που κάποια στιγμή ήταν η πρωτεύουσα όλης της Περαιάς), Εσεβόν (Hisban), Μαδηβά (Madaba), το φρούριο της Μαχαιρούντος (Mukawer), η Καλλιρρόη (Az-Zara), η πέραν του Ιορδάνου Βηθανία και η Λιβιάς (Tell Er-Rameh).

Υπήρχε ένας δρόμος που χρησιμοποιούσαν οι προσκυνητές κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ο οποίος συνέδεε την Αγία Πόλη της Ιερουσαλήμ με την Ιεριχώ στη δυτική πλευρά του Ιορδάνη και ο οποίος στη συνέχεια διέσχισε τον Ιορδάνη, την πέραν του Ιορδάνη Βηθανία και την κοιλάδα της Λιβιάδος που ήταν ένας από τους σταθμούς του

δρόμου για το προσκύνημα, στο όρος Νεβώ. Κατόπιν ακολουθούσε τη ρωμαϊκή οδό προς την Εσεβών και στη συνέχεια οδηγούσε στο Όρος Νεβώ και στη Μαδηβά. Ο ίδιος δρόμος στρεφόταν νότια και οδηγούσε στη θέση του φρορίου της Μαχαιρούντος, όπου ο Ιωάννης ο Βαπτιστής φυλακίσθηκε και πέρασε τις τελευταίες ημέρες της ζωής του.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASOR	Annual of American School of Oriental Research.
ADAJ	Annual of the Department of Antiquities of Jordan, Amman.
AJ	Archaeological of Jordan.
AJA	American Journal of Archaeology.
ARAM	Periodical, is refereed journal, published by the ARAM Society for Syro-Mesopotamian Studies.
BA	The Biblical Archaeologist, Philadelphia.
BAR	International Series, British Archaeological Reports, Oxford.
BASOR	Bulletin of the ASOR, Cambridge, Mass.
BERYTUS	Archaeological Studies, The American University of Beirut, Beyrouth.
BIBLE AND SPADE	Newsletter for Biblical Research. B. Wood (ed),
IFAPO	Institut Francais d'Archeologie du Proche-Orient.
IEJ	Israel Exploration Journal, Jerusalem.
FEATURE JORDAN TIMES	Daily Newspaper
JERASH I	F. Zayadine (ed.), Jerash Archaeological Project 1981-1983, Amman, 1986.
JPA	Journal of Palestine Archaeology.
LA	Liber Annuus, Studium Biblicum Franciscanum, Jerusalem.
LEVANT	The Council for British Research in the Levant, London.
PEF	Palestine Exploration Fund, Londres.
PEQ	Palestine Exploration Quarterly, Londres.
PEFQS	Palestine Exploration Fund Quarterly Statement.

PPTS	Palestine Pilgrims Text Society.
OCCIDENT AND ORIENT	Newsletter of the German Protestant Institute of Archaeology in Amman.
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Londres.
QEDEM	Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem.
RB	Revue Biblique, Paris.
SHAJ	Studies in the History and Archaeology of Jordan.
TEL AVIV	Journal of the Tel Aviv University, Institute of Archaeology.
ZDPV	Zeitschrift Deutschen Palastina-Vereins, Wiesbaden.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abbadi, S., "A Byzantine Tomb from Na'our." *ADAJ* XIIIIV (1973), pp. 69-71.
- Abel, F, M., "Exploration Du-Sud-Est de la vallee du Jordain (suite)". *RB* 41 (1932), pp. 237-263.
- Abrahams, I., *Campaigns in Palestine From Alexander the Great*, London, Oxford University Press 1922.
- Abu Dalu, R., "Three Tombs near the Hippodrome at Jarash, a preliminary report." *ADAJ* 39 (1995), pp. 169-192.
- Abu Hamdan, J., The Byzantine coins which were found in Jerash in Jordan Museum, *Unpublished Master Arabic thesis*, Amman, Jordan 1993, p. 64, fig.12: 44.
- Abu Shmeis, A and Waheeb, M., "Recent Discoveries in the Baptism site, the pottery." *ADAJ* 46 (2002), pp. 561-581.
- Aconci, A and Gabrieli, E., "Scavo del Cortile Bajali A Madaba." *LA* XLIV (1994), pp. 402-520.
- Adan-Bayewitz, D., "The ceramics from the Synagogue of Horvat 'Ammudim and their Chronological Implications." *IEJ* 32 (1982), no. 1, pp. 13-31.
- Aharoni, Y., *Excavations at Ramat Rahel Seasons 1959 and 1960*, Publication by Degli Studi, Centro di Studi Semitici, Roma 1962.
- Aharoni, Y, Ciasca, A, Kochavi, M, Matthiae, P, Rahmani, L and Testini, P., *Excavations at Ramat Rahel Seasons 1961 and 1962*, Preliminary reports of the excavations carried out by the Joint Expedition of the University of Rome and the Hebrew University of Jerusalem (in cooperation with the Israel Department of Antiquities and the Israel Exploration Society, Cento Di Studi Semitici, Roma 1964.
- Albright, W and Kelso, J., "The Excavation of Bethel (1934-1960)." *AASOR* 39 (1968), pp. 41-81.
- Al-Bustani, B., *Muheit Al-Muheit Qamous Mutawal fi'al-lugah al-'Arabiah*, Lebanon Beirut (Arabic Dictionary) 1670.
- Alliata, E., "La ceramica dello scavo della cappella del prete Giovanni a Kh. El Mukhayyat." *LA* 38 (1988), pp. 317-360.
- _____ "Ceramica dal complesso di S. Stefano a Umm Al-Rasas." *LA* XLI (1991), pp. 365-422.
- Al-Rabea', H., "Water Systems Technique in Wadi El-Kharrar during the Byzantine period." *Unpublished Master Arabic thesis*, Jordan University, Amman 2002, pp. 52-60.

-Amr, K, Hamdan, K, Helms, S and Mohamadieh, L., "Archaeological survey of the east coast of the Dead Sea phase 1: Suwayma, Az-Zara and Umm Sidra." *ADAJ* XL (1996), pp. 429-448.

-Amr, K and Schick, R., "The pottery from Humeima: The closed Corpus from the Lower Church." *IFAPO* (2001), pp. 107-127.

-Aviam, M., "Horvath Hesheq-A unique church in Upper Galilee, preliminary report." *Christian Archaeology in the Holy Land New discoveries* 36, Editorial board G, C, Bottini, L, Di Segni, E, Alliata, Studium Biblicum Franciscanum 1990, p. 366

-Avi-Yonah, M., *The Madaba Mosaic Map, with Introduction and Commentary*, Published by Israel Exploration Society, Jerusalem 1954.

- ____ "Medeba (Madaba)." *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, by Avi-Yonah, M, and Ephraim, S, vol. III, Oxford University Press 1975, pp. 819-823.

- ____ *The Holy Land From Persian to the Arab Conquest, A Historical Geography 536 B.C-640 A.D.* 2nd edition & revised edition, Michigan 1977.

-Baggatti, B., "Scavo Presso La Chiesa Di S. Giuseppe A Nazaret (Agosto 1970)." *LA* 21 (1971), pp. 1-32.

-Banks, F., *Coins of Bible days*, New York 1955.

-Bar-Adon, P., "Another settlement of the Judean Desert Sect at 'En El-Ghuweir on the Shores of the Dead Sea." *BASOR* no. 227 (1977), pp. 4-24.

-Baramki, D, C., "The pottery from Kh. El Mefjer." *QDAP* X, nos. 2 & 3 (1942), pp. 65-105.

-Bender, F., *Geology of Jordan*, Berlin 1974.

-Ben-Tor, A, Avissar, M and Portugali, Y., "Yoqneam I, the late periods." *BASOR* no. 311 (1996), pp. 102-104.

-Bernard, J, H., "The Churches of Constantine at Jerusalem." *PPTS* (1878), pp. 1-55.

- ____ "The Pilgrimage of St. Silvia of Aquitania to the Holy Places." *PPTS* Vol. 1 (1891), pp. 24-37.

-Bernard, D, D., "Theodosius on the Topography of the Holy Land 530 AD." *PPTS* 3 Vol. 11 (1893A), pp. 1-64.

- ____ "The Itinerary of Bernard the wise (AD 870)." *PPTS* Vol.3 (1893B), pp. 1-14.

-Beyers, G, A., "The sacred precinct on MT, Gerizim to the north (top) are Nablus (ancient Shechem) and Mt. Ebal, "Beneath the Surface, an Editorial Comment", *Bible and Spade* 14, no. 2 (2001), pp. 34-37.

- Bienkowski, P., *Treasures from an ancient Land, the art of Jordan*, National Museums & Galleries on Merseyside 1996.
- Bikai, P, Sha'er, M and Fitzgerald, B., "The Byzantine church at Darat Al-Funun." *ADAJ XXXVIII* (1994), pp. 401-413.
- Bishah, G., *Bethany, Bethabara, the Baptism of Jesus, Reading for some old references*, Unpublished Arabic report 2001, pp. 1-7.
- Bishop, E., *Jesus of Palestine: The Local Background to the Gospel Documents*, Lutterworth Press, London 1955.
- Boade, E., *Historical and Geographical outline of the Holy Land*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1974.
- Boraas, R and Geraty, L., *Heshbon 1974, the fourth Campaign at Tell Hesban, A preliminary report*, Andrews University Press, Michigan 1976, p. 135, fig. 254.
- Boraas, R and Horn, S., *The first campaign at Tell Hesban (1968)*, Andrews University Heshbon Expedition, Andrews University Press, Michigan 1969.
- Bottini, G, Segni, L, and Alliata, E., *Christian Archaeology in the Holy Land, New Discoveries* Franciscan, printing Press Studium Biblicum Franciscanum Collectio Maior 1990.
- Brogli, R and Geber, Y., "Late Roman pottery from Az-Zantur, Petra." *SHAJ V* (1995), pp. 649-655.
- Broome, M., *A handbook of Islamic coins*, London 1990, fig.18.
- Broshi, M, Eshel, H and Yellin, J., "Pottery of Qumran and Ein Ghuweir: The first Chemical exploration of Provenience." *BASOR* no. 321 (2001), pp. 65-78.
- Brownlow, C., "The Hodcæporicon of Saint Willibald (754 AD)." *PPTS* Vol.3 (1895) 1-36
- Burckhardt, J., *The Age of Constantine the Great*, New York 1967.
- Catling, H., "An Early Byzantine pottery Factory at Dhiorios in Cyprus." *LEVANT IV* (1972), pp. 1-83.
- Clamer, C., "Ain Ez-Zara Excavations 1986." *ADAJ XXXIII* (1989), pp. 217-225.
- ____ *Fouilles Archeologiques de 'Ain Ez-Zara\ Callirrhoe Villegiature Herodienne*, Misson archeologique du Deutesches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes dirgee par August Strobel (campagnes de 1985-1986), Beyrouth 1997A.
- ____ " 'Ain Ez-Zara-Kallirrhoe: The thermal bath of Herod the Great." *Occident & Orient* 2, no. 1 (1997B), pp.10-12

- Clark, V., "Part II, the Archaeology of the Roman Theatre." *Jerash Archaeology Project 1981-1983*, (1986), pp. 231-256.
- Cleveland, R., *Reading on the History of the Holy Land From Earliest times to the Nineteenth Century*, Nebraska 1979.
- Clifton, R., "An Account of the pilgrimage of Saewulf (1102-1103AD) to Jerusalem and the Holy Land." *PPTS* Vol.4 (1896), pp. 1-52.
- Collins, S, Hourani, F, Munzi, M, Palumbo, G and Wilson, M., "The Wadi Az-Zarqa\ Wadi Ad-Dulayl Excavations and Survey project: Report on the October-November 1993 fieldwork season." *ADAJ* XL (1996), pp. 375-427.
- Conder, C, M, D, C, L, R, E., *The Survey of Eastern Palestine. Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, Archaeology*, vol.1, the Adwan Country for the Committee of the Palestine Exploration fund, London 1889.
- Copper, J, M, A, "Madeba, M'kaur and Callirrhoe." *PEQ* (1906), pp. 292-298.
- Corbo, V and Loffreda, S., "Nuove Scoperte Alla Fortezza Di Macheronte." *LA* 31 (1981), pp. 257-286.
- Crowfoot, J., "Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem." *PEF* no.5 (1927), pp. 60-132.
- Dalman, G., "*Orte und wege Jesu.*" *Shriften des Deutchen Palästina-Instituts, Band 1, Gutersloh 1924.*
- Delougaz, P and Haines, R., *A Byzantine church at Khirbet Al Karak*, vol. LXXXV Chicago 1960.
- Deverell, F, H., *My tour in Palestine and Syria*, London 1899.
- De Vries, B., "A Publication of the American Schools of Oriental Research Jordan's Churches, Their Urban Context in Late Antiquity." *BA* 51, no. 1 (1988), pp. 222-237.
- Disi, A, Katbeh, A, and Damhoreya, S., *Jesus Christ Baptism site, management plain, Hashemite kingdom of Jordan*, Ministry of Tourism and Antiquity 2001.
- Donner, H., "Kallirrhoe, Das Sanatorium Herodes des Grosen." *ZDPV* 79 (1963), pp. 59-90.
- ____ *The Mosaic Map of Madaba, An Introductory Guide*, the Netherlands 1992.
- Dvorjetski, E., "Medicinal hot springs in Eretz-Israel and in the Decapolis during the Hellenistic, Roman and Byzantine periods." *ARAM* 4:1&2 (1992), pp. 425-449.
- Edwards, P, Hosking, J, Macumber, P, McNicoll, A, Walmsley, A and Watson, P., "Preliminary report on the University of Sydney's seventh season of excavations at Pella (Tabaqat Fahl) in 1985." *ADAJ* 30 (1986), pp.155-198.

- Egan, V and Bikai, P., "Archaeology in Jordan." *AJA* 102 (1998), pp. 571-606.
- ____ "Archaeology in Jordan." *AJA* 103, no. 3 (1999), pp. 514-520.
- El Hassan Princess, S, and Piccirillo, M., *A Loan Exhibition the Mosaics of Jordan Roman Byzantine Islamic*, London 1993.
- Ferguson, G., *Signs & Symbols In Christian Art*, London, New York 1975.
- Field, H, M, *On the Desert: A Narrative of Travel from Egypt through the Wilderness of Sinai to Palestine*, New York 1888.
- Finegan, J., *The Archeology of the New Testament the life of Jesus and the Beginning of the early Church* Princeton, Princeton University Press, New Jersey 1969.
- Flanagan, J, McCreery, D and Yassine, K., "Preliminary Report of the 1990 Excavation at Tell Nimrin." *ADAJ* XXXVI (1992), pp. 89-107.
- Forder, R., *Petra: Perea, Phoenicia*, London, Edinburgh 1973.
- Franciscan Fathers., *Guide of Jordan*, Franciscan Printing Press 1847.
- Gawlikowski, M and Musa, A., "The church of Bishop Marianos." *Jerash Archaeological Project 1981-1983*, vol. I (1986), pp.137-163.
- Gingras, G., *Egeria: Diary of a Pilgrimage*, New York 1970.
- Glueck, N., "Explorations in Eastern Palestine, III." *AASOR* XVIII-XIX for 1937-1939, (1939), pp. 229-246.
- ____ "Explorations in Eastern Palestine, IV For 1945-1949." *AASOR* XXV-XXVIII (1951), part I, pp. 225-400.
- Goussous, N., *Umayyad Coinage of Bilad al-Sham*, Arab Bank, Jordan 1996, fig. 3.
- Greaty, L., "The 1974 Season of Excavations at Tell Hesban." *ADAJ* XX (1975), pp. 47-56.
- ____ "The 1976 Season of Excavations at Tell Hesban." *ADAJ* XXI (1976), pp. 41-53.
- ____ "Heshbon." *The New Encyclopedia of Archaeological excavations in the Holy Land*, by Ephraim Stern, Ayelet Lewinson-Gilboa, and Joseph Aviram, J, vol. 2, The Israel exploration society, Jerusalem 1993.
- Grierson, P., *Byzantine coinage*, Washington 1982, fig. 35.
- Harding, L., "Bassat El-Kharrar." *Unpublished Report*, vol. B, Registration Center of Department of Jordan, Amman 1959, pp. 9-11.

- Harrison, T., "A Sixth-Seventh century ceramic assemblage from Madaba, Jordan." *ADAJ* XL (1994), pp. 429-443.
- ___ "History of Madaba" From *Madaba: Cultural heritage*, By Patricia Bikai and Thomas Dailey, the American Center of Oriental Research 1996, pp. 1-24.
- Harrison, T, Hesse, B, Savage, S and Schnurrenberger., "Urban life in the Highlands of general Jordan: A preliminary report of the 1996 Tall Madaba excavations." *ADAJ* XLIV (2000), pp. 211-220
- Hendin, D., *Guide to Biblical Coins*, third edition, New York 1996.
- Herbert, L., *Cradle Lands*, New York 1869.
- Hirschfeld, Y., *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period*, Yale University Press, New Haven and London 1992.
- ___ "The early Byzantine monastery at Khirbet Ed-Deir in the Judean desert: the excavations in 1981-1987." *QEDDEM* 38 (1999), pp.107-152.
- Hizmi, H., *The Byzantine church at Khirbet el-Beiyudat in the lower Jordan Valley. Taken from the book: the ancient churches Revealed*, Edited by Yoram Tsafir, Israel Exploration Society 1993.
- Hoade, E., *East of the Jordan, Jerusalem*, Franciscan Printing Press 1966.
- Honigmann, E., *Le Synèkdèmos D'Hièroklès*, Brussels 1939.
- Horn, S., "The 1968 Heshbon Expedition." *BA* XXXII no.2 (1969), pp. 26-41.
- Horn, S, Geraty, L and Herr, L., *The Archaeology of Jordan and other studies*, Andrews University Press, Michigan 1986.
- Hunt, E, D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-469*, Clarendon Press, Oxford 1984.
- Ibach, R, LaBianca, Ø, Hubbard, L, Running, L, Penley, S, and Haynes, L., *Archaeology Survey of the Hesban Region: Catalogue of sites and characterization of periods*, Hesban 5, published with the financial assistance of the National Endowment of the Humanities and Andrew University 1987.
- International Press Office, *Jordan Diary 2000*, The Royal Hashemite Court, Amman, Jordan 2000.
- Jelal, N and Nashef, K, "Tell Taannek 1985-1987, third season 1987, Burned room, the pottery." *JPA* 11, no. 1 (2001), pp. 4-18.
- Jerome, S., "The Pilgrimage of the Holy Paula." *PPTS* Vol.1 (1887), p. 16.

- Kaegi, W., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press 1992.
- Kannel, B., "Ancient Coins and their Historical Importance." *BA* 1963, pp.38-63.
- Kareem, J., "Nabataean to Abbasid pottery from the first season of excavations at Khirbet Nakhil, Jordan." *LEVANT* 31 (1999), pp.191-202.
- Kareem, J and Khalil, L., "Abbasid pottery from area E at Khirbat Yajuz, Jordan." *LEVANT* 34 (2002), pp. 111-151.
- Kazhdan, A., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York, Oxford 1991.
- Keller, W., *The Bible as History, Archaeology confirms the Book of Books*, Hodder and Stoughton publisher 1956.
- Kelso, J., "Excavations at New Testament Jericho and khirbet En-Nitla." (Joint Expedition of the Pittsburgh-Xenia Theological seminary and the American school of Oriental research in Jerusalem." *AASOR* XXIX-XXX for 1949-1951, (1955), pp.13-14.
- Kepler, H, T and Knox, J., *The Interpreter's Dictionary of the Bible, an Illustrated Encyclopedia*, In four volumes, New York 1962.
- Khweira, A., "The system water in Umm Al Jimal." *unpublished Master Arabic thesis*, Jordan University, Amman 1990.
- Khoury, R and Casule, F., *Art and History of Jordan*, Copyright by Casa Editrice Bonechi-Firenze-Italy 1987.
- ___ "Fourth church discovered at Byzantine complex near the Jordan River." *Feature Jordan Times (daily newspaper)*, Monday, December 18 (2000), pp. 7-8.
- Khusrau, N., "Dairy of a Journey through Syria and Palestine 1047." *PPTS* Vol.4 (1047), pp.1-50.
- Klostermann, E., *Eusebius, das Onomastikon Der Biblischen Ortsnamen*, Hildesheim 1966.
- Kokkinos, N., "A Reconnaissance Trip to Peraea (2-12 October 2000)." *ADAJ* 45 (2001), pp. 479-481, 480.
- Kopp, C., *The Holy places of the Gospels*, Edinburgh-London 1963.
- Krasineh, W and Al-Zibdeh, A., "The excavation in Huwwara church\ Irbid 1996." *ADAJ* Vol. XLII (1998), pp. 19-24.
- Kraeling, C., *Gerasa, City of the Decapolis*, Published by American Schools of Oriental Research, New Haven, Connecticut 1938.
- LaBianca, Ø., "Hesban." *AJ field Reports Surveys & Sites A-K* 1989, pp.261-269.

- Lapp, P, W., *Palestine Ceramic Chronology: 200 B.C.-A.D. 70*, American School of Oriental Research, New Haven 1961.
- Lawlor, J., "The 1978 excavation of the Hesban North Church." *ADAJ* XXIV (1980), pp. 95-105.
- Leonard, A., "The Jarash-Tell El-Husn Highway survey." *ADAJ* XXXI (1987), pp. 343-390.
- Lhotka, J., *Introduction to East Roman Byzantine coinage*, New York 1989, fig.1.
- Loffreda, S., *Cafarnao II, La Ceramica*, Pubblicazioni dello studium Biblicum Franciscanum, no. 19 (1974), pp. 25-136.
- ___ "Un Lotto Di Ceramica da Karm Er - Ras Presso Kafr Kanna." *LA* 25 (1975), pp. 192-198.
- ___ "Preliminary report on the second of excavations at Qal'at el-Mishnaqa Machaerus." *ADAJ* XXV (1981), pp. 85-94.
- ___ "Nuovi Contributi Di Cafarnao per la Ceramologia Palestinese." *LA* 33 (1983), pp. 347-372.
- Luke, H and Keith-Roach, E., *The handbook of Palestine and Transjordan*, Second edition, Macmillan and Co Limited, London 1930.
- Macpherson, J, R., "The pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (About the year A.D. 670)." *PPTS* Vol.3 (1895), pp. 16-41.
- Madden, F., *History of Jewish coinage and of money in the Old Testament*, San Diego, California 1967, p.89.
- Magness, J., *City of David excavations, final report III, the city of David society*, Publications of the institute of archaeology, the Hebrew university of Jerusalem 1992.
- Major, A, H, D, D, F, S, A., *The Mission and Message of Jesus, An Exposition of the Gospels in the light of modern research*, E, P, Dutton and Coine, New York 1938.
- Mannheim, I., *Footprint Jordan Handbook, the travel-guide*, first edition, Published by Footprint Handbook 2000.
- Mayerson, P., *Antiochus Monachus Homily on Dreams A Historical Note*, New York University, Journal of Jewish studies UD.
- Meimaris, Y., *The monastery of Saint Euthymios the Great at Khan El-Ahmar, in the Wilderness of Judaea: Rescue excavations and basic protection measures, 1976-1979*, Preliminary report, Athens 1989.
- Merrill, S., "Modern researches in Palestine." *PEFQS* July (1879), Patron-the Queen, Pp.138-147.

- Meyers, C, Meyers, E and Strange, J., "Excavations at Meiron, in Upper Galilee- 1971, 1972: A Preliminary report." *BASOR* no. 214 (1974), pp. 2-25.
- Meyers, E and Netzer, E., "Preliminary report on the joint Jericho excavation project." *BASOR* no. 228 (1977), pp. 15-29.
- Meyers, E., "Madaba." *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 3, New York, Oxford University Press 1997.
- Michel, A., "Trois campagnes de fouilles a Saint-Georges de Khirbat Al-Mukhayyat (1995-1997) Rapport Final." *LA XLVIII* (1998), pp. 357-416.
- Mitchel, L, Hendrix, R, and Haynes, L., *Hellenistic and Roman Strata, A study of the Stratigraphy of Tell Hesban from the 2d century B.C. to the 4th century A.D.* Hesban 7, Published with the financial assistance of the National Endowment for the Humanities and Andrews University 1992.
- Mkhjian, R and Kanellopoulos, C., "John the Baptist church area, architectural evidence," *ADAJ* Vol. 47 (2003), pp. 9-18.
- M'Leod, W., *The Geography of Palestine or the Holy Land, including Phœnicia and Philistia; with a description of the Towns and places in Asia Minor visited by the Apostiles*, seven edition, London 1850.
- Musil, A, *Arabia Petraea. I. Moab topographischer reisebericht Kaiserliche Akademie der Wissenschaften*, Wein, Germany 1907.
- Nabulsi, A., *Tell Kharrar Area A Church- SquareC2 "Burial." Excavation & Human Osteological report*, unpublished report, Amman-Jordan 1998, pp. 1-10.
- Najjar, M and Sa'id, F., "A New Umayyad At Khilda-Amman." *LA XLIV* (1994), 547-560.
- Neidinger, W., "A typology of oil lamps from the Mercantile Quarter." *Tel Aviv* 9, no. 2 (1982), pp. 157-170.
- Netzer, E and Levine, L., "Excavations At Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979-Final report." *QEDEM* 21 (1986), pp. 66-137.
- Noth, M., *The History of Israel*, second edition, Harper and Row publishers, New York. 1958.
- O'Hea, M., "Note on a Roman Milestone from Gadora (Al-Salt) in the Jordan Valley." *LEVANT* 34 (2002), pp. 235-238.
- Olavarri, E., *El Palacio Omeya De Amman II, La Arqueologia*, Valencia 1985, pl. 17: B.
- Oleson, J., "The Humayma hydraulic survey: preliminary report of the 1986 season." *ADAJ* XXX (1986), pp. 253-259.

-Oleson, J., Michael, A, Andrew, N and Steven, S., "The Harbors of Caesarea Maritima, results of the Caesarea ancient Harbor excavation project 1980-1985, Vol. II: The Finds and the ship." *BAR* 594 (1994), pp. 34-179.

- 'Oueis, I., "A grave- Byzantine in Jerash." *ADAJ* XXIV (1985), pp. 31-39.

-Pasha, P., *A History of Jordan and its tribes*, University of Miami Press, Florida 1958.

-Piccirillo, M., "A Church at Shunat Nimrin." *ADAJ* XXVI (1982), pp. 335-342.

-__ "Forty Years of Archaeological Work. At Mount Nebo-Siyagha In Late Roman-Byzantine." *SHAJI* (1982A), pp. 291-300.

-__ "Una Chiesa Nell'Wadi 'Ayoum Mousa Ai Piedi del Monte Nebo." *LA* 34 (1984), pp. 307-318.

-__ "Mishnaqah." *AJA* II2, field reports sites L-Z (1989), p. 385.

-__ *Madaba, Churches and Mosaics*, Translated to Arabic Michel Sabah, Jorge Saba, Anton 'Isa, Franciscan Archaeology Institute, Jerusalem 1993.

-__ *The Mosaics of Jordan*, edited by Patricia Bikai and Thomas Dailey, American center of Oriental Research, Amman-Jordan 1993A.

-__ "Madaba." *The New Encyclopedia of Archaeological excavations in the Holy Land*, By Ephraim Stern, Ayelet Lewinson-Gilboa, and Joseph Aviram, J, Vol. 3, The Israel exploration society, Carta, Jerusalem 1993B.

-__ "Le Antichita Cristiane Del Villaggio Di Mekawer." *LA* XLV (1995), pp. 293-318.

-__ "Machaerus" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, By Eric Meyers, vol. 3, New York, Oxford 1997.

-__ *The Madaba Map, Traveling through the Byzantine Umayyad Period*, Jerusalem 1999.

-Piccirillo, M and Denton, B., "Archaeological Remains." From *Madaba: Cultural heritage*, By Patricia. Bikai and Thomas Dailey, The American Center of Oriental Research 1996.

-Polits, K., "The 1992 season of excavations and the 1993 season of restorations at Deir 'Ain 'Abata." *ADAJ* 37 (1993), pp. 503-521.

-Pritchard, J, with contributions by Johnson, S and Miles G., "The excavation at Herodian Jericho, 1951." *AASOR* 32-33, for 1952-1954 (1958), pp. 21-41.

-Pritchard, J., *The Harper Atlas of the Bible*, Harper and Row publishers, New York, Cambridge 1987.

-Radovan, Z., "The changing shape of ancient oil lamps a chronological guide." *BAR* XI no.1 (1985), pp. 44-55.

-Rahmani, L., "Mirror-Plaques from a Fifth-Century A.D. Tomb." *IEJ* 14, no.1-2 (1964), pp. 50-60.

-Rautman, M., "Two Late Roman Wells at Sardis." *Preliminary excavation reports Sardis, Idalion, and Tell el-Handaqq North*, edited by William Dever, American Schools of Oriental Research 1996.

-Russell, K., "The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the second through the mid eighth century AD." *BASOR* no. 260 (1985), pp. 37-59.

-Sa'd, M and Wilson, J., "The Domestic material culture of Nabataean to Umayyad period Busra." *BERYTUS* 32 (1984), pp.35-149.

-Saller, S., *Excavations at Bethany (1949-1953)*, Publications of the Studium Biblicum Franciscanum no. 12, Jerusalem 1957.

-Sauer, J., *Heshbon pottery 1971 a preliminary report on the pottery from the 1971, excavations at Tell Hesban*, Andrews University press, Berrien. Michigan 1973.

- _ *First International Conference on the History and Archaeology of Jordan*, March 25-31, Oxford, England 1980.

-Schaefer, J., *The Ecology of Empires: An Archeological approach to the Byzantine communities of the Negev Desert*, A Dissertation submitted to the Faculty of the department of Anthropology in Partial Fulfillment of the Requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the graduate college the University of Arizona 1979.

-Schick, C., "Journey into Moab." *PEFQS* January, Patron-the Queen (1879), pp.187-192.

-Schick, R., and Suleiman, E., "Preliminary report of the excavations of the lower church Al Quweisma, 1989." *ADAJ* XXXV (1991), pp. 325-340.

-Schubert, E, Al-Khraysheh, F, Dabbas, R and Bisheh, G., *The Umayyads, the rise of Islamic Art*, Ministry of Tourism, Department of Antiquities, Amman 2000.

-Schult, H., "Zwei Häfen aus römischer Zeit am Toten Meer, rujm el-bahar und el-beled (ez-Zara)." *ZDPV* (1966), pp.139-148.

-Schürer, E., *The History of the Jewish people in the time of Jesus*, Schocken books, New York 1961.

-Sear, D., *Byzantine coins and their values*, London 1994.

-Shahid, I., "The Madaba Mosaic Map Revisited, some new observations on its purpose and meaning." *The Madaba Map Centenary 1897 for memorialized 1997 to Madaba Map, Travelling through the Byzantine Umayyad Period*, edited by Michele Piccirillo and

Eugenio Alliata, Proceedings of the International Conference held in Amman, 7-9 April 1997, Jerusalem 1999, p. 150.

-Sheedy, K and Carson, R., *Pella in Jordan 1979-1990, the coins*, Adapa, Sydney 2001, Pl.11: 5.055.

-Shiloh, Y., "Excavations at the City of David 1978-1985 vol. III." *QEDEM* 33 (1992), pp.149-188.

-Showker, K., *Jordan and the Holy Land*, revised and updated, Fodor's travel publications, New York, London 1989.

-Shwadran, B., *Jordan a State of Tension*, Council for Middle Eastern affairs press, Crestwood, New York 1959.

-Simonis, D and Finlay, H., *Jordan and Syria*, second edition, Published by Lonely Planet Publications 1993.

-Singer, K., "Pottery of the early Roman period from Betar." *Tel Aviv* 20 no.1 (1993), pp. 98-103.

-Smith, G. A., *The Historical Geography Of the Holy Land*, Harry Torchbooks, The Cloister Library Harper & Row Publishers, New York and Evanston 1966.

-Sodini, J and Villeneuve, E., "Le passage de la ceramique Byzantine a la ceramique Omeyyade, En Syria Du Nord, En Palestine et en Transjordanie." *La Syria de Byzance a L'Islam VII-VIII*, Aetes du Colloque international Lyon-Maison de l'Orient Meditteraneen Paris-Institut du Monde Arabe 11-15 Septembre 1990 (1992), pp.195-212.

-Stanely, A. P., *Sinai and Palestine in connection with their History*, New York 1895.

-Stewart, A., "Itinerary from Bordeaux to Jerusalem, (The Bordeaux pilgrim, 333 AD)." *PPTS* Vol.1 (1887), pp. 1-63.

- ___ "Anonymous Pilgrims, I.-VIII (11th and 12th centuries)." *PPTS* Vol.6 (1894) p.3.

- ___ "Of the Holy places visited by Antoninus Martyr A.D. 560-570." *PPTS* Vol. 11(1896A), pp. 8-15.

- ___ "Theoderich's Description of the Holy Places (1172A.D)." *PPTS* Vol.5 (1896B), pp.1-80.

- ___ "The pilgrimage of Joannes Phocas in the Holy Land (in the year 1185)" *PPTS* Vol. 5 (1896C), 1-36.

-Stewart, R. D., *The Land of Israel, A textbook on the Physical and Historical Geography of the Holy Land embodying the Results of Recent Research*, New York, Chicago, Toronto 1899.

-Strange, J., "Late Hellenistic and Herodian Ossuary Tombs at French Hill, Jerusalem." *BASOR* no. 219 (1975), pp. 40-67.

-Strobel, A., "Zur Ortslage von Kallirrhoe." *ZDPV* 1966, pp. 149-163.

- ___ "Das romische Belagerungswerk um Macharus." *ZDPV* 90 (1974), pp. 166-184.

- ___ "Die alte Straße am östlichen Gebirgsrand des Toten Meeres." *ZDPV* 97 (1981), pp. 81-92.

- ___ "Zar'ah (El) /Kallirrhoe." *AJ* 112, Field reports Sites L-Z (1989), pp. 633-639.

- ___ "Ez-Zara- Mukawer Survey." *The Near East in Antiquity*, Vol.1 (1990), pp. 81-85.

-Strobel, A and Clamer, C., "Excavations at Ez-Zara." *ADAJ* XXX (1986), pp. 381-348.

-Summey, K, L., *Site Research Paper for "Bethany Beyond the Jordan."* Professor Jordan Evangelical Theological Seminary, February 29, unpublished report 2000, pp. 1-13.

-Suriano, F., *Treatise on the Holy Land*, Franciscan printing press, Jerusalem 1949.

-Ta'ani, H., "An Ancient church in Qom village." *ADAJ* 41 (1997), pp. 31-35.

-Thackeray, H, M, A., *Josephus, The Jewish War, Books I-III*, in nine Volumes: II, First printed, Harvard University Press, Cambridge, London 1929.

- ___ *Josephus, the Jewish Antiquities, Books VII-III*, Harvard University Press, Cambridge, London 1930.

-Thomson, W, D, D., *The Land and the Book, Biblical Illustrations drawn from the Manners and Customs, The scenes and scenery of the Holy Land Lebanon, Damascus and Beyond Jordan*, New York, Harper and Brothers Publishers 1886.

-Tristram, H., *The Land of Moab, travels and discoveries on the east side of the Dead Sea and the Jordan*, New York 1873.

-Tushingam, A., "The excavations at Dibon (Dhiban) in Moab, The third campaign 1952-1953." *AASOR* XL (1972), pp. 130-157.

-Tzaferis, V., "The Ancient Synagogue at Ma'oz Hayyim." *IEJ* 32 no. 4 (1982), pp. 215-244.

- ___ "Excavations of Capernaum vol. I 1978-1982." *BAR* 2 (1989), pp. 35-179.

- ___ *The Early Christian Holy site at Shepherds' Field*. Taken from the book: *the ancient churches Revealed*, Edited by Yoram Tsafrir, Israel Exploration Society 1993.

-Uscatescu, A., *La ceramica del Machelum de Gerasa (Yaras, Jordania)*, Published by Instituto del Patrimonio Historico Espanol 1996.

- Vardaman, J., *Preliminary report on the results of the 1968 excavations at Machaerus*, Unpublished report, The registration office in the Department of Archaeology, Box no. 11A, Jordan 1968, pp.1-5.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. I, The University of Wisconsin Press 1964.
- Vine, P., *Jewels of the Kingdom, The Heritage of Jordan*, Immel publishing, London 1987.
- Waheeb, M., *El-Maghtas Archaeological Project (the Survey)*, unpublished report, Ministry of Tourism and Antiquities 1997, pp. 1-24
- ___ *El-Maghtas Project (Preliminary report), First Season of the Archaeological Excavations*, unpublished report, Amman 1997A, pp. 1-17.
- ___ *Notes and news on the excavations at Wadi el-Kafrein and ez-Zara southern Ghors*, Department of Register, the Department of Archaeology, unpublished report, Jordan 1997B, pp. 9-14.
- ___ *The Baptism Jesus Site*, unpublished Arabic report, Amman 1998A, pp.1-4.
- ___ *First Season of Archaeological Excavations in Wadi El-Kharrar (Al-Maghtas)*, Unpublished report, Jordan 1998B, pp. 1-2.
- ___ *Discovery of Tell Mar Elias*, unpublished Arabic report, Jordan 1998C, pp. 1-18.
- ___ "Wadi Al-Kharrar Archaeological Project (Al-Maghtas)." *SHAJ* VII (1998D), pp. 591-600.
- ___ *The name of Al-Maghtas*, unpublished Arabic report, Jordan 1999, pp. 1-15.
- ___ *Recent Excavation at Tell El-Kharrar Monastery, "Bethany beyond Jordan."* Unpublished report, Jordan 1999A, pp. 1-3.
- ___ "Wadi Al-Kharrar Archaeological project: the Monastery." *ADAJ* XLIII (1999B), pp. 549-557.
- ___ "Proposal for the Baptism Site, Jordan in the world's Heritage List." with the corporation of The Ministry of Tourism, Cultural Resources Management and department of Antiquities, June, unpublished report, Jordan 1999C, pp.1-36.
- ___ *Archaeological Excavations at the Baptism site, "Bethany Beyond the Jordan."* Unpublished report, Jordan 1999D, pp. 1-15.
- ___ *The discover of the Baptism Pool*, unpublished Arabic report, Jordan 1999E, pp.1-10.
- ___ *The discovery of John the Baptist church*, unpublished Arabic report, Jordan 1999F, pp. 1-31.

- ___ "The Survey on Wady El-Kharrar" *The voice of the Holy Land*, New Letter issued every two months no.381, the department of Archaeology, Amman 1999G, pp. 22-1
- ___ "Bethany Beyond the Jordan", *Newsletter for the Al-Maghtas site*, no. 2 August, Department of Archaeology, Jordan 2000A, pp. 1-3.
- ___ *The Orthodox priests lived in Bethany beyond the Jordan in the last of Byzantine period (preliminary report)*, unpublished Arabic report, Jordan 2000B, pp. 1-11.
- ___ *The development of Baptism site during the Byzantine period*, unpublished report, Jordan 2000C, pp.1-4.
- ___ *Ancient water supply Systems in Bethany Beyond the Jordan*, unpublished report, Jordan 2000D, pp. 1-13.
- ___ "Wadi al-Mujib." *AJA*104 no. 3 (2000E), pp.561-581.
- ___ *Tell Mar Elias Churches*, unpublished Arabic report, Jordan 2001, pp.1-16.
- ___ "Archaeological Excavations at the Baptismal site Bethany Beyond the Jordan." *Bible and Spade* 14 no. 2 (2001A), pp. 41-52.
- ___ *Tell Mar Elias*, unpublished Arabic report, Jordan 2001B, pp. 1-17.
- ___ *The Hermits caves in Bethany beyond the Jordan (Baptism site)*, unpublished Report, Jordan 2001C, pp. 1-16
- ___ "Recent Discoveries East of the Jordan River Wadi Al-Kharrar Archaeological Project Preliminary Report." *ADAJ* 45 (2001E), pp. 119-426.
- ___ *Pilgrims' rest stations (The Caravan)*, unpublished Arabic report, Jordan 2001f, pp. 1-13.
- ___ *The two caves*, unpublished Arabic report, Jordan 2001G, pp. 1-21.
- ___ *The House of Saint Mary the Egyptian*, unpublished Arabic report, Jordan 2001H, pp. 1-8.
- ___ *John the Baptist Churches in Jordan*, unpublished Arabic report, Jordan 2001I, pp. 1-28.
- ___ *The preliminary report Church no. 3*, unpublished Arabic report, Jordan 2001J, pp. 1-18.
- ___ *Church no. 4 (The Chapel)*, unpublished Arabic report, Jordan 2001k, pp. 1-10.
- ___ "The result of the excavation in Bethany beyond Jordan preliminary report." *ADAJ* 46 (2002), pp. 31-40.

- ___ "A Newly Discovered Byzantine Laura near Jordan River." *Occident and Orient* 7 no.1, March 2002A, pp. 15-17.
- ___ "Recent discoveries in Bethany beyond the Jordan in Jordan Valley." *ADAJ* 47 (2003A), pp. 243-246.
- ___ "The Discovery of Bethany Beyond the Jordan, site of Jesus Baptism." Vol. 1 unpublished book. Amman. Jordan 2003B.
- Waheeb, M and Doleh, Y., *The Discovery of the Church of Baptism East of the Jordan River*, unpublished report, Jordan 1999, pp.1-20.
- Walker, J., *A catalogue of the Arab-Byzantine and post reform Umayyad coins*, University Press, Oxford 1956, pl. xxiv, no.656.
- Walmsely, A, Macumber, P and Watson, P., "The eleventh and Twelfth seasons of excavations at Pella (Tabaqet Fahl)." *ADAJ* XXXVII (1993), pp.165-240.
- Ward, B., *Harlots of the Desert: A study of Repentance in Early Monastic Source*, Kalamazoo, MI: Cistercian Publications 1987.
- Waterhouse, D and Ibach, R., *The Topographical survey*, Andrews University Seminary Studies, vol. XIII no.2 (1975), pp. 217-235.
- Watson, P., "Change in foreign and regional economic links with Pella in the seventh century AD: The ceramic evidence." *La Syria de Byzance a L'Islam VII-VIII*, Aetes du Colloque international Lyon- Maison de l'Orient Meditteraneen Paris-Institut du Monde Arabe 11-15 Septembre 1990 (1992), pp. 233-248.
- Watson, P and Tidmarsh, J., "Pella\ Tall Al- Husn excavations 1993, the university of Sydney 15th season." *ADAJ* 40 (1996), pp. 293-322.
- Weber, T., "Gadara of the Decopolis, Preliminary Report of the Season 1990 at Umm Qeis." *ADAJ* Vol. 35 (1991), pp. 223-235.
- Weiss, C and Fitton, P., *A History of the Holy Land*, The Jerusalem Publishing House LTD, Jerusalem, Israel 1969.
- Whitcomb, D., *Excavations in Aqaba: Preliminary report on the 1986 Season*, Publication by the Oriental Institute University of Chicago 1987.
- ___ *Ayla art and industry in the Islamic port of Aqaba*, Chicago 1994.
- Wilken, R., *The Land called Holly, Palestine in Christian History and thought*, Yale University Press, New Haven and London 1992.
- Wilkinson, J., *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Ariel Publishing House, Jerusalem 1977.

- ___ *Egeria's travels to the Holy Land*, second edition, Ariel Publishing House, Jerusalem, Together with Aris & Philip England 1981.
- Wilson, C., "Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land (1106-1107A.D)." *PPTS* 4 (1895), pp. 1-33
- Wilson, C, K, C., F, R., "Address delivered at the annual meeting of the fund." *PEFQS* 29 (1899), pp.304-316.
- Wroth. W., *Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum* (1908) Vol. II. 55: Pl.7.
- Yassine, K, Ibrahim, M and Sawyer, J., "The East Jordan Valley Survey, 1976." *AJ* (1988), pp. 189-205.
- Zaiat, M., "Some groups of Byzantine coins in theatre of Amman." *Unpublished Arabic Master's thesis*, Jordan's University, Jordan 1979, pp. 115. Pl.1:1.
- Zayadine, F., "Excavations on the Upper Citadel of Amman Area A (1975 and 1977)." *ADAJ* XXII (1977-1978), pp. 20-56.
- ___ *Biblical Sites, Jordan Land of Prophets*, Centro Stampa Editoriale Bonechi, Italy 2000A.
- ___ "Christian road to pilgrimage from Jerusalem to Mount Nebo through the Baptismal site" from the book *The Umayyad, the rise of Islamic Art*, Ministry of Tourism, Department of Antiquities, By Schubert, E. Al-Khraysheh, F, Dabbas, R and Bisheh, G, Amman 2000B.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΑΣ

1- Ελληνιστική περίοδος	332 - 63 π.Χ.
A. Πρώιμη Ελληνιστική περίοδος	332 - 198 π.Χ.
B. Ύστερη Ελληνιστική περίοδος	198 - 63 π.Χ.
2- Ρωμαϊκή περίοδος	63 π.Χ. - 324 μ.Χ.
A. Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος	63 π.Χ.-135 μ.Χ.
B. Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδος	135 - 324 μ.Χ.
3- Βυζαντινή περίοδος	324 - 640 μ.Χ.
A. Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος	324 - 491 μ.Χ.
B. Ύστερη Βυζαντινή περίοδος	491 - 640 μ.Χ.
3-Πρώιμη Ισλαμική περίοδος	640 - 1174 μ.Χ.
1. Πρωτο-Ισλαμική περίοδος	640 - 661 μ. Χ.
2. Περίοδος των Ομαϊαδών	661 - 750 μ. Χ.
3. Περίοδος των Αββασιδών	750 - 969 μ. Χ.
4. Περίοδος των Φατιμιδών	969 - 1171 μ.Χ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΑΡΤΕΣ

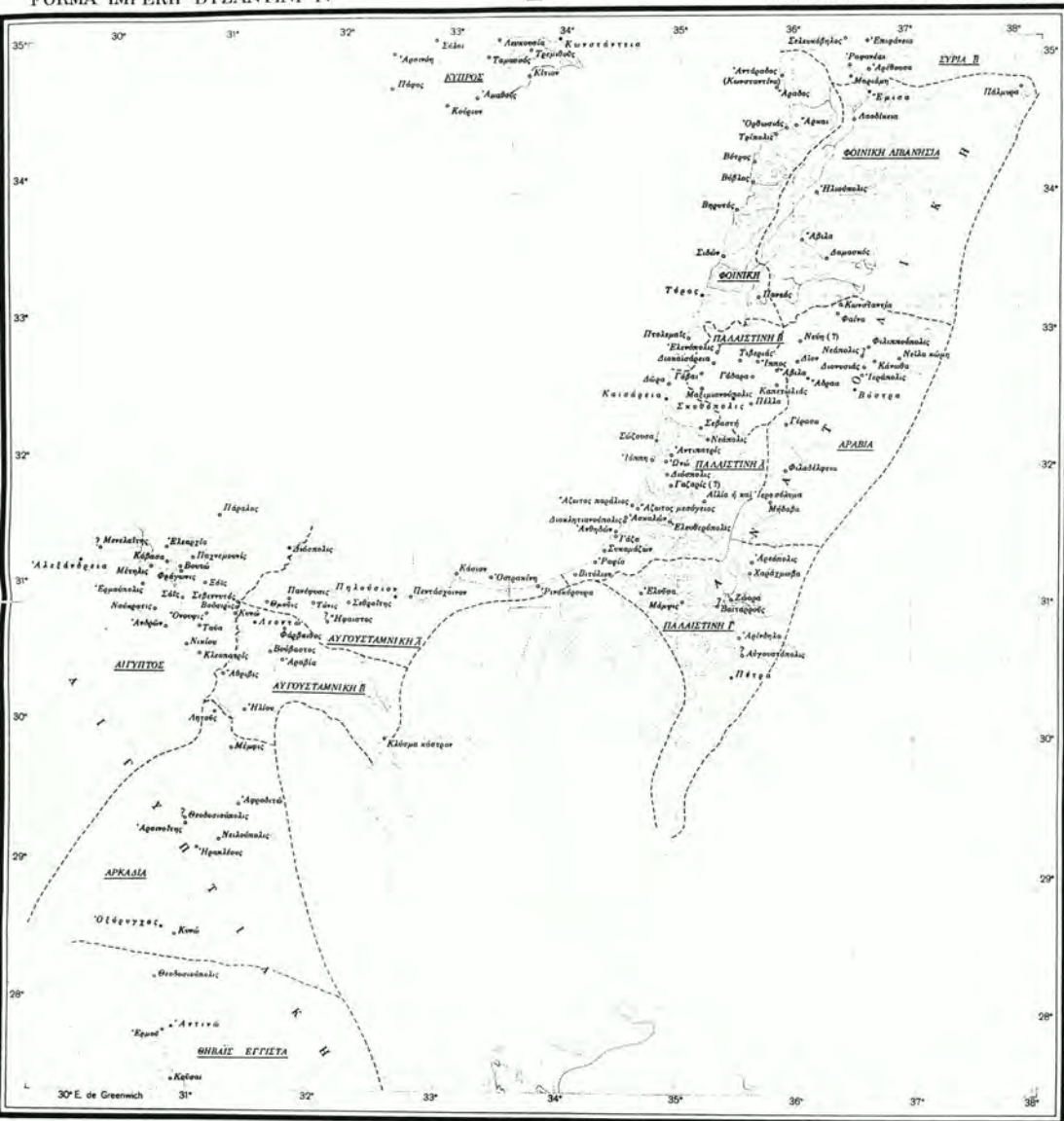
Χάρτης 1. Χαρακτηριστικές θέσεις της Ιουδαϊκής Περαίας

ΗΠΕΡΚΛΕΙΣ 2
ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΣ

FORMA IMPERII BYZANTINI IV

HIEROCLIS SYNECEMVS IV

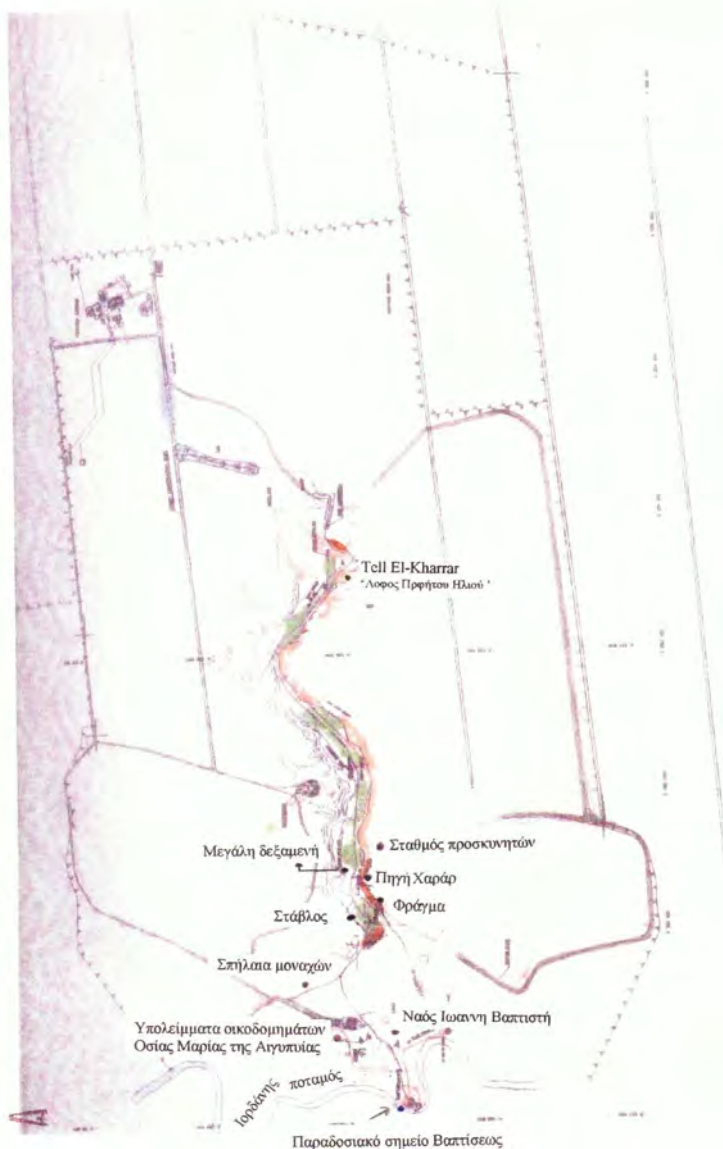
Δ

1: 2.000.000

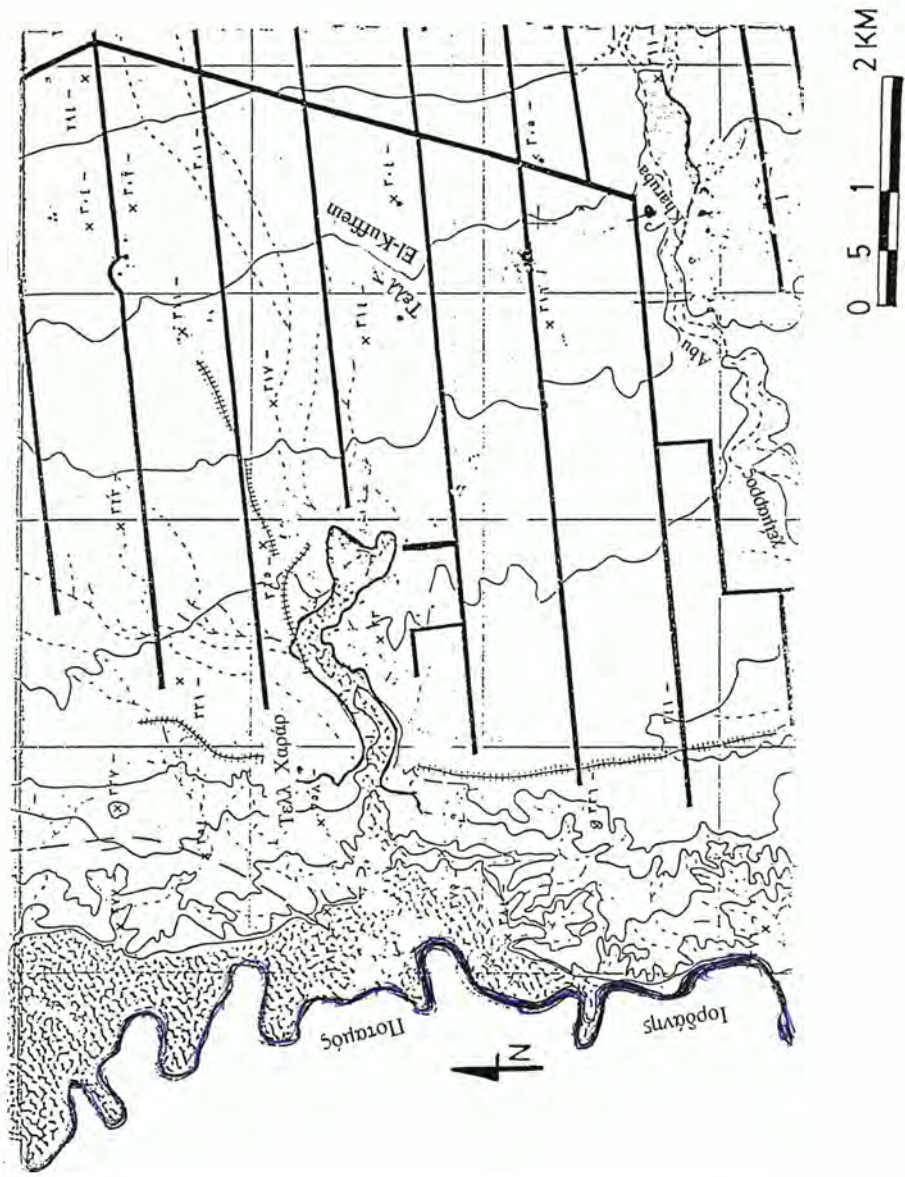

Fig. 11a. 2. Hieroclis Geographica Tabulae 202

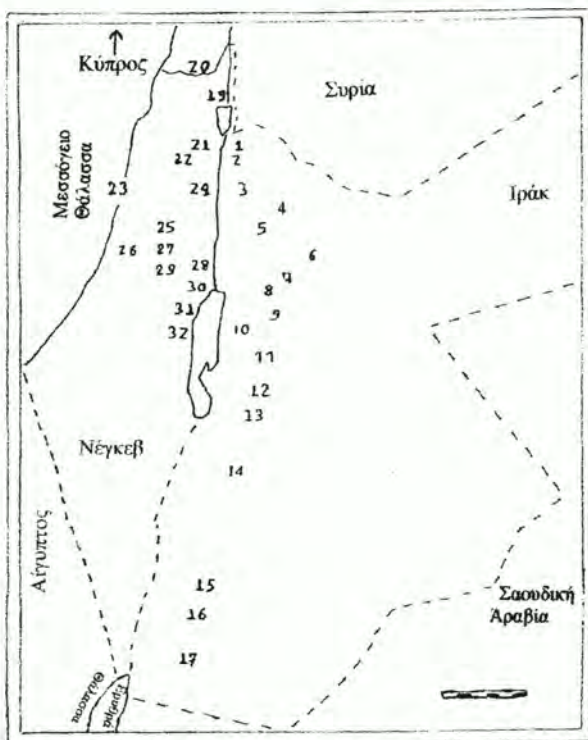

Χάρτης 2. Η θέση των κυρίων οικοδομημάτων στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών ΑΙ-Maghtas 2001”

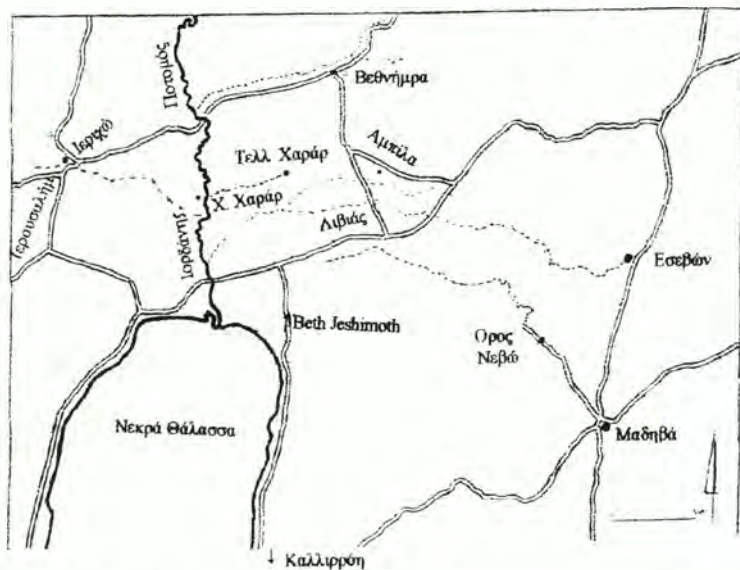

Χάρτης 3. Τοπογραφικός χάρτης του Tell El-Kharrah (Waheeb, 1999, Fig. 1)

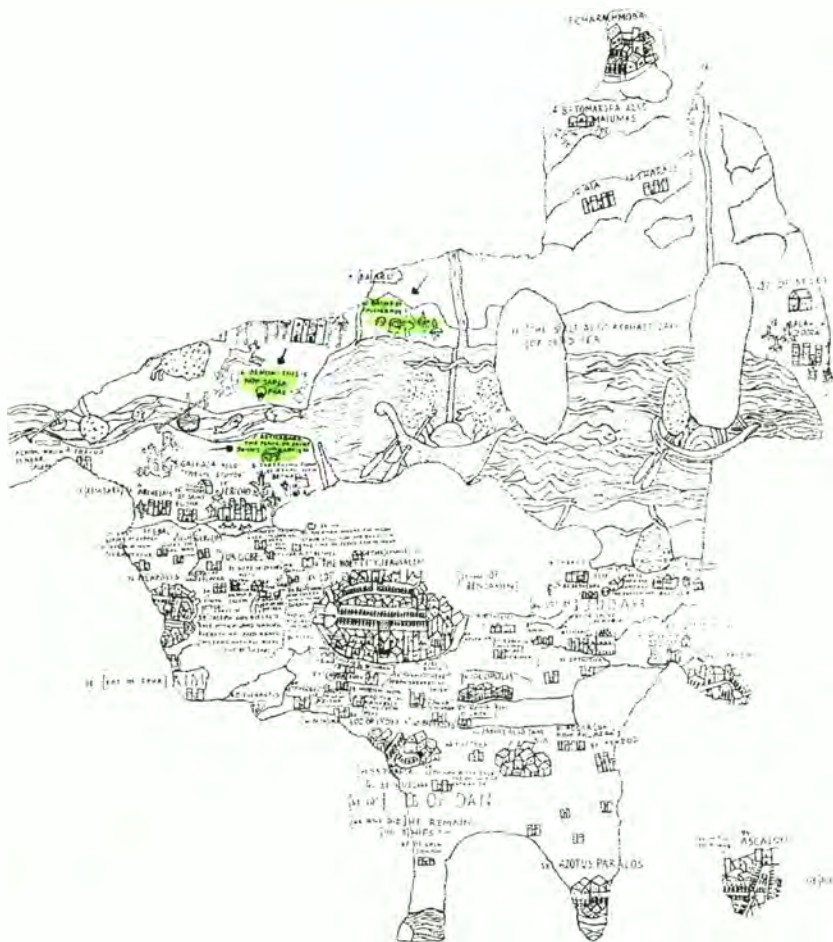
Χάρτης 4. Χάρτης των πόλεων με κεραμεική παρόμοια με αυτή που βρέθηκε στη υπό συζήτηση εξεταζόμενη περιοχή

1. Γάδαρα (Umm Qeis)	11. Μαχαρούς	21. Ναζαρέτ
2. Αι-Husun	12. Diban	22. Yoqu'eam
3. Πέλλα	13. Κάρακ	23. Καισάρεια
4. Γέρασα	14. Αι-Tafila	24. Σκυθόπολις (Beth Shean)
5. Es-Salt	15. Πέτρα	25. Bethel
6. Αμμιάν	16. Humeima	26. Rehovot
7. Εσεβών	17. Ακαμπα	27. Tel El-Fül
8. Νεβώ	18. Βόσρα	28. Ιεριχώ
9. Μαδηβά	19. Καπερναούμ	29. Ιερουσαλήμ
10. Καλλιρρόη	20. Meiron	30. Βηθανία
		31. Ein El-Ghuweir
		32. Kh. Ed. Deir

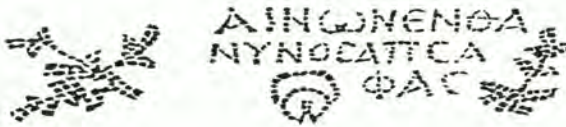
Χάρτης 5. Χάρτης της οδού των προσκυνητών που συνέδεε την Ιερουσαλήμ-Ιεριχώ στη δυτική πλευρά του Ιορδάνου ποταμού με τη Λιβιάδα, τη Βηθαβαρά (πέραν του Ιορδάνου Βηθανία), την Εσεβών και τη Μαδηβά στην ανατολική πλευρά του Ιορδάνου.

ΣΧΕΔΙΑ

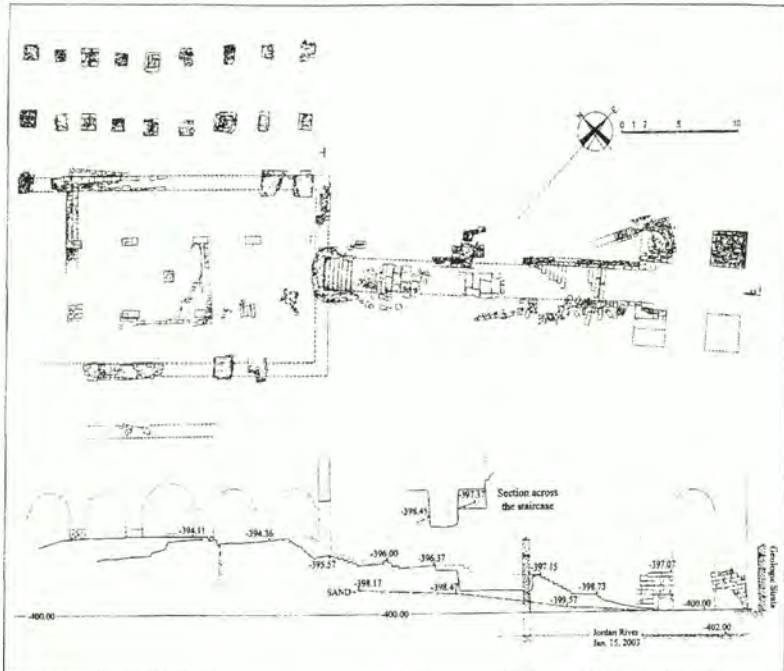
1. Σχέδιο όπου εμφανίζονται η Αιών, η Βηθαβαρά και η Καλλιρρόη στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαθηβάς (Wilkinson, 1977, Map 12B)

Αἰνῶν ἔρθε νῦν ὁ Σαπσαφᾶς

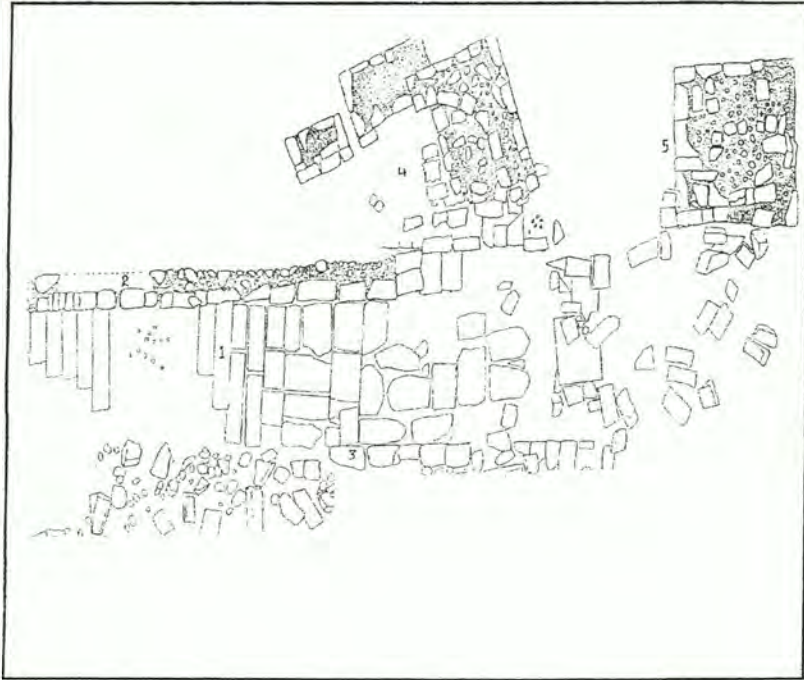

Ἔστιν δὲ ὁ τόπος ὁ ἐπιλεγόμενος Σάψας. Τούτου ἐξ εὐωνύμων προπαρίκεται ὁ χεῖμαρρος Χωράθ, εἰς δὲ ἀπεστάλη Ἡλίας ὁ Θεσβίτης ἐν καιρῷ τῆς ἀβροχίας ὁ ἐπὶ προσώπου τοῦ Ἰορδάνου.

2. Σχέδιο της Αινών (Σαπσαφάς) στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβᾶς (Piccirillo, 1990, Fig 17)

3. Τομή κατά μήκος και κάτοψη των ερειπίων των ναών, των μαρμάρινων βαθμίδων και του παρεκκλησίου στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού
(Mkhjian and Kanellopoulos, 2003, Pl. 2)

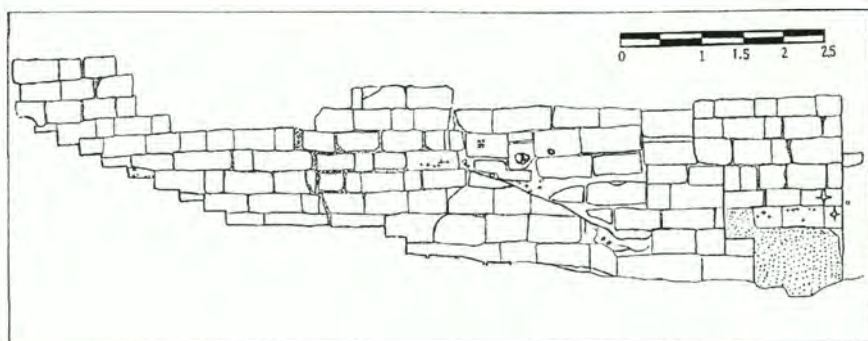

4. Λεπτομέρεια της κάτοψης στην οποία απεικονίζονται

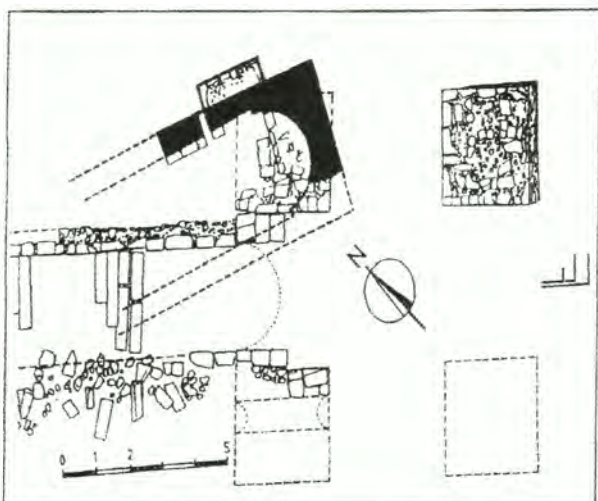
1. Η μαρμάρινη κλίμακα
2. Ο βόρειος τοίχος
3. Κατάλοιπα του νότιου τοίχου
4. Το παρεκκλήσιο
5. Η βάση θεμελίωσης

(Waheeb, 2003A, Pl. 50)

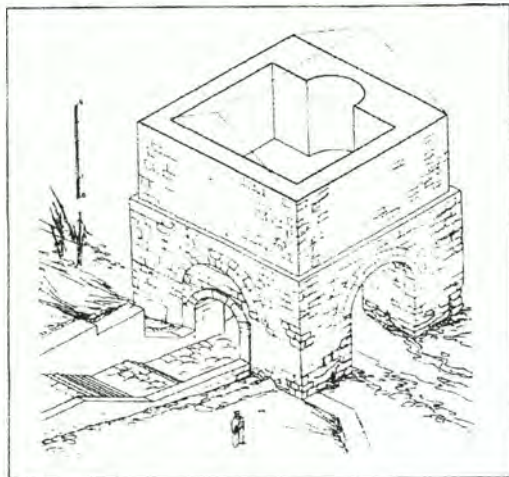

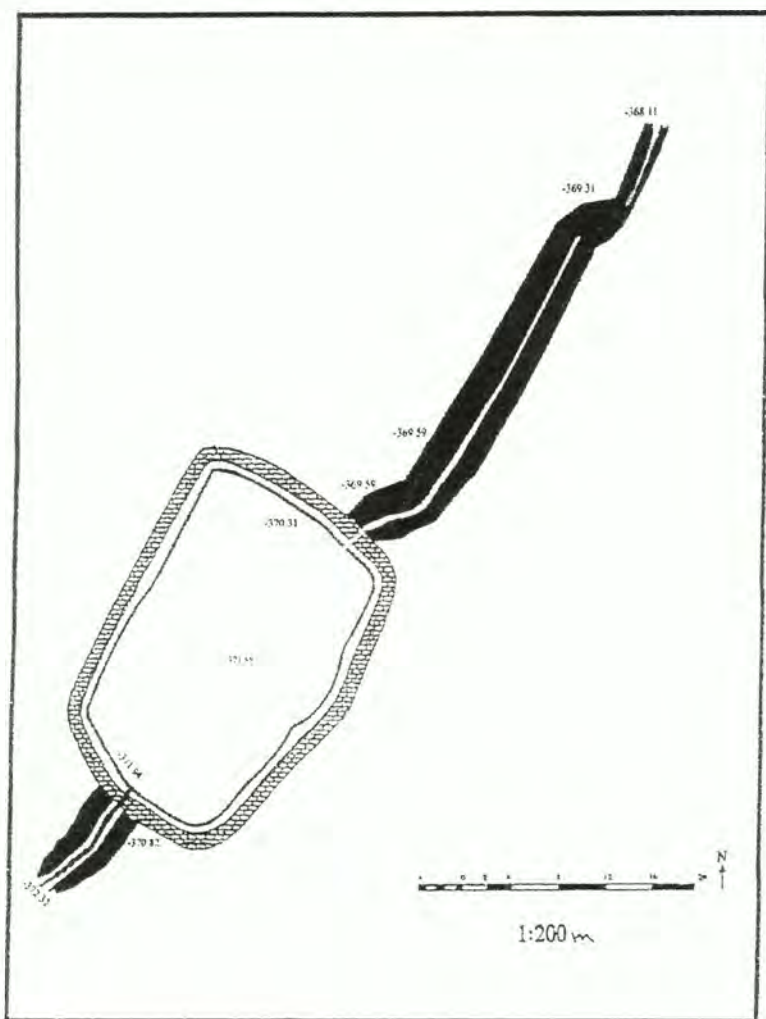
5. Σχέδιο του τοίχου που βρίσκεται βόρεια της μαρμάρινης κλίμακας στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού (Waheeb, 2002, Fig. 10)

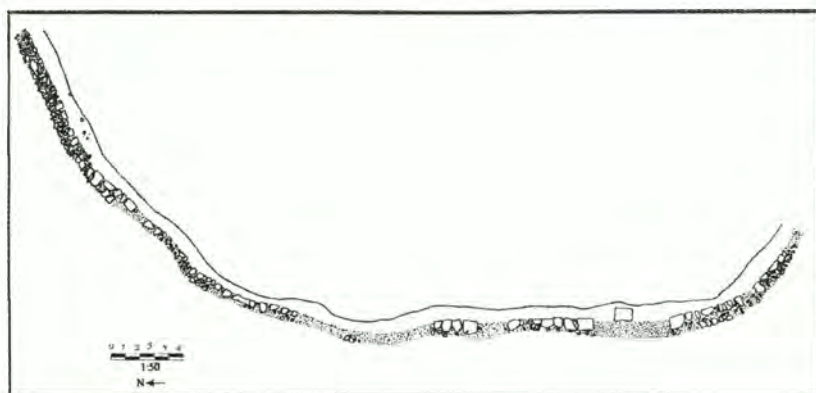
6. Σχέδιο του παρεκκλησίου που βρίσκεται στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη ποταμού (Mkhjian and Kanelloropoulos, 2003, Pl. 15)

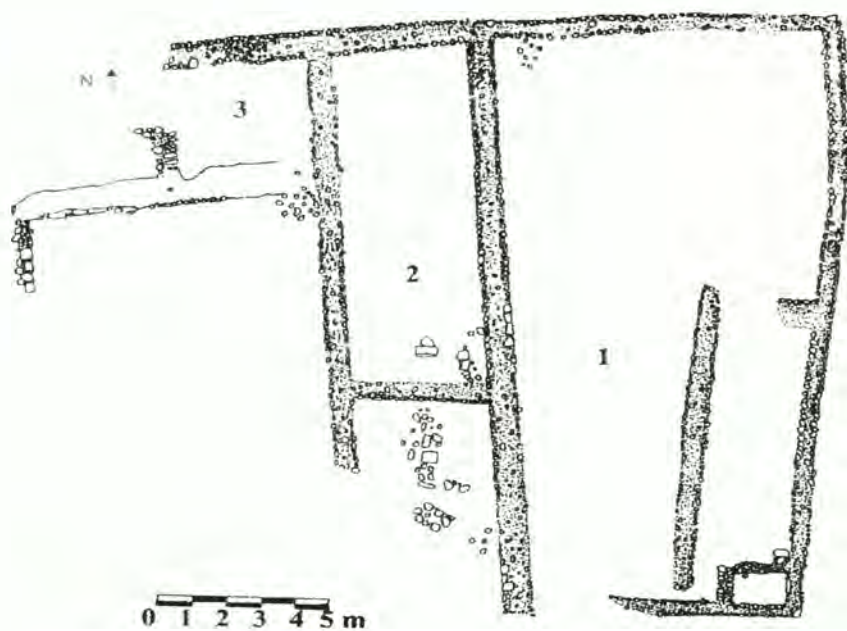
7. Υποθετική αποκατάσταση των πεσσών που στήριζαν το παρεκκλήσιο σύμφωνα με τις περιγραφές του Αρκούλφου και του Αγίου Βιλιβάλδου (Mkhjian and Kanelloropoulos, 2003, Pl. 13)

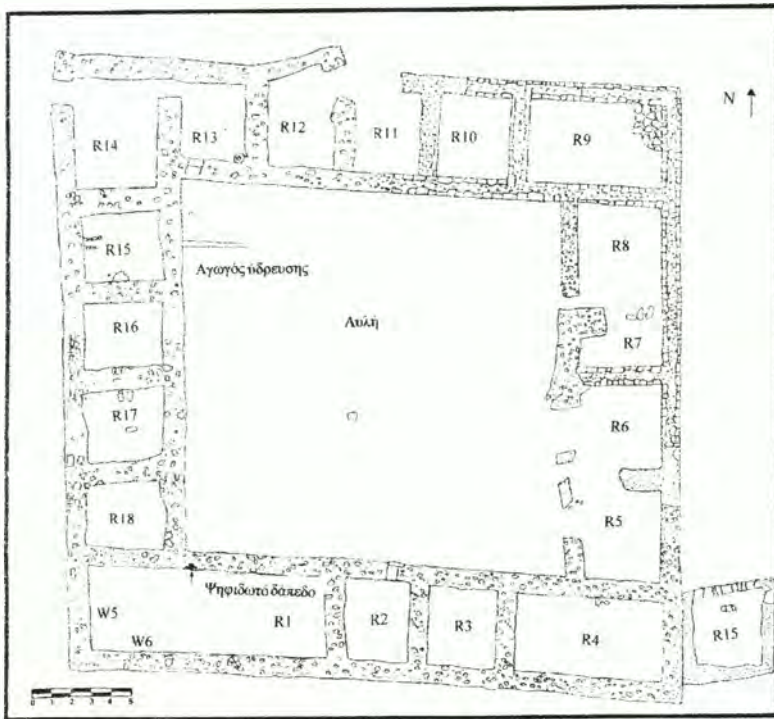
8. Σχέδιο της μεγάλης δεξαμενής με το υδραγωγείο στο Wadi El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah, 2002)

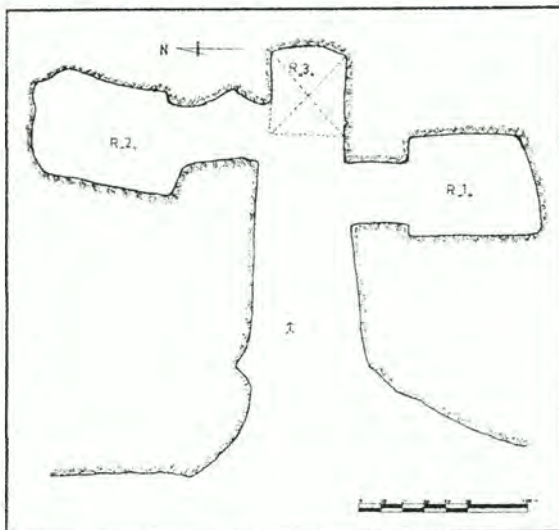
9. Σχέδιο από τα κατάλοιπα του τοίχου του φράγματος στο Wadi El-Kharrar
“Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
(Kabagah, 2002)

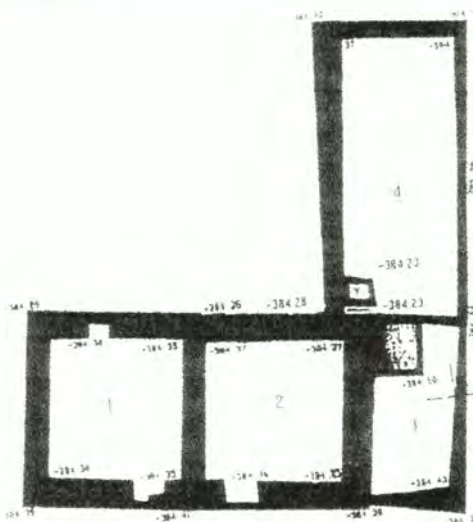
10. Σχέδιο του στάβλου στο Wadi El-Kharrar
(Waheeb, 2003A, Pl. 1)

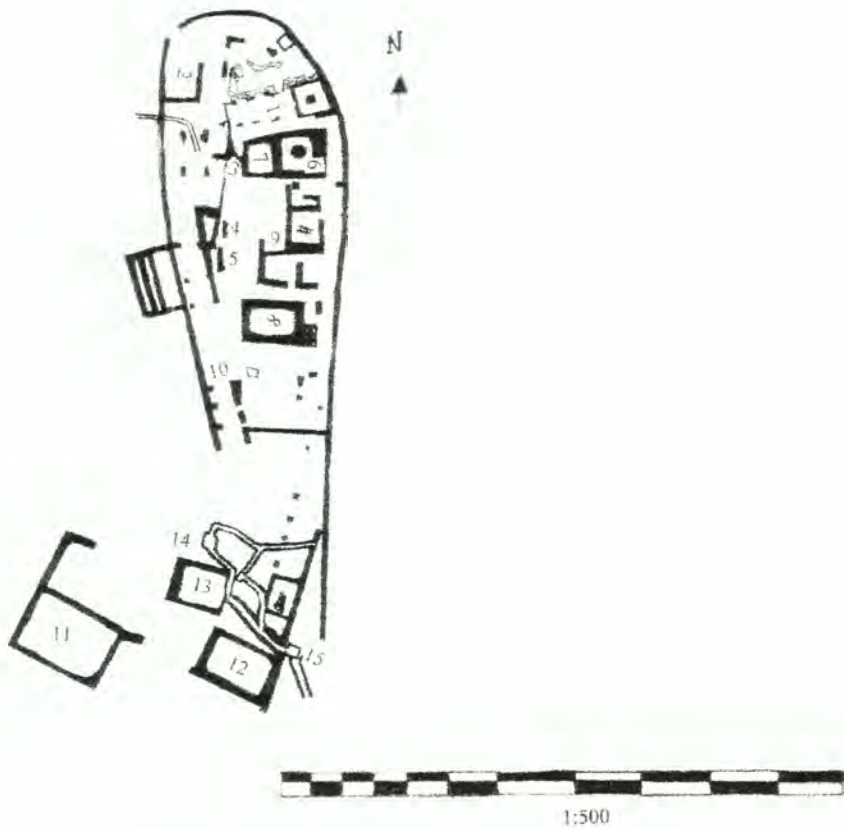
11. Σχέδιο του σταθμού των προσκυνητών (Καραβάν -Σεράι)
στο Wadi El-Kharrar
“Κέντρο έρευνας και σπουδών ΑΙ-Maghtas”
(Kabagah, 2002)

12. Σχέδιο του πρώτου σπηλαιίου (Ασκητηρίου) στο Wadi El-Kharrar (Waheeb, 2003B, Pl.11)

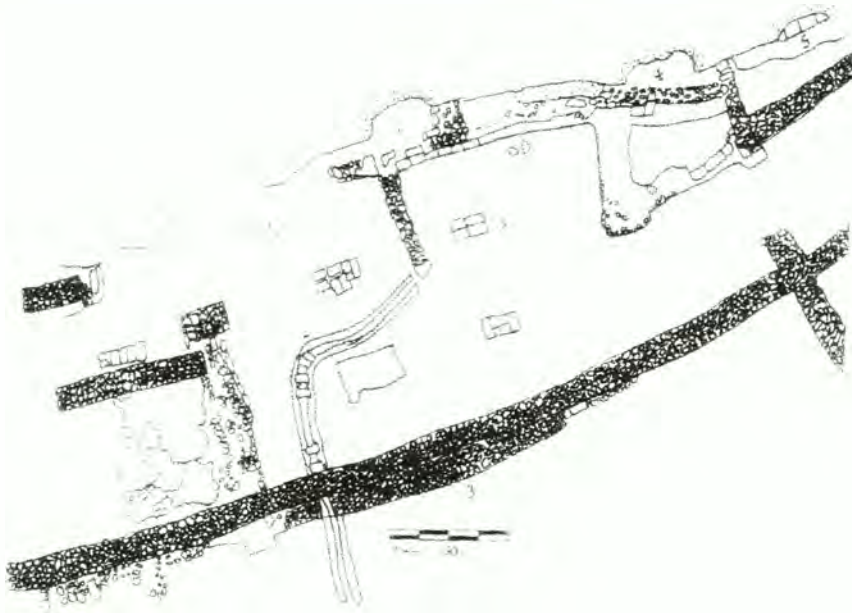
13. Σχέδιο του επωνυμαζόμενου οικοδομήματος της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας στο Wadi El-Kharrar (Waheeb, 2002A, Fig.1)

14. Κάτοψη των κύριων οικοδομημάτων στο Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah, 2002)

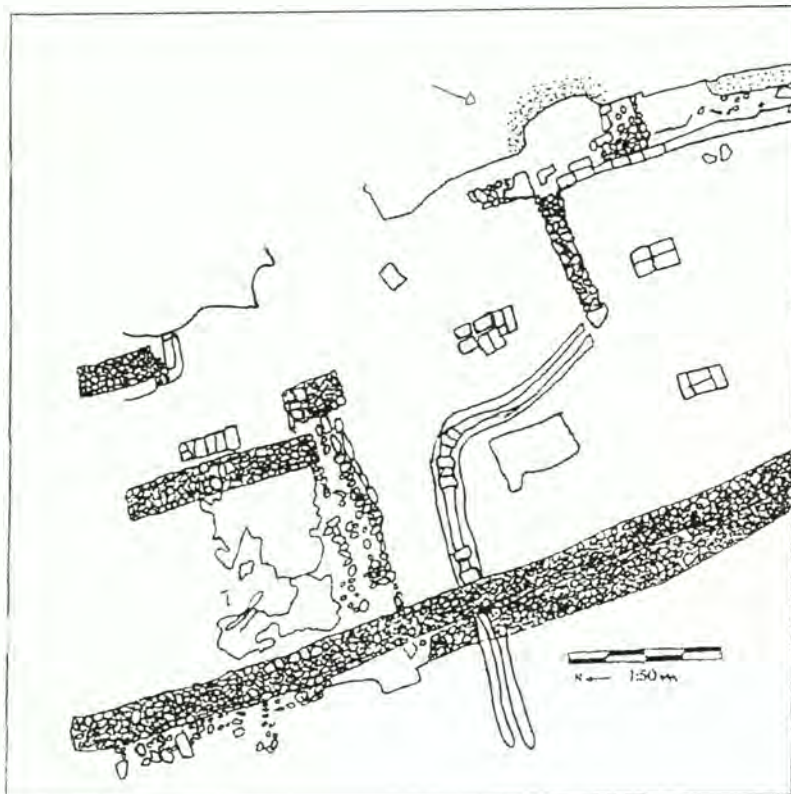
1. Βόρειος ναός (Ναός Ρητορίου)	9. Κελλιά μοναχών
2. Βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο	10. Είσοδος
3. Δυτικός ναός (Ναός-Σπήλαιο)	11. Νότιος ναός (Αψιδωτός Ναός)
4. Δεύτερο σπήλαιο	12. Νότιο ψηφιδωτό δάπεδο
5. Τρίτο σπήλαιο	13. Δεξαμενή
6. Βορειοανατολική δεξαμενή	14. Μικρή απούσιμη στέρνα
7. Βορειοδυτική δεξαμενή	15. Σύστημα παροχής νερού
8. Νότια δεξαμενή	

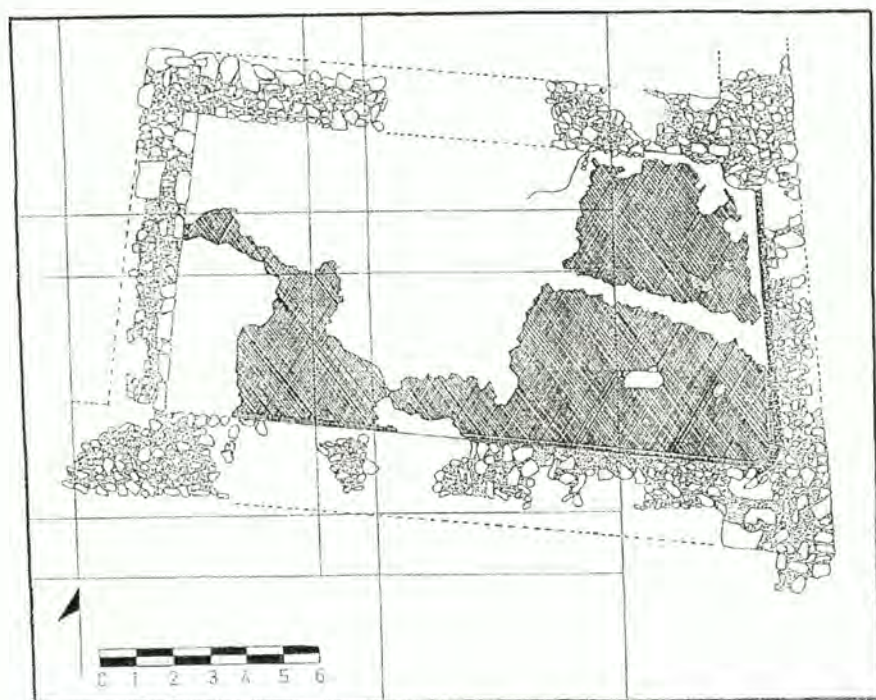

15. Σχέδιο της δυτικής πλευράς του Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah and Dassuwqe 2000-2002)

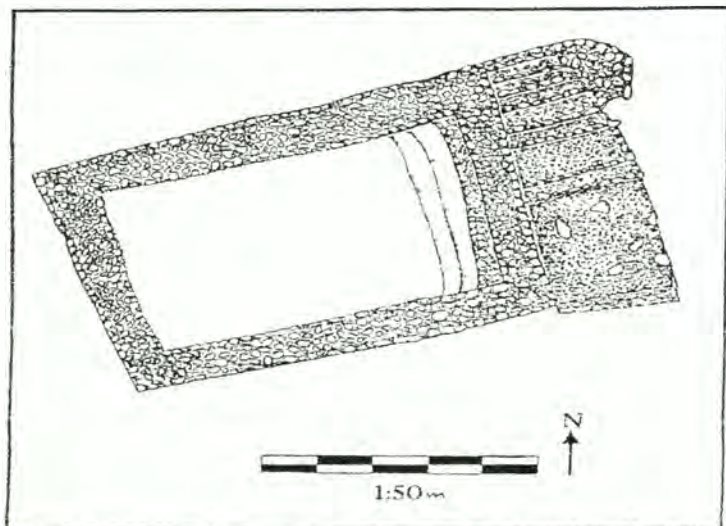
1. Δυτικός Ναός (Ναός-Σπήλαιο)
2. Λίθινο υδραγωγείο
3. Το προστατευτικό τείχος
4. Δεύτερο σπήλαιο
5. Τρίτο σπήλαιο
6. Βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο
7. Κοιλότητα
8. Βάσεις

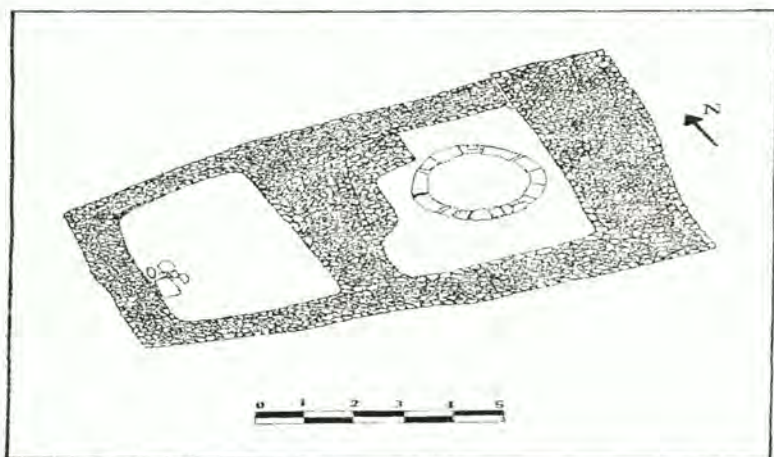
16. Σχέδιο του δυτικού ναού (Ναός-Σπήλαιο) στο Tell El-Kharrar
“Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
(Kabagah, 2002)

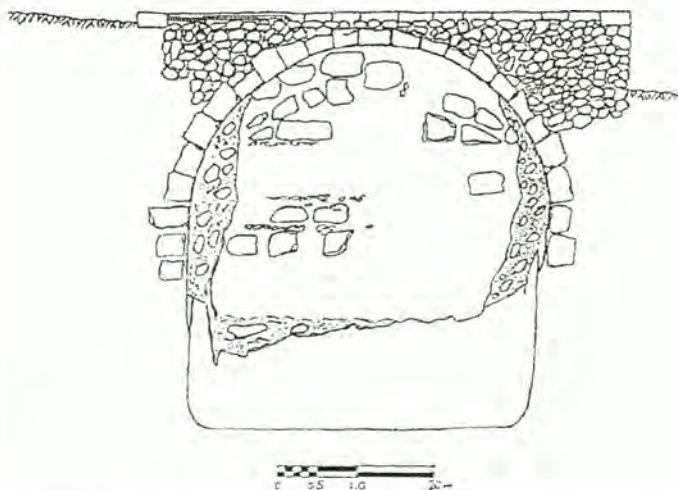
17. Σχέδιο νοτίου ψηφιδωτού δαπέδου στη νότια πλευρά του Tell El-Kharrar (Waheeb, 1999C, Pl. 2)

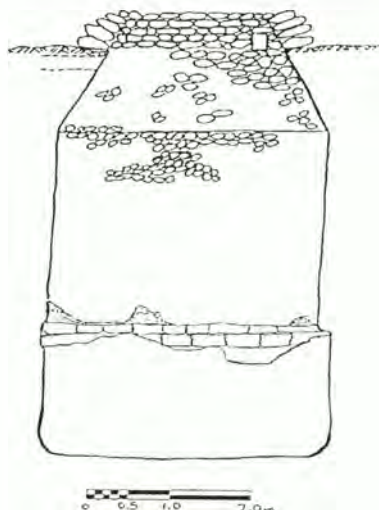
18. Σχέδιο της νότιας δεξαμενής στο Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah, 2002)

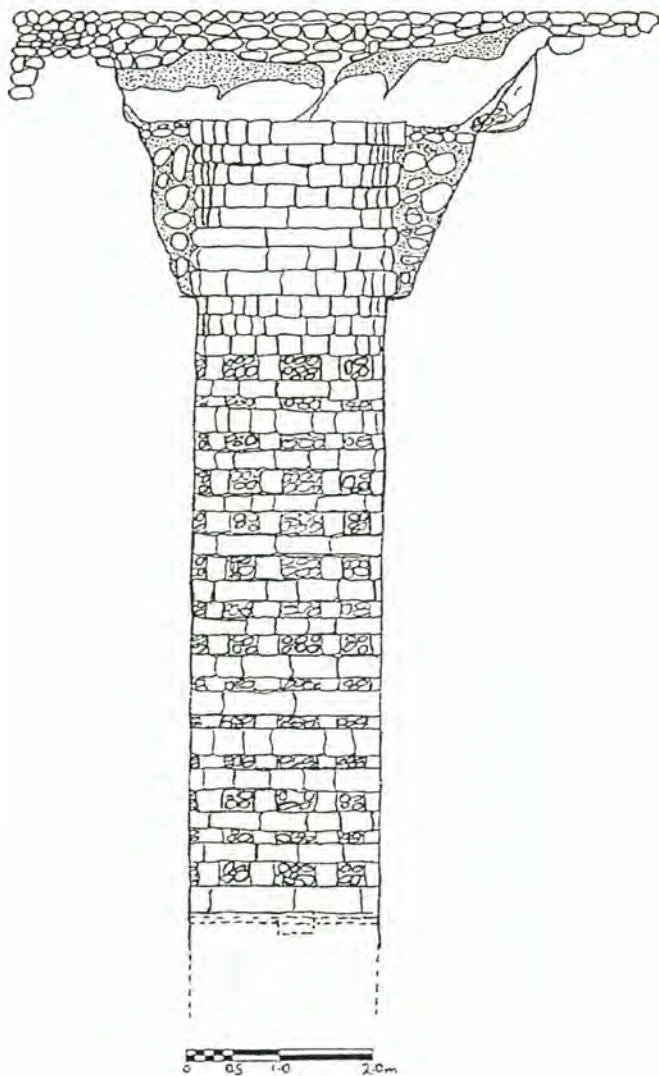
19. Σχέδιο της βορειοανατολικής και βορειοδυτικής δεξαμενής στο
 Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah, 2002)

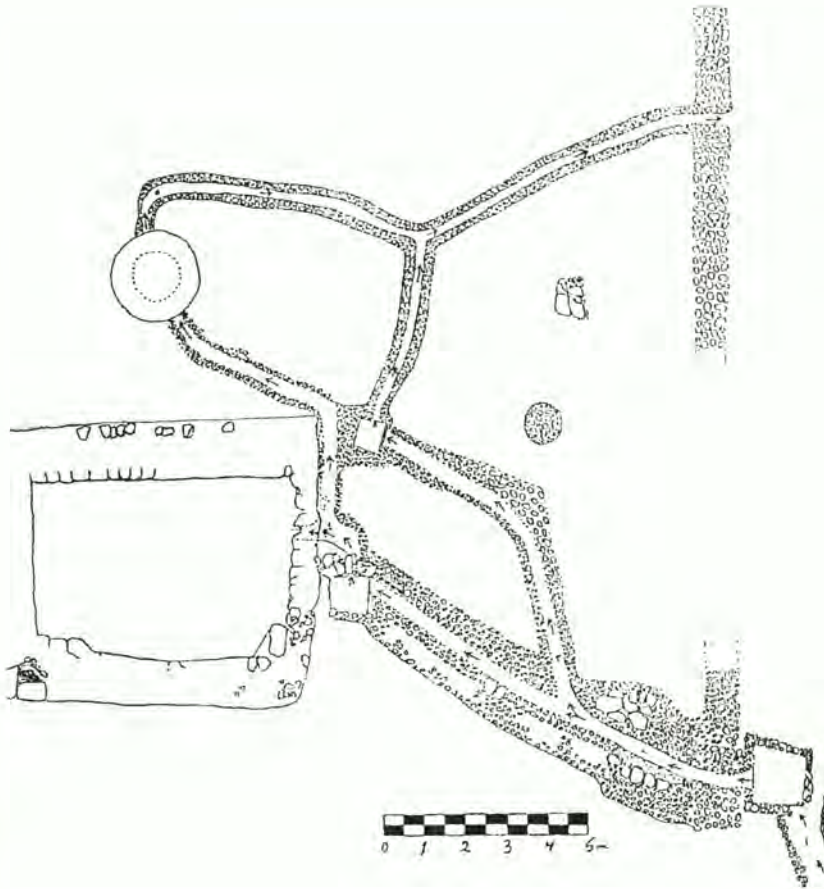
20. Τομή της δεξαμενής στη νότια πλευρά του Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Makhjian, 2002)

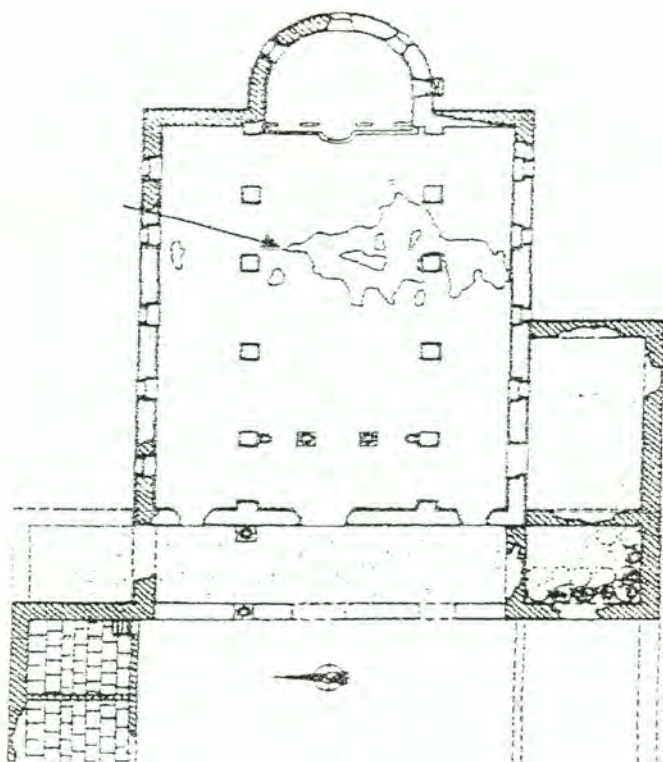
21. Τομή της μικρής απόσχημης στέρνας
 στη νότια πλευρά του Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 “Makhjian, 2002”

22. Τομή του κυλινδρικού πηγαδιού στη βορειοανατολική δεξαμενή του Tell El-Kharrar
“Κέντρο έρευνας και σπουδών Tell El-Kharrar”
(Makhjian, 2002)

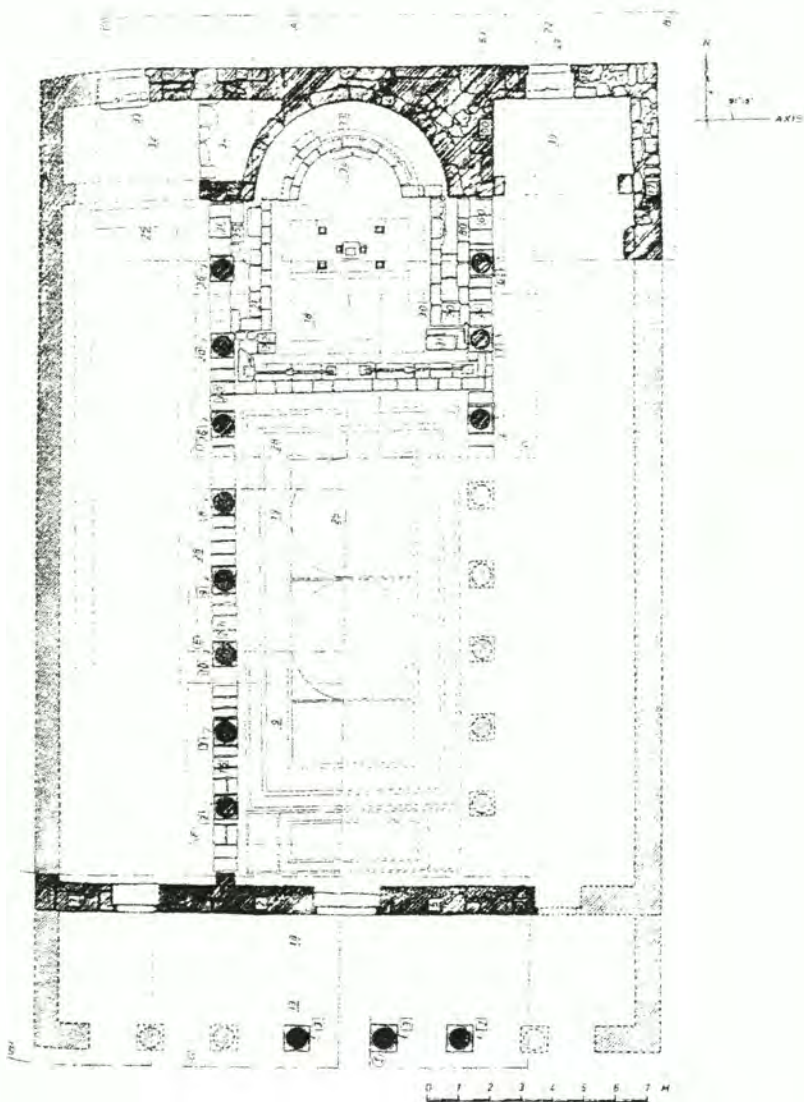

23. Σχέδιο του δικτύου παροχής νερού στη νότια πλευρά του Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas”
 (Kabagah, 2002)

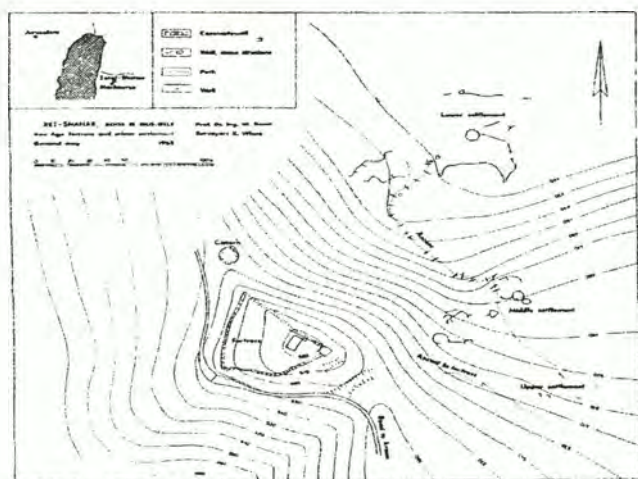

24. Σχέδιο της Εκκλησίας με τον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβάς
(Piccirillo, 1993, Fig. 73)

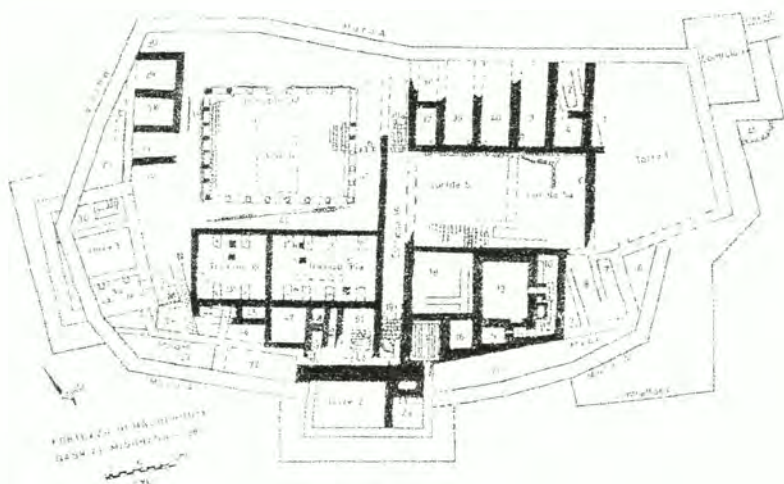

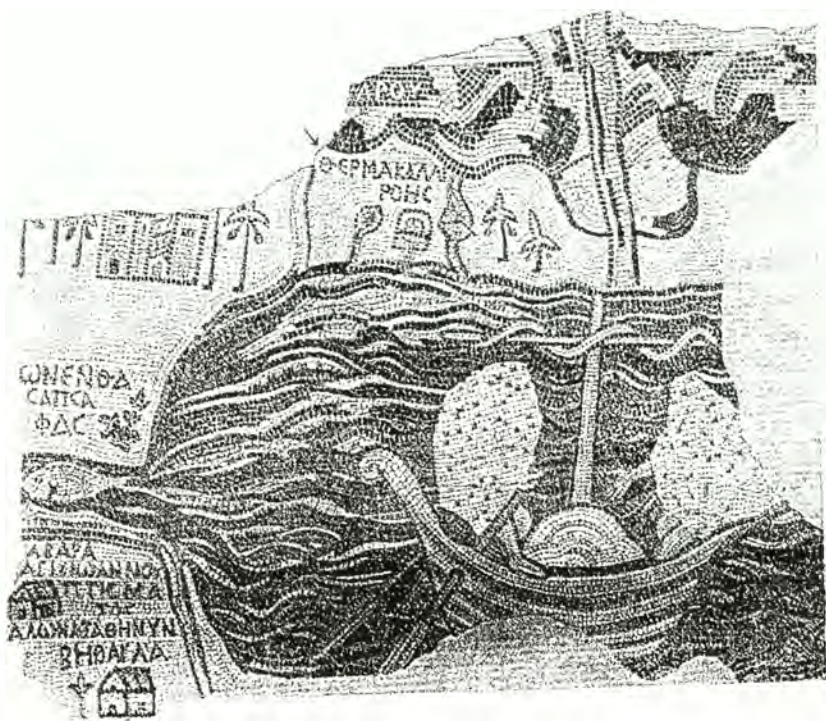
25. Σχέδιο του βορείου ναού στην Εσεβών
 (Lawlor, 1980, Fig. 4)

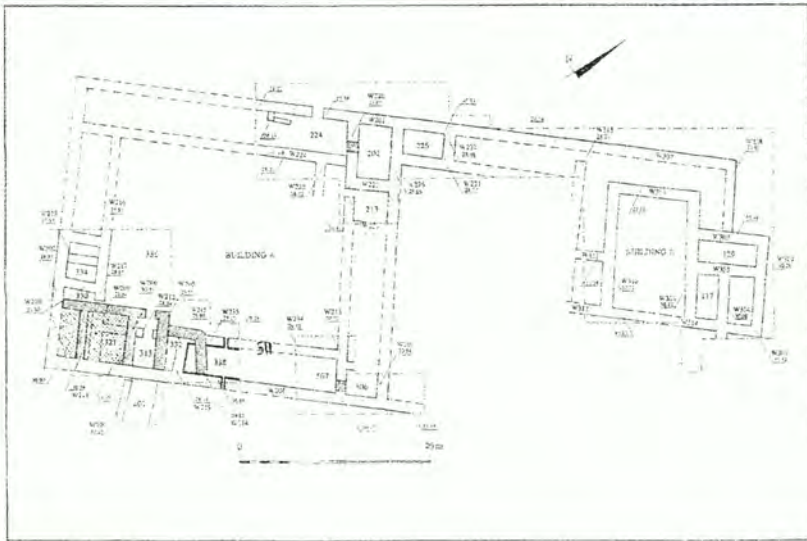
26. Σχέδιο της Μαχαιρούντος
(Strobel, 1990, Fig. 1)

27. Σχέδιο του φρουρίου στην άνω Μαχαιρούντα
(Corbo and Loffreda, 1981, Fig. 1)

28. Καλλιπρόη (Ez-Zara) στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδηβάς
(Avi-Yonah, 1954, Fig. 2)

29. Σχέδιο των συγκροτημάτων Α και Β στην Καλλιρρόη (Ez-Zara)
(Clamer, 1989, Fig. 1)

Βηθραμφθα ἡ νῦν Διβιάς

Βηθραάμ. Πόλις φυλῆς Γάδ, πλησίον τοῦ Ἰορδάνου
Βηθραμφθα παρὰ Ἀσσυρίους. Αὕτη δέ ἐστὶν ἡ νῦν
καλομένη ἐν τῇ Διβιά.

30. Απεικόνιση τῆς Βηθραμθά (Διβιάδος) στον ψηφιδωτό χάρτη τῆς Μαδηβάς
(Piccirillo, 1999, Fig. 16)

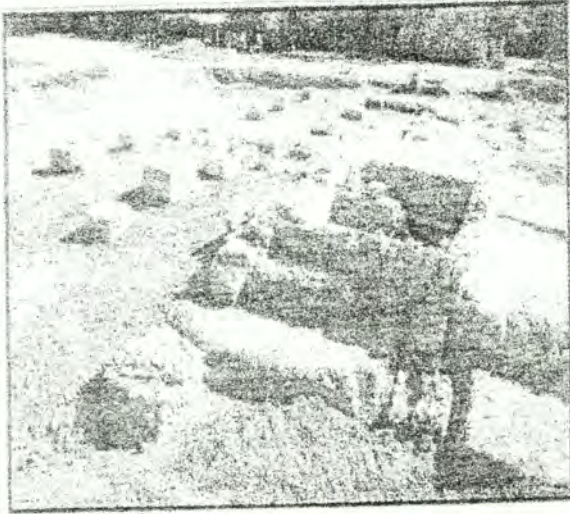

Βηθναμράν. Πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Ἦν ἀκοδόμησεν
φυλὴ Γάδ. Καὶ ἔστι νῦν κάμη Βηθναμβρίς ὡς ἀπὸ
σημείων ἐ' Διβιάδος ἐν βορείῳ.

31. Απεικόνιση τῆς Βηθναμράν (Tell Nimrin) στον ψηφιδωτό χάρτη
τῆς Μαδηβάς
(Piccirillo, 1999, Fig. 15)

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α. Αρχιτεκτονικά λείψανα

1. Οι 18 πεσσοί με τα εναπομείναντα στοιχεία του Ναού
αρ. 1 κοντά στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)
(Waheeb, 2003B, Pl. 45)

2 Α. Γενική άποψη των πεσσών του ναού αρ. 1 στη
θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

2 Β. Γενική άποψη του εσωτερικού του ναού αρ. 3
στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

3. Γενική άποψη της νότιας πλευράς των Ναών
στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

4 Α. Αποτυπώματα από το λεηλατημένο μαρμαροθέτημα του Ναού αρ. 3

4 Β. Το μαρμάρινο δάπεδο στο Ναό αρ.2 στη
θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

5 Α. Τα κατάλοιπα του χρωματιστού ψηφιδωτού δαπέδου στο βόρειο κλίτος του Ναού αρ. 3

5 Β. Τα κατάλοιπα του χρωματιστού ψηφιδωτού δαπέδου στο χώρο νότια του κεντρικού κλίτος του Ναού 3

6 Α. Λείψανα της Αγίας Τράπεζας του Ναού αρ. 3

6 Β. Λείψανα του χρωματιστού ψηφιδωτού δαπέδου του Ναού αρ. 3

7. Η μαρμάρινη κλίμακα και ο βόρειος τοίχος στην ανατολική πλευρά του Ναού αρ.3

8 Α. Ο βόρειος τοίχος που βρίσκεται βόρεια της μαρμαρίνης κλίμακας στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

8 Β. Ο βόρειος τοίχος και λείψανα του παρεκκλησίου στη θέση Βαπτιστήρια (Al-Maghtas)

9 Α. Γενική άποψη και λείψανα του παρεκκλησίου

9 Β. Λείψανα του παρεκκλησίου

10 Α. Οι δυο πεσσοί στην ανατολική πλευρά της περιοχής στο Al-Maghtas

10 Β. Ο Βορειοανατολικός πεσσός

11. Πίνακα της πηγής Wadi El-Kharrar που βρίσκεται στα ανατολικά του Ιορδάνη κοντά στο Tell El-Kharrar

12 Α. Γενική άποψη της μεγάλης δεξαμενής με το υδραγωγείο στο Wadi El-Kharrar

12 Β. Άποψη του εσωτερικού της μεγάλης δεξαμενής στο Wadi El-Kharrar

13 Α. Γενική άποψη του υδραγωγείου στη βορειοανατολική πλευρά της μεγάλης δεξαμενής

13 Β. Ο πυθμένας του υδραγωγείου στη βορειοανατολική πλευρά της μεγάλης δεξαμενής

14. Γενική άποψη του σταθμού των προσκυνητών (καραβάν-Σεράι)
στο Wadi El-Kharrar

15 Α. Γενική άποψη των δυο σπηλαίων στο Wadi El-Kharrar

15 Β. Γενική άποψη του δεύτερου σπηλαίου

16 Α. Η ανίδα του βόρειου τοίχου του πρώτου σπηλαίου

16 Β. Τα υπολείμματα του επονομαζόμενου οικδομήματος της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας στο Wadi El-Kharrar

17. Πίνακα της ανασκαφής στο Tell El-Kharrar
(Waheeb, 1997)

18. Αεροφωτογραφία των κυρίων οικοδομημάτων στο Tell El-Kharrar
 “Κέντρο έρευνας και σπουδών Al-Maghtas2001”

19 Α. Γενική άποψη του δυτικού (Ναός-Σπήλαιο) στο Tell El-Kharrar

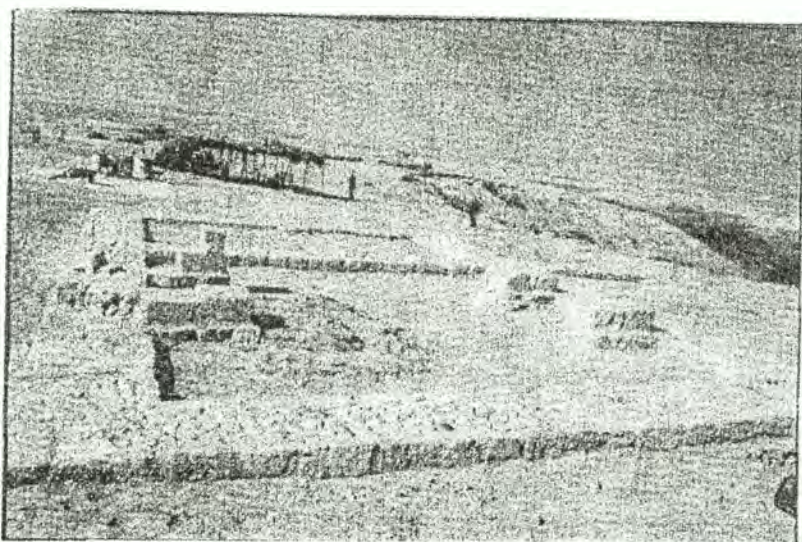
19 Β. Το υδραγωγείο κάτω από το δάπεδο του δυτικού Ναού (Ναός-Σπήλαιο) στο Tell El-Kharrar

20 Α. Γενική άποψη στο εσωτερικό του βόρειου ναού
“Ναός Ρητορίου” στο Tell El-Kharrar

20 Β. Το ψηφιδωτό δάπεδο στην ανατολική πλευρά του βόρειου ναού
“Ναός Ρητορίου”

21. Λείψανα του νότιου ναού (Αφιδωτός Ναός) στο Tell El-Kharrar

22 Α. Γενική άποψη του νότιου ναού (Αψιδωτός Ναός)
μετά την αποκατάστασή της αφίδας

22 Β. Εναπομείναν μέρος χρωματιστού ψηφιδωτού
στο νότιο ναό (Αψιδωτός Ναός)

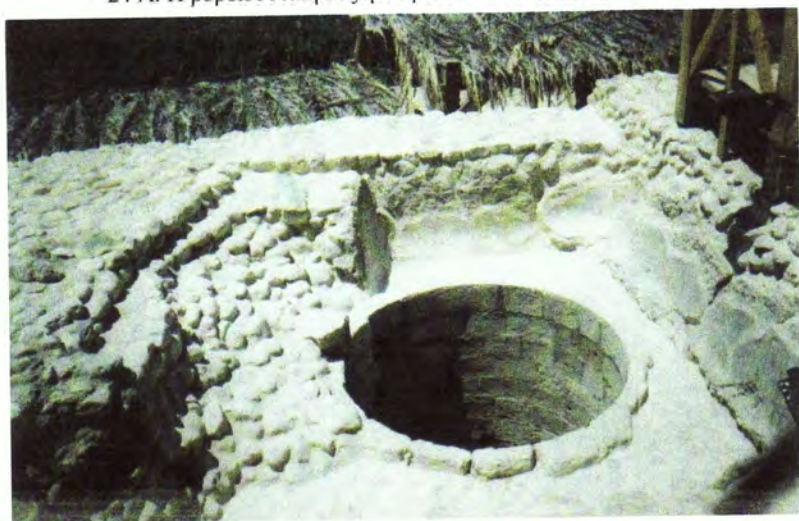
23 Α. Το βόρειο ψηφιδωτό δάπεδο στη βορειοδυτική πλευρά του Tell El-Kharrar

23 Β. το νότιο ψηφιδωτό δάπεδο στη νότια πλευρά του Tell El-Kharrar

24 Α. Η βορειοδυτική δεξαμενή στο Tell El-Kharrar

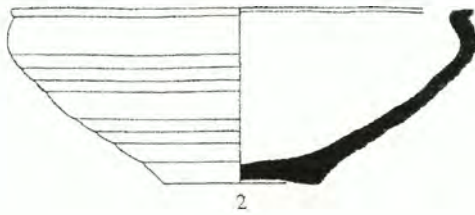
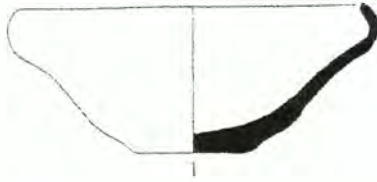

24 Β. Η βορειοανατολική δεξαμενή με το πηγάδι στο Tell El-Kharrar

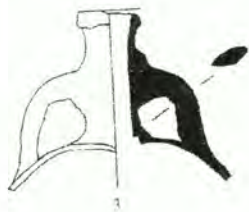
Β. Κεραμική

Α. Ρωμαϊκή περίοδος

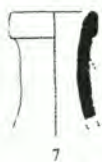
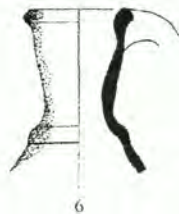
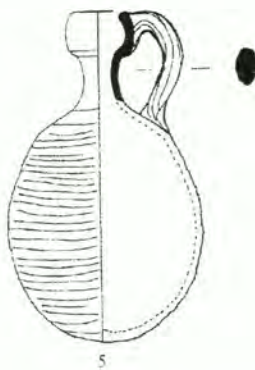
1. Κύπελλα

2. Φλασκιά προσκυνητών

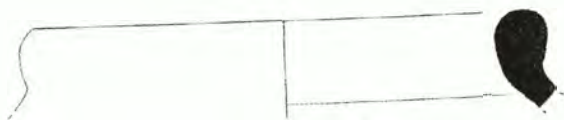

3. Αγγεία

4. Στάμνοι

8

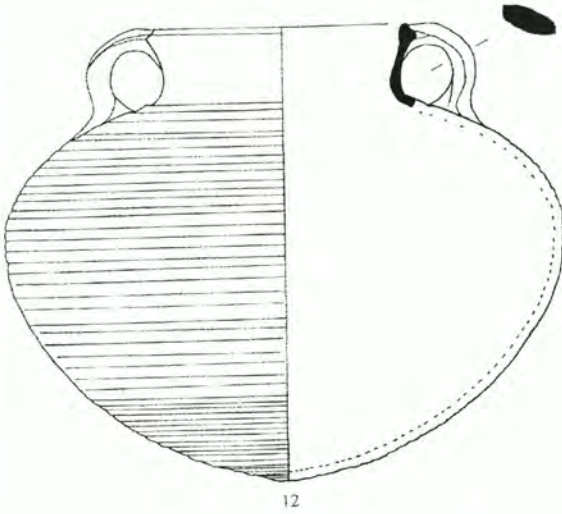
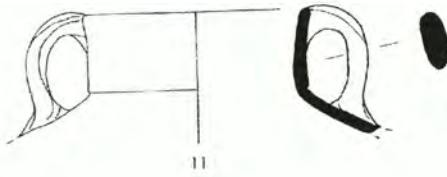
9

10

5. Μαγειρικά σκεύη

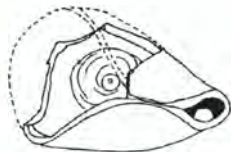
6. Λύγνοι

13

14

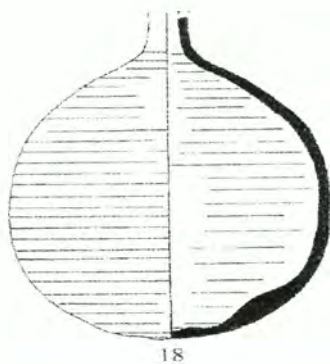
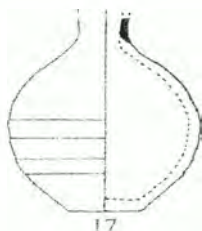
15

16

7. Βάσεις

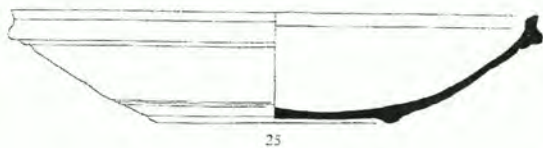
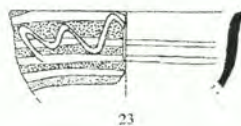
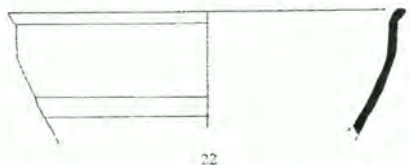

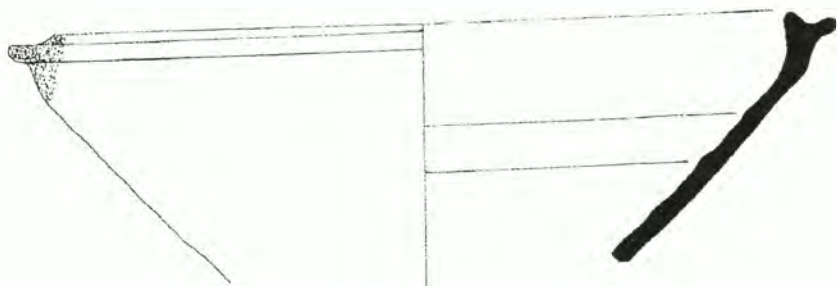
Β. Βυζαντινή περίοδος

1. Πινάκια

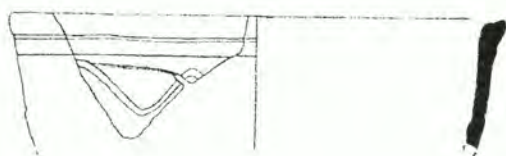

2. Κύπελλα

27

28

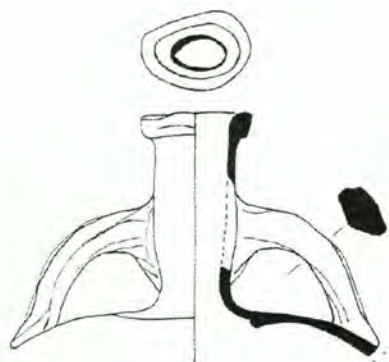
29

3. Φλασκιά προσκυνητών

30

31

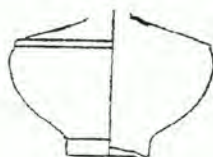
4. Αγγεία

32

33

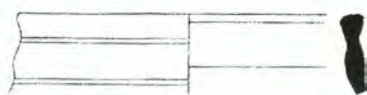
34

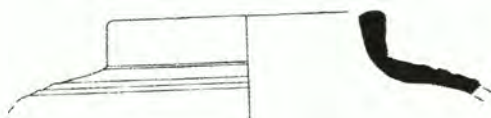
5. Στάμνοι

35

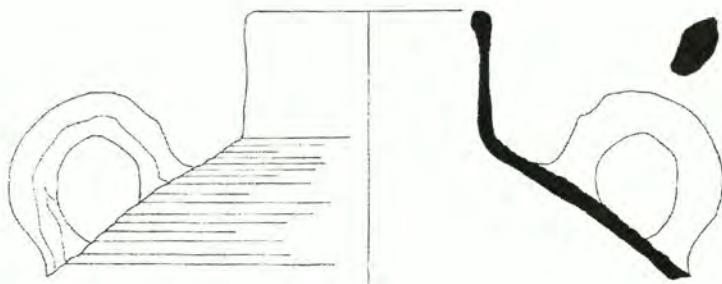
37

36

38

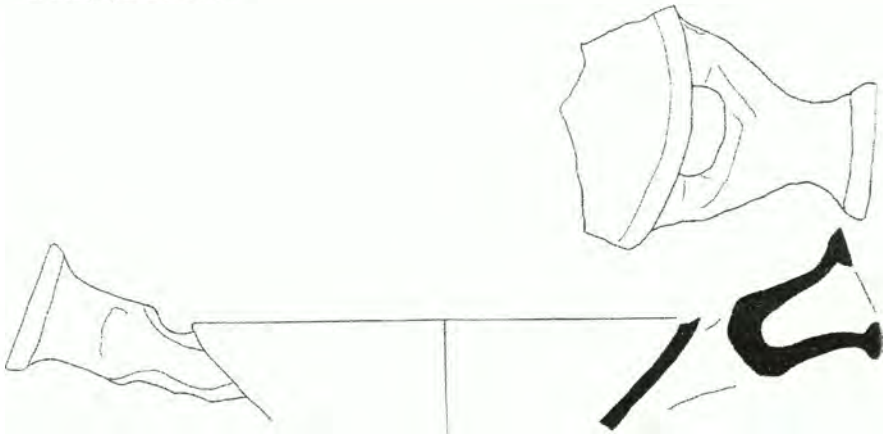

39

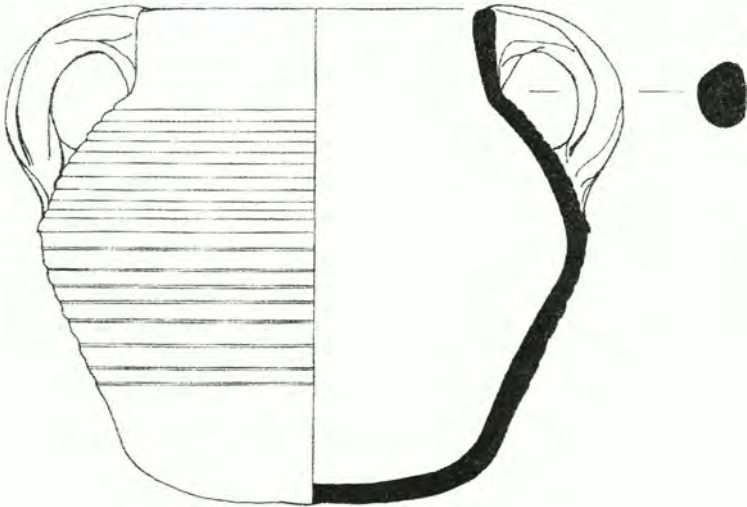

6. Μαγειρικά σκεύη

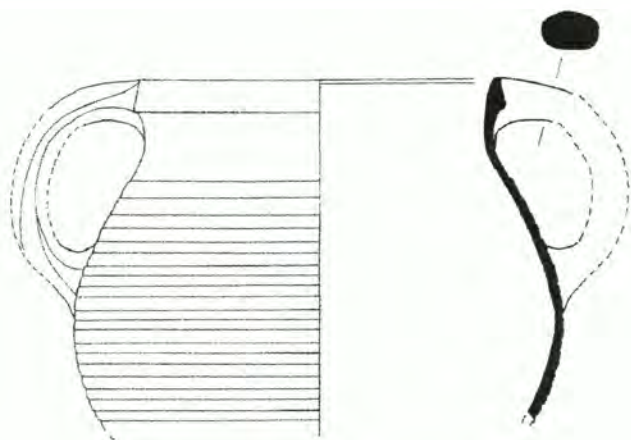

40

41

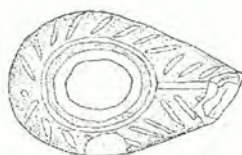
42

7. Λύχνιοι

43

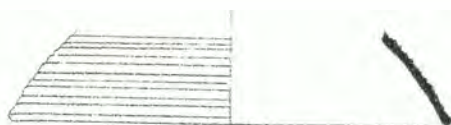
44

45

8. Κάλυμμα

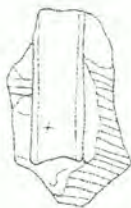
46

9. Λαβές

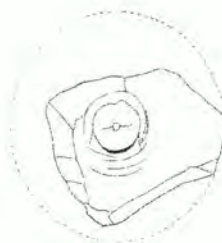
47

49

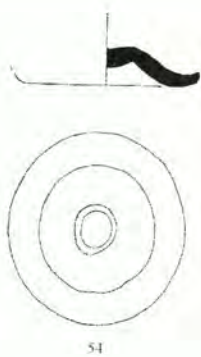
48

50

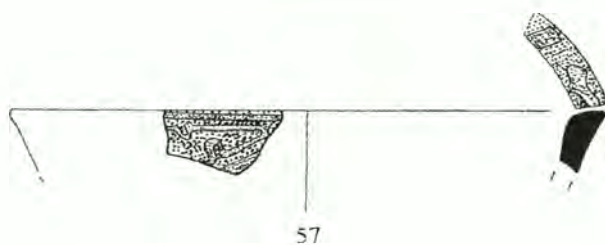
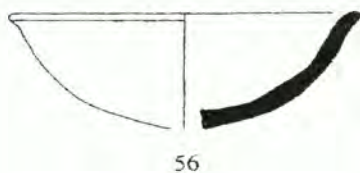
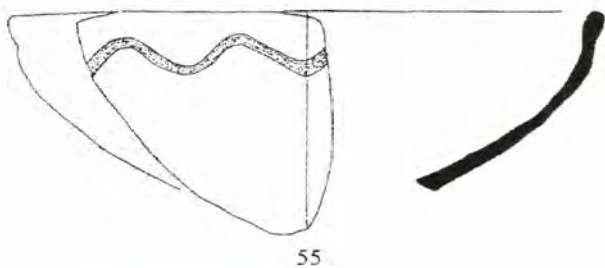

10. Βάσεις

Γ. Πρώτη Ισλαμική περίοδος

1. Κύπελλα

2. Αγγεία

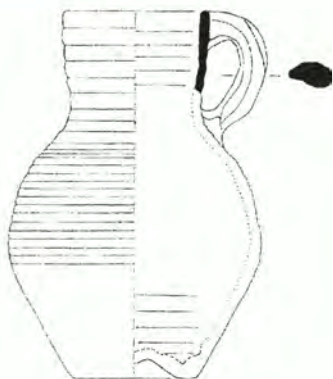
58

59

60

61

62

3. Στάμνος

63

4. Λύγνοι

66

64

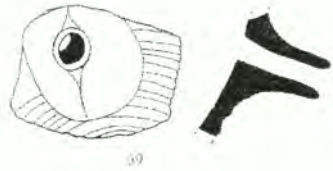
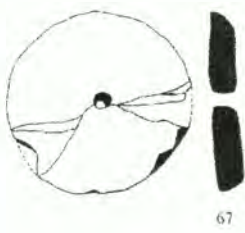

65

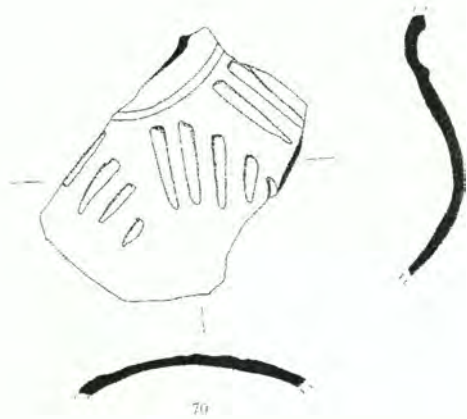
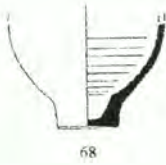

5. Κάλυμμα

7. Διάφορα

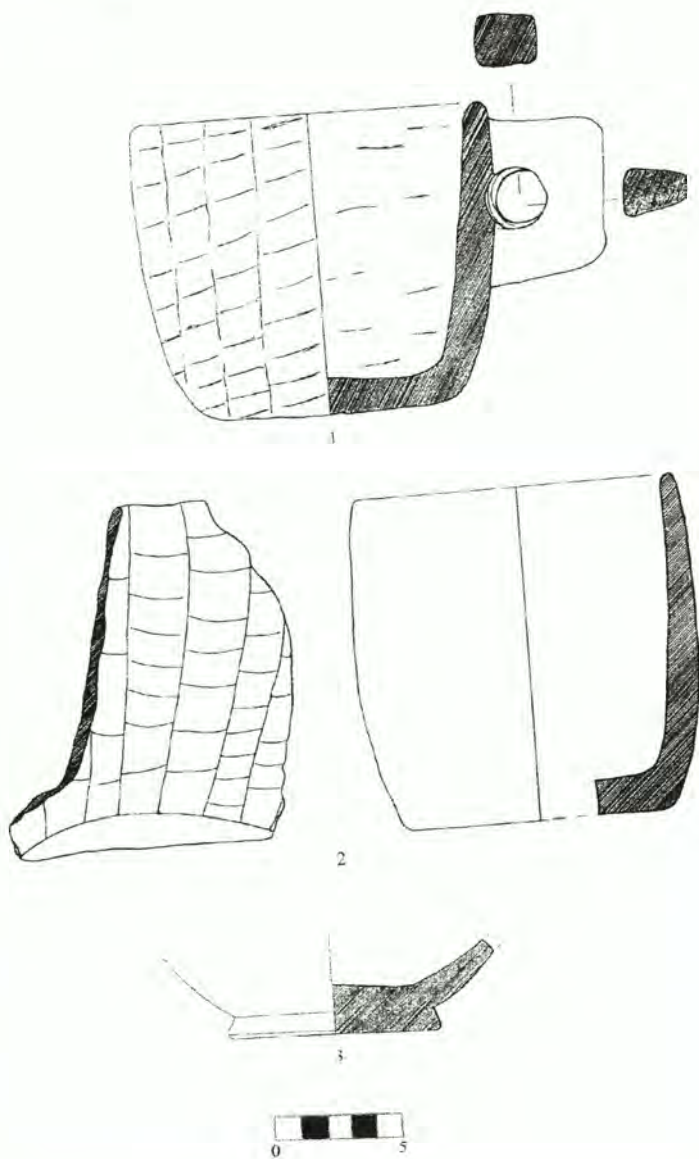

6. Βάση

Γ. Τα λίθινα αγγεία

Δ. Επιγραφές

Α. Οι Επιγραφές κοντά από τη θέση Βαπτιστήρια
(Al-Maghtas)

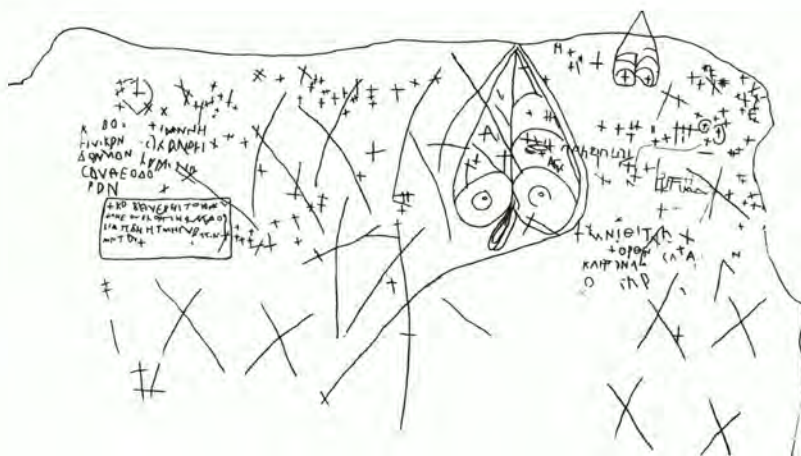
Επιγραφή 1

Επιγραφή 2

Επιγραφή 3

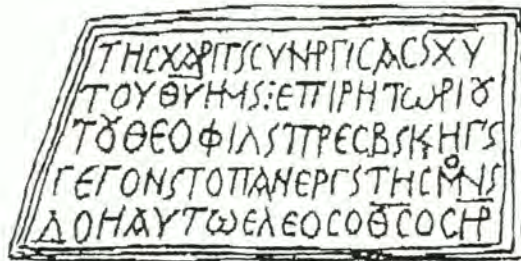

Επιγραφή 4

Επιγραφή 5

Β. Οι Επιγραφές από το Tell El-Kharrar

Επιγραφή 1

“Τῆς Χάρι(τος) συνηργιάσ(ης) Χ(ριστο)ῦ
τοῦ Θε(ο)ῦ ἡμ(ῶν). Ἐπὶ Ῥητωρίου
τοῦ θεοφιλ(εστάτου) πρεσβ(υτέρου) καὶ ἡγ(ουμένου)
γέγον(εν) τὸ πᾶν ἔργ(ον) τῆς μονῆς.
Δόη αὐτῷ ἔλεος ὁ Θε(ὸς) ὁ Σ(ωτ)ήρ.”

Επιγραφή 2

Επιγραφή 3

Ε. Νομίσματα

Α. Ρωμαϊκά

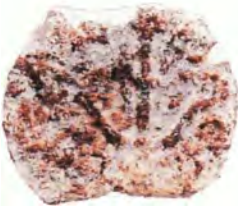

Εμπροσθότυπος

1

Οπισθότυπος

Εμπροσθότυπος

2

Οπισθότυπος

3

4

Β. Βυζαντινά

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

5

7

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

6

Εμπροσθότυπος

8

Οπισθότυπος

9

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

10

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

11

12

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

13

14

Εμτροσθότυπος

Οπισθότυπος

15

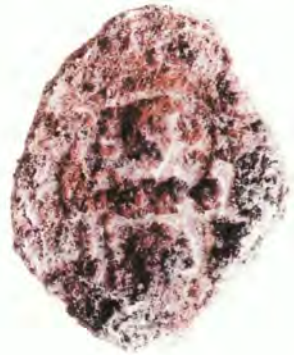
16

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

17

18

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

19

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

20

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

21

23

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

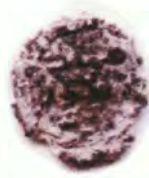
22

24

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

25

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

26

